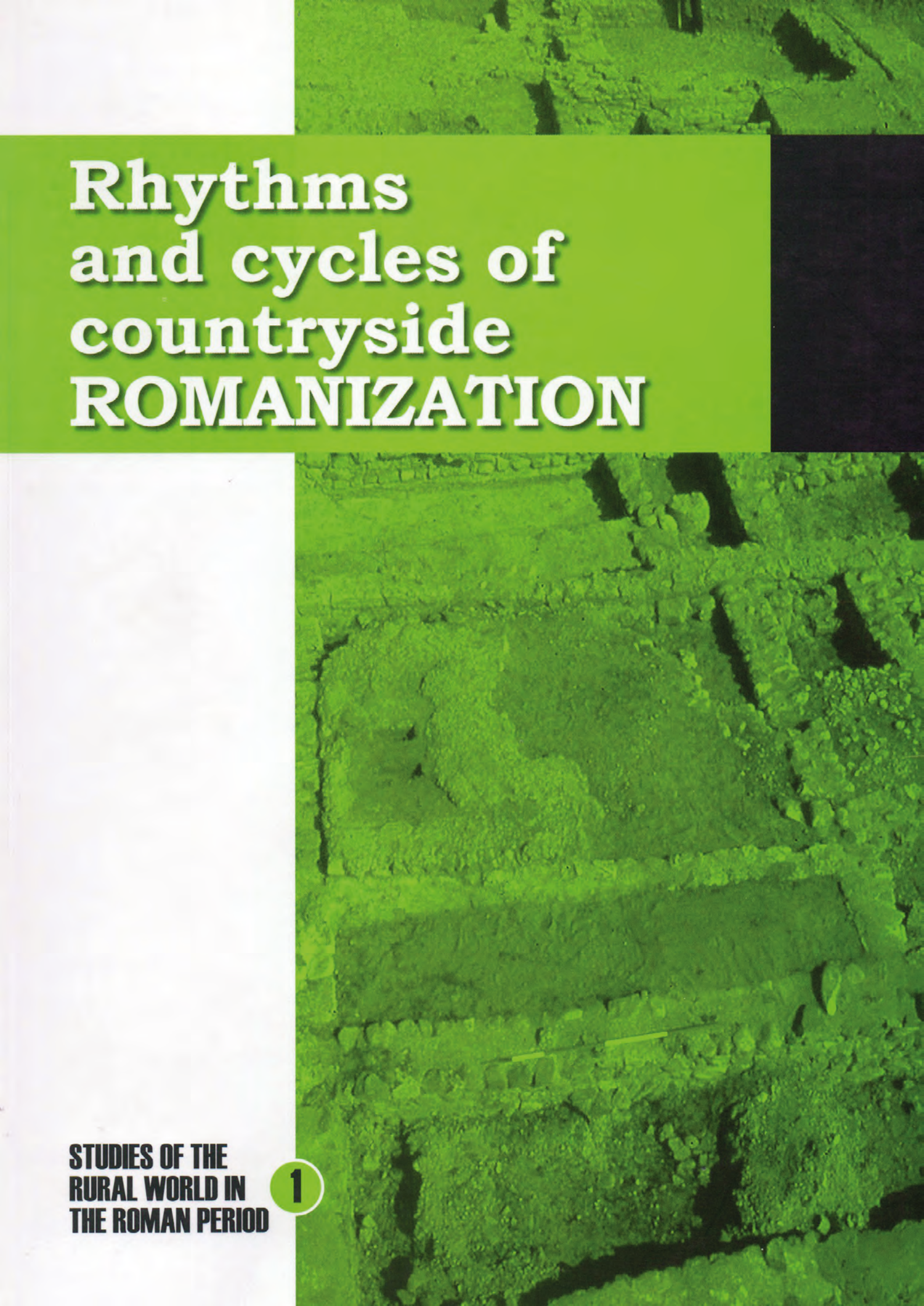

Rhythms and cycles of countryside ROMANIZATION

**STUDIES OF THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD**

1

RHYTHMS AND CYCLES OF COUNTRYSIDE ROMANIZATION

STUDIES ON THE RURAL WORLD IN DE ROMAN PERIOD - 1

Universitat
de Girona
Institut de Patrimoni
Cultural

Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

Ritmes i cicles de la romanització del camp
ESTUDIS SOBRE EL MÓN RURAL D'ÈPOCA ROMANA - 1

Girona 2006

Amb el suport del
Departament d'Educació i Universitats de la Generalitat de Catalunya
i del Consell Social de la Universitat de Girona

Rhythms and cycles of countryside romanization.

Studies on the rural world in the Roman period - 1

© de l'edició: Institut de Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona i Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

© dels textos i de les il·lustracions: els autors respectius

Consell de redacció:

Loïc Buffat

Josep Burch

Pere Castanyer

Josep Maria Nolla

Christophe Pellecuer

Joaquim Tremoleda

Edició, vendes i intercanvis:

Institut de Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 41 98 04

Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles

Plaça de la Font, 1

17820 Banyoles

Tel. 972 57 23 61

ISBN: 84-8458-245-0

Dipòsit Legal: GI-811-2006

ÍNDIX

Preàmbul	7
Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona <i>Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Rafael Dehesa, Iolanda Puigdevall</i>	11
El territori rural a la costa nord-oriental <i>Josep Burch, Josep Casas, Josep M. Nolla, Lluís Palahí</i>	31
Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (segles II aC-V dC) <i>Víctor Revilla, Dolors Zamora</i>	41
El poblament al territori de Barcino en època tardorepublicana i imperial: problemes d'anàlisi arqueològica i històrica <i>Víctor Revilla</i>	67
Définition ou hiérarchisation des sites ? Approche intégrée en Gaule méditerranéenne <i>Claude Raynaud</i>	89
Le littoral languedocien à l'époque tardo-républicaine et durant le Haut Empire: le secteur d'Agde et du bassin de Thau (Hérault) <i>Iouri Bermond et Ch. Pellecuer</i>	103
Nîmes, réflexions sur l'origine et la romanisation du peuplement périurbain <i>Hervé Pomarède, Jean-Yves Breuil</i>	115
Romanisation de la campagne nîmoise: l'exemple des <i>villae</i> <i>Loïc Buffat</i>	131
Contents	143
Normes per a autors	145

Preàmbul

Institut de Patrimoni de la Universitat de Girona
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

Segurament no s'havia donat mai abans que hi hagués un ritme i una quantitat de publicacions tan gran com ara. Per tant, cal plantejar-se si realment és necessària la publicació d'una sèrie nova i especialitzada, amb voluntat de continuïtat. La resposta afirmativa és òbvia per a qui tingui aquest volum a les mans.

Aquesta iniciativa neix de la necessitat de deixar per escrit una sèrie de contactes i trobades científiques entre arqueòlegs que, malgrat que treballem en països i administracions diferents, tenim el mateix objecte d'estudi.

La recerca arqueològica que es desenvolupa en l'àmbit dels diversos territoris dels estats no ofereix, en molts casos, punts de contacte, ni tan sols similituds entre ells. En canvi, dins una Europa de les regions, és molt més fàcil i recomanable establir analogies, paral·lelismes o, al contrari, cercar les diferències o les divergències en territoris que pertanyen a un mateix context. En el cas que ens ocupa, es tracta de l'espai comprès entre el Llenguadoc i Catalunya o, si es vol, l'àmplia franja de territori costaner que abasta des del Roine fins a l'Ebre. Les vies i els passos terrestres que han comunicat aquestes terres es remunten a temps molt reculats, i els límits fronterers dels estats moderns històricament han estat absolutament permeables. Però l'element més important que estableix aquest lligam, que uniformitza les condicions de la implantació rural romana, objecte d'estudi primordial de la sèrie, és el Mediterrani. Aquest mar nostre, que ha atemperat la terra i la gent que hi viu i que hi ha viscut, ha estat el mitjà pel qual s'han transportat i intercanviat, des dels temps més reculats, béns, objectes, tècniques, idees, creences... Sovint ha estat també l'agent catalitzador que ha servit per impulsar o accelerar els canvis que s'han produït en els diferents estadis de civilització.

En aquest àmbit, i dins de la recerca arqueològica d'època romana, el món rural ha estat, sempre, un tema de pes. La *ciuitas*, l'última entitat territorial amb reconeixement jurídic en què era organitzat el territori, amb un nucli central i urbà –*urbs*, *oppidum*– des d'on es governava, a tots els nivells, la *ciuitas*, centre polític, econòmic i religiós on es concentraven els grans edificis i l'activitat lúdica de la comunitat, i l'*ager* o *territorium* –els conreus, les pastures, el bosc, les pedreres, l'aigua, les mines, tot allò que feia viure

la comunitat-, era una realitat dual, amb dues cares que, com passa en una moneda, eren del tot inseparables. Aquestes característiques fan que per entendre la història d'una *ciuitas*, d'un *conuentus*, d'una *prouincia*, de tot l'imperi, no n'hi ha prou amb aprofundir en la realitat arqueològica dels centres urbans sinó que és imprescindible conèixer en profunditat la realitat arqueològica del territori.

Un camí per arribar-hi, no pas l'únic, és la identificació dels establiments rurals, la seva prospecció i, finalment la seva excavació. Hi ha diverses maneres d'investigar els jaciments, des de les excavacions programades a les intervencions preventives i d'urgència. Totes les dades que es recullen són necessàries per a poder disposar de mapes de repartiment, densitat i ocupació del territori; saber en detall l'aparició d'aquestes realitats rurals, la jerarquia dels establiments, les seves característiques i peculiaritats, la seva evolució, els ritmes i els cicles, les crisis, la incorporació de models, de luxe, d'aspectes propis de la vida urbana, l'especial resposta a impulsos, la seva cultura material. Evidentment, cal conèixer què produïen, com ho feien, com eren aquelles cases de camp, les *uillae*, com s'anaven adaptant a les necessitats dels temps, intensificant uns conreus, abandonant-ne d'altres o incidint en altres aspectes com la ramaderia o l'explotació del bosc. Com s'escullen els llocs d'instal·lació, com era i com es transforma el seu entorn natural. La complexitat d'allò que s'anomena *ager* és tan enorme que convé no oblidar que la arqueologia de la *uilla* és, només, una part de l'estudi integral del territori.

Els registres incorporen nous sistemes que permeten que els estudis puguin anar més enllà. Ara, noves metodologies fan factibles aproximacions engrescadores que, només fa uns anys, haurien estat impensables. Difícilment es pot concebre avui un estudi basat únicament en el registre tradicional, sense la incorporació de les dades que aporten els estudis interdisciplinars, com ara la fauna, l'antracologia, la paleocarpologia, la palinologia, etc. L'aportació d'aquestes dades diverses, degudament analitzades dins el context històric, és absolutament imprescindible.

La recerca arqueològica, amb el cúmul de dades que recull, és complexa, com complexa era la societat romana que cal analitzar i comprendre.

En aquests darrers vint-i-cinc anys, i per un seguit de circumstàncies que algun dia convindrà descriure i analitzar, en el territori que abordem, en el nostre país en general i en les comarques gironines en particular, l'estudi dels establiments rurals d'època romana ha fet un salt endavant espectacular, tant quantitatiu com qualitatiu. No només s'ha ampliat la nòmina de descobertes i d'identificacions de jaciments sinó que, i això és molt més important, en moltes ocasions s'han efectuat sondejos estratigràfics i exploracions extensives que fan possible, amb bases sòlides, començar a escriure la història rural romana d'aquest país.

Constantment apareixen publicacions de monografies científiques dels diversos jaciments coneguts en profunditat. Però, tanmateix, la munió de dades aplegades, els avenços constants de la recerca i la necessitat de posar en relació les dades d'uns jaciments amb els altres i, sobretot, allò que és obligatori en ciència, la voluntat de confrontar les nostres dades amb les que procedeixen de territoris immediats, per plantejar problemes i mostrar les peculiaritats, per plantejar problemes aparentment insolubles però que l'experiència aliena pot posar en camí de resolució, per totes aquestes qüestions, a partir de la publicació d'aquests materials en ha semblat adient organitzar anualment un seminari temàtic sobre món rural romà en uns territoris que compten amb una intensa activitat arqueològica en aquest camp de llarga solvència.

La iniciativa de publicar aquestes reunions ha sorgit, per una banda, de l'Institut de Patrimoni de la Universitat de Girona que, d'uns anys ençà,

ha tingut i té una presència efectiva i rellevant en la intervenció i posada en valor de diversos assentaments rurals d'època romana a casa nostra, i especialment en els municipis de la costa gironina, en els quals, i a partir de les intervencions, s'ha generat una nova oferta cultural. Recordem només els casos de Platja d'Aro, Tossa de Mar o Lloret de Mar. Per altra banda, hi ha el grup que desenvolupa des de fa anys la recerca en el territori de la vil·la romana de Vilauba, amb la bòbila d'Ermedàs i altres intervencions, que han permès d'obtenir un model de poblament en les terres de l'interior.

Tanmateix, aquestes trobades no partien de zero. La trobada en diverses reunions científiques i, especialment, les jornades de presentació de novetats i discussió que es realitzen anualment al Museu de Loupian amb el títol genèric de *Circa Villam*, a les quals havia assistit en les darreres edicions el grup de Vilauba, ens va empènyer a donar-hi ressò amb la publicació ràpida de les aportacions.

La proposta d'aquests seminaris és presentar la realitat rural d'aquestes terres a partir de propostes temàtiques monogràfiques. En el present número, que obre la sèrie, calia presentar un estat de la qüestió, donar una visió global de la recerca en els diferents territoris i centrar el debat.

Per a tal fi, s'han recollit vuit treballs que abasten l'arc que va des del territori de Nîmes fins al de Barcelona, un espai volgutament concret i precís, que en properes edicions es veurà ampliat.

Així doncs, el número que enceta la sèrie presenta l'evolució en el temps de les pautes en l'ocupació del camp en les terres interiors de les comarques gironines, amb especial atenció al model més conegut que es desprèn dels treballs a la vall de Vilauba. Aquesta visió es completa amb el territori costaner gironí, exemplificat especialment amb els treballs desenvolupats per la UdG a la vall de Tossa i la vil·la dels Ametllers. La zona del Maresme i, en concret, el territori d'*Iluro* foren un dels focus més importants de romanització de l'àrea catalana, amb un procés molt ben definit a partir dels treballs dels investigadors vinculats al Museu de Mataró. El territori de *Barcino* és en bona mesura una incògnita, però s'analitzen els materials de què disposem gràcies als treballs arqueològics que s'han vist sovint afectats pel fet de trobar-se en un espai dominat per la construcció de l'àrea urbana i la seva conurbació.

A continuació, Claude Raynaud, amb un text teòric, reflexiona sobre l'organització del territori a partir dels treballs desenvolupats en el projecte europeu Archaeomedes. Els estudis sobre territoris concrets se centren en el procés de romanització del litoral llenguadocià i el poblament periurbà de Nîmes, arran de diversos treballs i intervencions preventives; mentre que el darrer treball ofereix una visió de conjunt de la implantació de les explotacions rurals en l'extens i fèrtil territori de la ciutat de Nîmes.

En propers números caldrà focalitzar els temes, centrar-se en aspectes prou amplis, en el sentit que presentin una problemàtica general i, a la vegada, que siguin prou concrets com per poder-hi fer aportacions originals i innovadores, arran de les intervencions i investigacions més actuals realitzades pels diversos equips. De ben segur que en pocs anys podrem posar a l'abast de la comunitat científica un cúmul de dades extraordinari.

Aquest és l'objectiu que ens hem proposat, en definitiva: establir un fòrum de debat i un punt de contacte que serveixi d'expressió de la recerca actual sobre el món rural d'època romana, i només depèn de nosaltres tirar-lo endavant.

Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona

Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Rafael Dehesa i Iolanda Puigdevall
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

En el present article pretenem fer un repàs a l'evolució de l'ocupació romana del territori que, geogràficament, correspon sobretot a l'actual comarca del Pla de l'Estany. L'àmbit de treball s'estén, però, per la banda nord, fins a la zona de Besalú i el riu Fluvià, és a dir, a la comarca de la Garrotxa mentre que, per la banda sud, el límit serà el pla a l'entorn de l'antiga *Gerunda* romana, atès que aquesta ciutat era el referent urbà més pròxim i important.

D'entrada, hem d'advertir que el coneixement d'aquesta àrea d'estudi és força desigual, no tant per les seves particulars característiques geogràfiques com pel fet que l'activitat arqueològica s'ha centrat més en unes zones que en altres. Comptem, d'una banda, amb un nombre considerable de notícies sobre troballes de materials i objectes recollits al llarg de molts anys, alguns dipositats als museus o d'altres referits en publicacions de caràcter local. La major part d'aquestes informacions es troben recollides en la *Carta Arqueològica de les comarques de Girona* (Nolla/Casas 1984) on, a més de l'inventari detallat de jaciments, es tracen també les pautes principals de l'evolució del poblament d'època romana. Amb posterioritat a la seva edició s'han realitzat, per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, noves cartes arqueològiques d'algunes comarques que ens ajudaran a completar els diversos mapes de distribució.

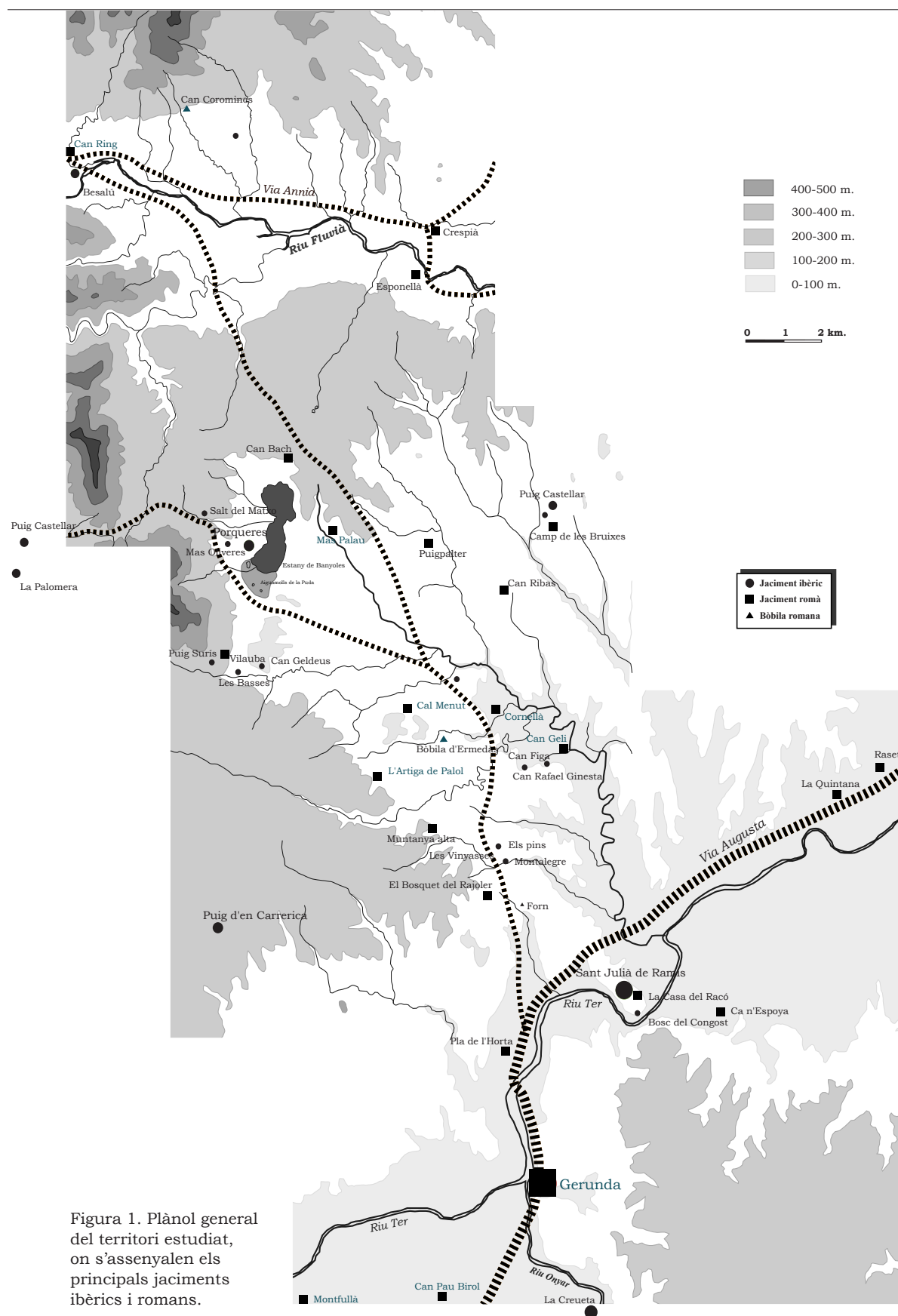
Més consistents són les dades proporcionades per les diferents excavacions arqueològiques, ja sigui de projectes de recerca amb certa continuïtat o d'excavacions d'urgència. Per raons de coneixença directa, desenvoluparem de forma més detallada els treballs realitzats a la vil·la de Vilauba (Pla de l'Estany) i al seu entorn. Una de les prioritats d'aquest projecte ha estat, des dels seus inicis, intentar contextualitzar la seqüència obtinguda dins un marc històrico-geogràfic més ampli (Castanyer/Tremoleda 1999, 31-34). La voluntat d'estudiar aquest jaciment dins d'un marc microregional es va materialitzar en diverses campanyes de prospecció encaminades, primer, a conèixer la vall on se situava la vil·la i, més endavant, a confeccionar una carta més detallada dels jaciments d'època romana de la comarca (Jones *et al.* 1984, 460-464; Tremoleda/Roure/Castanyer 1987, 121-145; Castanyer/Tremoleda 1991, 87-91). Aquesta vocació territorial s'ha intentat mantenir,

malgrat les limitacions pressupostàries, també els darrers anys, quan s'ha començat a intervenir arqueològicament en alguns dels jaciments localitzats anys abans gràcies a la prospecció arqueològica (Castanyer *et al.* 2000 b, 339-340). En són una prova els treballs efectuats d'ençà l'any 1999 a la bòbila romana d'Ermedàs (Castanyer *et al.* 2000 a, 132-135; Tremoleda *et al.* 2002, 179-183; 2004, 223-234). El nostre propòsit és anar configurant una carta del poblament rural més exhaustiva, mitjançant la qual poder establir les diferents categories dels jaciments (vil·les, granges, annexos agrícoles, terrisseries, etc.), la seva evolució i característiques (cronologia, fases, extensió, etc.). La intervenció directa en alguns d'aquests jaciments localitzats amb la prospecció ha de permetre superar l'estudi tradicional del poblament del territori, basat principalment a determinar en el temps els fenòmens de creixement, estabilitat o regressió en funció del nombre d'estacions atribuïdes als respectius períodes que formen la seqüència de la romanització del camp.

Els anys 90, la realització d'un projecte comú entre diversos investigadors que treballaven sobre el món rural de les comarques gironines va permetre actuar en alguns jaciments situats a la part nord de l'àrea geogràfica que ara ens ocupa, com el forn romà de can Coromines, situat a Maià de Montcal (Casas *et al.* 1996, 178-187), i també la vil·la de la Font del Vilar, a Avinyonet de Puigventós, ja a l'Empordà (Casas *et al.* 1995 a; 1993, 341-372; 1995 b).

Notables són també les dades aplegades per les excavacions de salvament o programades en el pla de Girona. Destacarem els treballs efectuats a l'entorn de la muntanya de Sant Julià de Ramis, primer com a resultat de les intervencions motivades per la construcció de la variant de Girona i, després, de les campanyes sistemàtiques realitzades en el marc d'un ambiciós projecte centrat en l'*oppidum* ibèric emplaçat en aquesta mateixa muntanya (Burch *et al.* 1992, 60-70; Agustí/Burch/Merino, ed. 1995; Burch *et al.* 2001). El balanç de la recerca sobre les vil·les rurals és més modest, i inclou diversos treballs, alguns amb dades més noves, i d'altres que són una revisió de descobertes més antigues (vil·la de Montfullà: Nieto/Puig/Merino 1989, 93-101; Nolla *et al.* 2003; vil·la de Vilablareix: Alberch/Burch 1989, 87-91, vil·la de can Pau Birol: Nolla *et al.* 1993).

En resum, la desigualtat de la informació avui disponible, amb jaciments excavats en profunditat i d'altres amb un coneixement molt més superficial, que proporcionen una documentació irregular i desigual, obliga a ser prudents a l'hora de plantejar les pautes i els ritmes generals del poblament rural. Malgrat això, pensem que és possible aportar algunes reflexions a considerar en les futures recerques. Per fer-ho, analitzarem l'evolució d'aquest territori d'ençà el començament de la dominació romana fins a l'antiguitat tardana. Es tracta d'un període amplíssim i que arrenca amb una primera etapa, els segles II-I aC, encara confusa pel que fa a la interpretació del registre arqueològic. El procés de romanització del camp es fa més evident i palpable a partir del segle I dC, amb un increment màxim del poblament rural entre la segona meitat d'aquest segle i els inicis del segle II dC, que correspon al darrer moment de creació de vil·les. Tot i que constatem que hi ha una notable continuïtat en molts jaciments, sovint amb més de quatre segles d'ocupació continuada, s'intueix un decreixement a partir del baix imperi, amb una inflexió cada vegada més clara a partir de la primera meitat del segle V dC. Malgrat que les pautes i els ritmes del poblament rural han estat esbossades ja en treballs anteriors (Nolla/Casas 1984, 21-29; Nolla *et al.* 1995 a, 26-27) creiem que els avenços realitzats els darrers anys fan possible oferir ara una seqüència més àmplia i detallada.

Els segles II-I aC.

Com ja és sabut, aquests segles corresponen a l'inici efectiu de la conquesta i a la posterior dominació romana. És, com veurem tot seguit, una etapa de canvi en relació als esquemes i patrons de poblament que havien caracteritzat el territori amb anterioritat a l'entrada en escena del romans. El rebuig frontal que generen els nouvinguts deriva en un enfrontament bèl·lic i en la posterior arribada de M. Porci Cató l'any 195 aC a Empúries, que esclafa ràpidament la revolta dels ibers de la zona. Les conseqüències d'aquest succés són, pel que fa al poblament indígena, igualment conegudes, i comporten, per citar només aquelles més notòries, l'abandonament sobtat d'alguns poblats ibèrics, d'entre els quals destacarem el d'Ullastret. No obstant aquests fets, prou traumàtics, tot sembla indicar que l'estructura i organització del territori es va mantenir, en essència, sense alteracions gaire profundes, i que fou la zona de la costa la que va patir probablement més l'embranchida romana, de tal manera que a l'interior la majoria d'*oppida* es van mantenir ocupats fins a les primeries del segle I aC, i alguns fins força temps més tard.

A l'àmbit de treball del qual ara ens ocupem, ens hem de referir als resultats aconseguits per l'equip de la UdG al poblat de Sant Julià de Ramis, que demostren que el segle II aC és, dins la seqüència general del jaciment, una etapa d'una certa eferescència urbana, amb reformes i modificacions del sistema defensiu i, sobretot, amb obres de gran envergadura a la part central de l'*oppidum*. La troballa de diversos elements arquitectònics que corresponen a un temple de tipus romà emplaçat a la part més enlairada, que va comportar també la construcció de diversos murs de contenció, així ho demostren (Burch *et al.* 2001, 98-108). Un procés similar sembla que es detecta també en altres poblats propers. En efecte, a mas Castell, a Porqueres, situat al costat de l'estany de Banyoles, és també segura la construcció d'un temple de tipus romà, del qual s'han pogut identificar diversos elements, com una base àtica, fragments de fust i capitells de tipus toscà, aprofitats en les construccions religioses posteriors i el cementiri adjacent (Burch *et al.* 1999, 122-123, figs. 8-9). El temple estava emplaçat a la part més enlairada i visible del poblat, dominant així també l'estany i les terres que s'estenien al seu voltant. La troballa d'un bloc de pedra treballat, corresponent a una motllura de la base d'un podi, una *kyma reversa*, enmig dels nivells baiximperials de la vil·la romana de Vilauba (Camós), que no imaginem que pugui correspondre a cap construcció relacionada amb la vil·la, podria ajudar a completar hipotèticament l'alçat d'aquest temple, situat a només tres quilòmetres de distància del jaciment (Castanyer/Tremoleda 2000, 130). La cronologia d'aquesta peça, d'un perfil i característiques semblants als exemplars procedents del podi del temple principal del fòrum romà d'Empúries o el de l'anomenat temple de Serapis del sector meridional de la Neàpolis emporitana (Aquilué *et al.* 1984, 54, figs. 15 i 19; Sanmartí/Castanyer/Tremoleda 1990, 127, fig. 41, 3;), s'avé amb la data tardorepublicana proposada per al temple de Porqueres. Tanmateix, la seva aparició en un context tan tardà podria confirmar l'espoli que va patir aquesta edificació en un moment imprecís, entre els segles IV-V dC, confirmant així la cronologia proposada per a l'abandonament definitiu d'aquest nucli habitat i la seva transformació en cementiri i, al cap de poc temps, en un important espai de culte i enterrament cristià (Burch *et al.* 1999, 122-124). La presència d'aquest element arquitectònic a Vilauba, que va aparèixer juntament amb un petit fragment d'inscripció, permet replantejar també la troballa d'altres elements epigràfics recuperats en campanyes anteriors, com la làpida dedicada a Germànic (Castanyer/Tremoleda 1999, 96-98) que, semblantment, podria venir també del desmantellament d'alguns edificis o espais públics del nucli de Porqueres.

La vitalitat constructiva que mostren alguns poblats a partir del segle II

aC demostra que, en aparença, es mantenen encara com a element de referència territorial, tot i que el control fiscal i militar sigui ja plenament romà. L'edificació de temples de tipus romà, dels quals no coneixem encara l'advocació, es pot interpretar com un símptoma d'aquesta tutela romana i, alhora, qui sap si també com una demostració de la voluntat d'adaptació i assimilació de les elits indígenes dins la nova realitat econòmica i social que es començava a configurar. Per a nosaltres, les restes aparegudes l'any 1997 en el subsòl de l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (Garrotxa) reforcen la importància de la religió com a factor d'integració durant aquesta etapa primerenca de la romanització del territori. Es tracta d'un mosaic d'*opus signinum* amb una decoració de tesselles blanques irregulars que s'interpreta com l'evidència d'un possible santuari del culte a les aigües o nimfeu, probablement de tradició indígena, que s'hauria reformat i hauria continuat en ús durant els segles II-I aC (Esteba 1998, 157-191). Una ara votiva procedent de la muntanya de Sant Benet, a prop del santuari del coll de Susqueda, en el context d'un temple rural, mostra un altre cas en què la *interpretatio romana* ha incorporat una divinitat indígena. Segons la inscripció, *Campanus* i *Maximus* dediquen aquest altar al déu *Seitundus* (IRC III, núm. 10).

El poblament rural d'aquest moment ens ofereix altres arguments que conviden a la reflexió. El primer és l'increment notable del nombre d'hàbitats rurals durant el segle II aC, i possiblement també durant la primera meitat del segle I aC. Els patrons d'assentament d'aquests jaciments sembla que són diversos, car trobem estacions emplaçades en zones més emboscades, al peu dels turons o al mig de la plana. Les prospeccions realitzades a l'entorn de Vilauba posen de manifest que amb anterioritat a la construcció de la vil·la romana hi havia en aquesta àrea una ocupació prou intensa (Castanyer/Tremoleda 2000, 179-183), tal com demostren els jaciments de puig Surís, can Geldeus, o del Salt del Matxo. En vista dels elements ceràmics recuperats, majoritàriament fragments de terrissa comuna ibèrica, grisa de la costa catalana i àmfores itàliques, la seva cronologia és coincident amb els marges proposats més amunt. El poc coneixement que avui tenim d'aquests jaciments fa pensar en hàbitats força modestos, amb edificacions senzilles i de poca superfície, a les quals es poden associar algunes instal·lacions d'ús agrícola. (Casas *et al.* 1995 a, 34-36). La naturalesa i les característiques d'aquest tipus d'establiments, així com també els patrons d'assentament, fan pensar en petites estacions indígenes, el sorgiment de les quals s'explica, com a mínim en bona part, per la progressiva pèrdua del paper articulador del poblat a partir de la conquesta romana.

La capacitat productiva d'aquests establiments devia ser força modesta i de caire familiar. L'emplaçament de determinats jaciments en zones enturonades o emboscades fa pensar en l'aprofitament de zones marginals, potser desocupades fins llavors. L'economia agrícola ibèrica, basada en el conreu de cereals, sembla que es manté sense canvis notables al llarg del segle II i probablement també fins ben entrat el segle següent. En són una bona prova els nombrosos camps de sitges localitzats arreu del territori, alguns vinculats directament als poblats (El Bosc del Congost/Sant Julià de Ramis o Porqueres) (Burch *et al.* 1995 b, 71-84; Burch 2000, 144-145) i d'altres, escampats arreu (Cornellà del Terri, Pujals dels Pagesos, Cervià de Ter, etc.) (Tremoleda/Roure/Castanyer 1987, 127-130 i figs. 5-7; Castanyer/Roure/Tremoleda 1987, 187-194; Burch 2000, 144-145). El procés d'obliteració de sitges que es detecta al llarg del segle II i, especialment, al tombant dels segles II-I aC (Burch 1996, 207-216) no implica necessàriament un canvi en la producció agrícola. En aquest sentit, la identificació d'un important camp de sitges a l'àrea central de la ciutat romana d'Empúries, contemporani a la fundació de la ciutat a inici del segle I aC, suggereix que a partir d'aquest

moment la concentració i el control de la producció es fa en aquests nous centres urbans (Aquilué *et al.* 2002, 34-36).

El segle II aC i la primera meitat del segle I aC es poden considerar, per tant, com una etapa de transició que es caracteritza per un domini romà limitat als àmbits fiscal i militar i que manté encara relativament intacta l'estructura del poblament. Les reformes que es constaten en molts poblats, així com també l'increment del poblament rural aïllat al qual ens acabem de referir, són els primers símptomes dels canvis que es manifesten de forma més clara al llarg del segle I aC. A partir d'aquest moment, la fundació de ciutats romanes, com *Gerunda* o *Empúries*, paral·lela a l'abandonament definitiu d'alguns poblats com per exemple Sant Julià de Ramis, esvaeix qualsevol dubte en relació a la irreversible transformació del territori.

Tanmateix, cal reconèixer que els canvis a l'àmbit rural durant el segle I aC són encara poc clars i que, malauradament, les novetats aportades per l'arqueologia són encara poc significatives. La qüestió relativa a l'abandonament definitiu de la major part dels camps de sitges no es pot interpretar, tal com ja hem apuntat més amunt, com una simple conseqüència del pas a noves formes d'ocupació i explotació del territori plenament romanes. Malgrat que a la zona interior de Girona la major part de les vil·les conegudes tenen un origen tardorepublicà, el cert és que fins ara no disposem encara de plantes comprensibles d'estructures corresponents a aquestes fases inicials. Els exemples són recurrents: la Quintana (Cervià de Ter), Pla de l'Horta, Vilauba (Camós) o la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós), per citar només alguns dels més representatius. L'ocupació d'aquests jaciments a partir de la primera meitat del segle I aC és segura, tal com demostren els conjunts ceràmics dels nivells inferiors. En alguns casos, com a la Quintana, corresponen als estrats de farciment de sitges (Castanyer/Roure/Tremoleda 1987, 187-194), mentre que en d'altres, a Vilauba o Pla de l'Horta, l'associació amb restes d'estructures és menys clara (Castanyer/Tremoleda 1999, 43-51; Nolla 1983, 111-130). Pel que fa a la qüestió de l'origen de moltes vil·les, la diferència amb el registre arqueològic de la zona de la costa és significativa. Les evidències d'època republicana

Figura 2. Fotografia aèria de la vil·la romana de Vilauba.

de Tolegassos (Casas/Soler 2003, 49-51) o la fase inicial de la vil·la de mas Gusó, datada al tombant del segle II-I aC i amb estructures que mostren una edificació regular organitzada entorn d'un pati interior, no ofereixen dubtes sobre la precoç implantació de les noves formes romanes en aquest sector del territori (Casas/Soler 2004, 141-174).

A diferència de l'entorn costaner, a l'interior la migradesa de les dades disponibles condiciona la interpretació arqueològica d'aquestes *facies* inicials, atès que és pràcticament impossible definir la naturalesa, romana o indígena, d'aquests primers establiments. La continuïtat d'ocupació que hi ha en molts dels jaciments, des de l'època tardorepublicana fins al baix imperi, podria ser un argument a favor d'una implantació plenament romana a partir de la primera meitat del segle I aC, encara que tampoc podem descartar la possibilitat que la vil·la se superposés a un primer establiment indígena. Només en alguns casos l'atribució ibèrica sembla segura, com ara a la casa del Racó, situada al vessant del turó de Sant Julià de Ramis, a poca distància del poblat. Les excavacions d'urgència realitzades els anys 1991 i 1992 amb motiu de les obres de la variant de Girona van permetre excavar la pràctica totalitat de les restes d'aquest petit hàbitat rural (Burch *et al.* 1995, 98-102). De la fase 1, que és la més antiga, en queden uns murs de pedra seca que, segons els materials ceràmics apareguts per sota del paviment, tenen una cronologia del primer quart del segle I aC. La coincidència amb la data d'abandonament final del poblat, el patró d'assentament i també les característiques d'aquesta casa, van permetre als seus excavadors interpretar-la com un hàbitat ibèric, però que va funcionar dins d'una estructura social i econòmica plenament romanes.

Per ara, doncs, i considerant les poques dades de què disposem, la hipòtesi que ens sembla més probable per interpretar el registre arqueològic de bona part del segle I aC és acceptar la coexistència d'hàbitats rurals de tipus indígena amb d'altres de tipus romà. Aquests darrers representen, quant a l'estructura del camp, el model emergent que amb el transcurs del temps s'acabarà imposant, comportant així la total desaparició dels primers, el nombre dels quals havia augmentat, curiosament, de forma espectacular just després de l'inici del domini romà.

Els segles I-III dC.

El panorama arqueològic és molt més clar a partir del segle I dC, data a la qual corresponen moltes de les vil·les que coneixem al nostre àmbit d'estudi. El període que abraça del canvi d'era al segle II o inici del segle III dC s'ha de considerar, si prenem com a referència el nombre de jaciments ocupats, com l'etapa de plena consolidació i, probablement, també de màxima expansió del model "romà". A diferència de l'etapa republicana, l'hàbitat rural està totalment monopolitzat per les *villae*, amb les seves corresponents instal·lacions secundàries i annexes. El patró d'assentament és, llevat de comptades excepcions, força homogeni, i contemplava, a més dels factors "naturals" particulars (riquesa del sòl, climatologia, etc.), altres elements geogràfics que condicionaven la rendibilitat econòmica del *fundus* (proximitat a vies de comunicació, mercats, etc.).

El mapa de distribució de les vil·les d'aquest període confirma la preferència per les zones ben comunicades i les més properes als nuclis urbans. Trobem, doncs, un primer grup de jaciments situats a les planes properes a la via principal, la via Augusta, en el seu tram nord (Raset i la Quintana) i també sud (Vilablareix, Montfullà, etc.). Aquesta pauta es manté igualment en els camins o ramals secundaris, com ara els que enllaçaven la via Augusta amb les terres de més a l'interior, com el pla de Cornellà, Banyoles o de Martís, on trobem vil·les o establiments que van seguint l'antiga xarxa de camins (Can Geli a Santa Llogaia, la bòbila d'Ermedàs a Cornellà, Cal

Menut a Cornellà, Vilauba a Camós, Can Bach a Usall, etc.). El darrer grup està format per aquells jaciments pròxims als nuclis urbans més significatius, com *Gerunda*, a l'entorn del qual trobem diversos exemples de vil·les suburbanes, com la del Pla de l'Horta i la de Can Pau Birol.

La disponibilitat de terres aptes per al conreu i de recursos naturals, com l'aigua o la fusta, són criteris determinants a l'hora d'estudiar la distribució del poblament. Hom prefereix lògicament els sòls més rics, especialment les terrasses fluvials, de relleu més aviat pla, al peu de petites elevacions i pròximes als cursos d'aigua. L'emplaçament geogràfic, ja sigui particular o general, pot servir d'ajuda per valorar la vocació productiva de les vil·les i, per tant, també per determinar el seu paper dins un sistema econòmic més ampli.

L'escàs nombre de jaciments excavats de forma prou completa ens impedeix fer un estudi dels tipus o models constructius i, en conseqüència, determinar quines són les pautes generals o, cas d'existir, les adaptacions més específiques. Malgrat la diversitat de solucions existents, hom constata que la majoria de les vil·les s'organitzaven al voltant d'un pati obert, que feia d'eix vertebrador dels àmbits de l'edificació i, sovint, també de les diferents activitats i usos que s'hi realitzaven (Casas *et al.* 1995 a, 43-58). La riquesa i luxe de la construcció no sembla que sigui tampoc exclusiva de les vil·les suburbanes de l'entorn de *Gerunda*, amb àrees residencials pavimentades amb sengles mosaics (Nolla *et al.* 1993).

Una vegada més, l'estudi de les dinàmiques d'ocupació del territori entorn de Vilauba (Camós) permet exemplificar la majoria de les pautes que acabem d'apuntar. Aquí, l'abandonament dels petits hàbitats rurals d'època tardorepublicana documentats a la zona, alguns dels quals ens atrevim a definir com a clarament ibèrics, coincideix cronològicament amb el desenvolupament de la primera edificació de la qual coneixem relativament bé la seva planta. El patró d'assentament de la vil·la repeteix la majoria dels preceptes suara citats: situada enmig d'una àmplia plana agrícola, al peu de la serra de Sant Patllari i en una posició lleugerament predominant, a poca distància del torrent Matamors, ben comunicada mercès a la via que vorejava pel sud l'estany i els aiguamolls i que conduïa cap a *Gerunda*, etc. (Castanyer/Tremoleda 1999, 31-34).

Coneixem també en detall l'evolució estructural de l'edificació central de la vil·la. Les excavacions efectuades fins l'any 2003 han permès establir la seqüència evolutiva completa d'aquest nucli residencial d'ençà el segle I fins a les acaballes del segle III dC, confirmant així algunes de les hipòtesis només apuntades en la darrera monografia del jaciment (Castanyer/Tremoleda 1999, 99). Ara sabem que l'esquema de tres ales disposades en forma d'U, que caracteritza l'edificació just abans de l'incendi de la fi del segle III dC, és el resultat de dues ampliacions consecutives i no pas d'un projecte unitari i temporalment coetani (Castanyer *et al.* 2004, 223-228).

De bon començament, la vil·la s'organitzava entorn d'un petit pati central, delimitat a la banda nord per un bloc residencial que ocupa un gran rectangle d'uns 25 metres de llarg per 9 metres d'amplada, dividit longitudinalment per un mur que separava el conjunt d'habitacions arrencades de la part posterior, de la galeria frontal. Hom calcula que aquesta part destinada a habitatge tenia un total de set àmbits, cinc a la banda nord i dos més als extrems de la galeria/corredor. Al voltant del pati s'hi distribuïen altres dependències de difícil interpretació funcional a causa de les reformes i ampliacions successives que va patir aquesta part del nucli original i que va comportar la seva destrucció pràcticament total. La hipòtesi més versemblant és considerar que aquest primer establiment, de dimensions encara modestes, tenia una part destinada a habitatge (galeria nord) i altres espais vinculats a l'explotació agropecuària que, justament, quedaren afectats per

les ampliacions posteriors.

La primera reforma, efectuada ja en el segle II dC, es va materialitzar amb la construcció d'un nou braç residencial que delimitava per la banda oest l'antic pati, mantenint el mateix esquema i disposició que el sector nord, és a dir, amb una galeria/corredor frontal i amb una bateria d'habitacions al darrera (Castanyer/Tremoleda 1996, 205-213). Aproximadament a la part central del corredor es va disposar la porta principal d'accés a l'habitatge, flanquejada igualment per dos pilars. Les dimensions d'aquesta ala oest són d'aproximadament uns 20 metres de longitud per uns 7,5 metres d'amplada. L'existència d'uns petits basaments fets amb pedra i recoberts per una capa d'argila endurida i recremada a l'interior de dues habitacions, que corresponen a uns petits brasers per escalfar l'ambient, juntament amb les reduïdes dimensions d'aquests espais, fan pensar que, probablement, feien la funció de *cubicula* o dormitoris (Castanyer/Tremoleda 1999, 77-84).

El darrer afegitó a aquest nucli residencial, descobert més recentment, correspon al braç sud que, tot i l'aparença constructiva similar a les altres dues ales de l'edificació, formava un conjunt independent. En aquest cas el corredor frontal articulava únicament tres habitacions, una de les quals es pot interpretar, a partir de la presència d'un petit braser situat a tocar la porta d'entrada, també com un *cubiculum*. A través de la nova galeria frontal, d'uns 12 metres de longitud i amb quatre pilars, s'accedia a l'àrea termal de la vil·la, situada a l'extrem est i avui a sota de la carretera actual que divideix en dos sectors el jaciment (Castanyer *et al.* 2004, 226). La primera campanya d'excavacions de Vilauba, l'any 1978, i a l'altra banda d'aquest camí, va servir per descobrir la zona de servei on se situava el forn i la caldera dels banys (Nolla/Tarrús/Chinchilla 1985, 49-97; Castanyer/Tremoleda 1999, 87-93). Hipotèticament, hom pot imaginar que una de les raons que motivaren l'edificació d'aquest braç meridional fou justament la voluntat d'incorporar al primitiu conjunt residencial aquest nou element de luxe i confort, seguint així també les pautes que detectem en d'altres vil·les del territori (Casas *et al.* 1995 a, p. 82).

Cal suposar que la vitalitat constructiva que

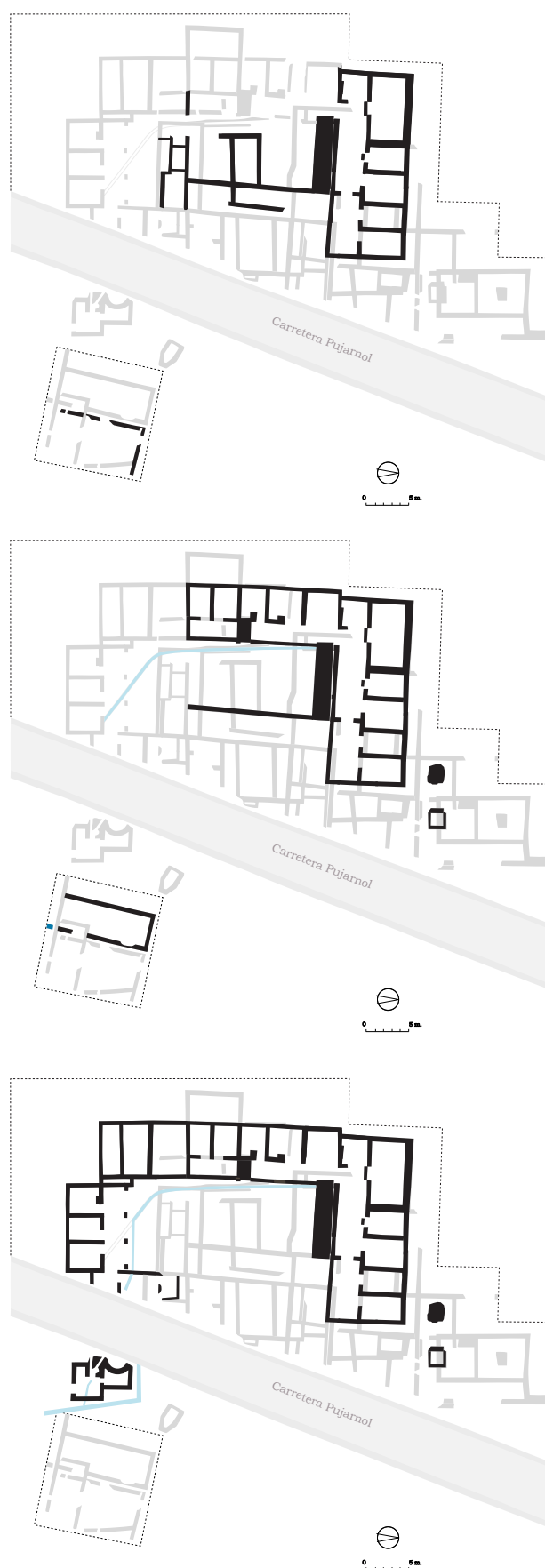

Figura 3. Evolució general del nucli residencial de la vil·la de Vilauba entre els segles I-III dC.

documentem a l'àrea residencial de Vilauba, amb successives ampliacions de la superfície destinada a aquesta funció, devia correspondre a la bona marxa de l'economia de la vil·la. L'estructura força compacta del nucli residencial ens fa pensar que, com a mínim durant la seva configuració final al segle III dC, les restes productives es trobaven distribuïdes al voltant de l'habitatge, tot respectant la posició dominant d'aquest.

L'emplaçament de Vilauba, gairebé al centre d'una petita vall delimitada per diverses elevacions muntanyoses, juntament amb el fet que les prospeccions arqueològiques conclouen que aquest era l'únic establiment ocupat a partir del segle I dC, ens permet fer-nos tenir una idea aproximada de l'extensió agrícola mínima que conformava el seu *fundus*. La nostra hipòtesi parteix de la base que el domini agrícola s'estenia, per la banda nord, pràcticament fins a l'antiga via que vorejava els aiguamolls de l'entorn de l'estany, mentre que per la banda sud el límit seria el torrent Matamors. Els turons i serres que defineixen la plana pels altres dos costats completen el perfil de l'àrea cultivable, que tindria una longitud d'entre 1 i 1,7 km i una amplada de 0,5 km, és a dir, que la superfície agrícola teòrica oscil·laria entre un mínim de 50 i un màxim de 85 hectàrees. Tot i que una de les prioritats de la recerca futura és l'excavació de les estructures productives pertanyents a les diferents fases de la vil·la altimperial, les anàlisis carpològiques, antracològiques i de fauna ens proporcionen algunes dades relatives a l'economia del *fundus*. Malgrat que el conreu de la vinya és segur, tal com demostren les restes carpològiques de *vitis vinifera* recuperades en els contextos altimperials de Vilauba corresponents a restes del most premsat (Buxó 1999, 370) resulta impossible determinar el seu pes dins l'economia de la vil·la, i per fer-ho caldrà esperar a conèixer amb més detall les instal·lacions agrícoles (premses, cellers, etc.). Les poques restes carpològiques recuperades en els estrats associats a les dependències del nucli residencial de Vilauba durant l'etapa altimperial, de vinya, olivera i blat, no són suficients per determinar el predomini d'un cultiu en detriment dels altres. Pel que fa a la cabana ramadera, destaca, si prenem com a element de referència el nombre màxim d'individus, l'equilibri que hi ha entre els suïds i els ovicaprins, essencialment ovelles, seguits a una distància considerable pels bovins (Molist 1999, 354-355). L'anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna corresponents a les campanyes més recents, a través de les quals hem pogut establir la seqüència relativa a les successives ampliacions de l'edifici residencial, permeten ara matisar les conclusions d'aquell primer estudi, centrat únicament en els estrats corresponents a l'edificació del segle III dC. Així, pel que fa als segles I i II dC, observem que les principals espècies subministradores de carn són els bovins i els ovicaprins. Aquest nou estudi confirma que les preferències alimentàries durant el segle III es decanten, tal com ja s'avançava en el treball citat de l'any 1999, pels suïds i els ovicaprins, i que en aquest segle el pes de la cacera, centrada sobretot en els cérvols, cabirols i porcs senglars, és considerablement més important. De retruc, els canvis en les pautes alimentàries corresponents a la fi de l'etapa altimperial, que mostren també un augment relatiu del consum de mol·luscs marins, principalment ostres, podrien indicar una evolució dels costums i de la forma de viure a la vil·la. Aquesta transformació es manifesta també en unes noves pautes arquitectòniques encaminades a fer més confortable la vida al camp que, seguint amb l'exemple de Vilauba, comporten la reforma o ampliació de l'àrea d'estatge i la inclusió d'un petit conjunt termal.

Malgrat que fins avui la referència més ferma per plantejar les pautes sobre l'evolució de les vil·les en aquest territori concret és la seqüència de Vilauba, les intervencions arqueològiques realitzades en el marc del mateix projecte de recerca els darrers anys comencen a aportar els arguments necessaris per contrastar les premisses proposades. Especialment interessants són els treballs efectuats a la bòbila romana d'Ermedàs, al terme municipal de

Cornellà de Terri i aproximadament a mig camí entre *Gerunda* i Vilauba (Tremoleda, Roure, Castanyer 1987, 126-130, figs. 5-7; Casas *et al.* 1990, 69; 1994, 104-106, fig. 4, 2-21; Tremoleda 1994, 79). L'emplaçament topogràfic d'aquest centre artesanal s'explica per l'abundància dels elements bàsics que eren necessaris en una indústria d'aquesta mena. Es tracta d'una fondalada reblerta amb un potentíssim dipòsit d'argila produït per l'erosió de les dues bandes elevades que la delimiten a nord i a sud, que proporcionava la matèria primera utilitzada per a l'elaboració de ceràmica. L'abundància de fonts d'aigua dolça i finalment, l'existència d'una potent zona boscosa en aquest entorn permetia igualment proveir-se de combustible per als forns. A més d'aquests factors naturals hem de considerar també que la terrisseria estava situada a tocar la via que unia *Gerunda* amb la zona de l'estany i les zones de més a l'interior del país.

Les excavacions sistemàtiques han deixat al descobert una superfície de gairebé 3.000 m² i han permès establir una seqüència estructurada en tres fases cronològiques successives. L'etapa més important és a la fase II, que correspon a una gran ampliació i sistematització de la bòbila. L'edificació s'organitzava en diferents cossos constructius disposats entorn d'un espai obert on s'ubiquen la majoria dels forns localitzats. La data inicial d'aquesta fase sembla que s'ha de situar cap a final del segle I dC, probablement en època flàvia, i perdura fins a la fi del segle II. La cronologia proposada mostra, doncs, una coincidència significativa amb les dates que coneixem de la primera edificació ben coneguda de Vilauba, i posa de manifest que és en aquest moment quan la transformació del territori és probablement més intensa. La seqüència d'Ermedàs es completa amb una tercera etapa a la qual pertanyen només unes poques restes d'estructures, més superficials i molt afectades pels treballs agrícoles moderns, la construcció de les quals va

Figura 4. Aspecte de l'excavació de la terrisseria romana d'Ermedàs després de la campanya de l'any 2000.

comportar l'obliteració de la major part de les instal·lacions productives de la fase anterior i que fa pensar en una possible continuïtat de l'activitat fins el segle III dC, tot i que es canvia l'orientació de l'edifici.

La producció d'aquest taller estava centrada en una àmplia gamma de productes ceràmics destinats a funcions diverses, com la vaixel·la i servei de taula (imitacions de ceràmica africana de cuina, t.s. hispànica, ceràmica comuna, etc.), *dolia* i àmfores (Dr. 2-4 i Dr. 28) per a l'envasat de productes agrícoles, així com també materials de rajoleria per a la construcció.

Més que les particularitats de la bòbila d'Ermedàs, ens interessa ara insistir en el paper d'aquest centre artesanal dins l'estudi de les dinàmiques d'ocupació d'aquest microterritori (Castanyer *et al.* 2005, 7-21). Les dimensions i característiques de la terrisseria fan pensar que la seva creació, i especialment la reforma, ampliació i sistematització de final del segle I dC respon a la necessitat de satisfer la demanda creixent d'un territori força ampli, que podria abastar des dels contorns de l'estany de Banyoles i el pla de Martís fins a la zona de Girona. La hipotètica "àrea de mercat" d'aquesta bòbila inclouria doncs les vil·les agrícoles i els petits nuclis urbans que configuraven l'essència de la retícula de poblament. La caracterització de la producció ceràmica del taller, juntament amb la identificació dels segells que servien per marcar alguns productes, com ara les teules, ens pot servir d'ajuda per delimitar el seu radi d'acció. De moment, només hem pogut relacionar amb la terrisseria el segell C·IVL·ATE o LAET (*Caius Iulius Ateius* o *Laetius*). Amb la primera lectura se n'han trobat cinc exemplars a Can Ring (Besalú) (Nolla/Casas 1984, lām. LXXI, 4) i un al cementiri tardoromà de Porqueres (Burch *et al.* 1999, fig. 65, 7). La procedència d'altres marques, com C·OBVLNI o L·CAMILLIUS, igualment presents en aquesta àrea, queda encara pendent de confirmar. Els fragments de teules amb la marca C·IVL·A trobats en els enderrocs de l'ala nord de la vil·la de Vilauba, encara que amb una cartel·la diferent a la localitzada a Ermedàs, podrien venir igualment de la mateixa terrisseria (Castanyer/Tremoleda 1999, lām. 62).

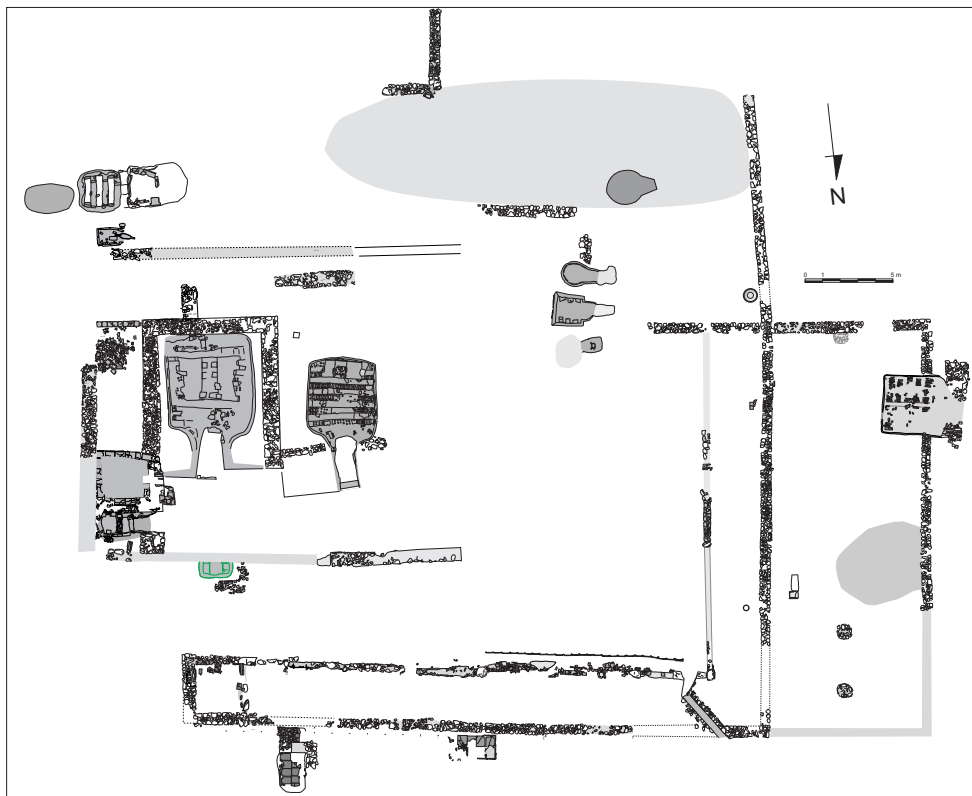

Figura 5. Planta general de la terrisseria romana d'Ermedàs.

Les cartes del poblament rural d'aquest microterritori posen de manifest que el moment de màxim apogeu de les vil·les correspon a l'etapa altimperial o, intentant afinar més, sobretot entre la segona meitat del segle I i el segle II dC. Els materials ceràmics recollits en superfície en alguns d'aquest jaciments així ho demostren. A més de Vilauba, coneixem doncs també altres vil·les escampades en un radi proper, com per exemple la de Can Geli, a Santa Llogaia de Terri, d'on provenen dos *dolia* sencers, un d'ells amb una marca incisa a la part superior. Esmentarem també les vil·les de Cal Menut, a Corts (Cornellà de Terri), la del Camp de les Bruixes (Castanyer/Tremoleda 1991, 231-232) i la del Bosquet del Rajoler (Riudellots de la Creu) (Nolla/Casas 1984, 191 i figs. LXVI-LXVII) ambdues amb uns importants conjunts de ceràmiques del segle II dC. La relació existent entre aquestes vil·les agrícoles i la terrisseria d'Ermedàs era, si fem cas de la coincidència cronològica, recíproca, en la mesura que les primeres necessitaven de l'altra i viceversa. Una bona part de la demanda devia ser la producció d'envasos amfòrics per guardar i comercialitzar els excedents agrícoles de les vil·les més properes. La fabricació d'àmfores del tipus Dr. 2-4 i Dr. 28 suggereix una producció vinícola que, malauradament, encara no podem valorar amb prou rigor, atès que no disposem de dades relatives a aquesta activitat en les vil·les d'aquest territori.

La seqüència evolutiva de la terrisseria d'Ermedàs i la de la vil·la de Vilauba mostren una semblança notable fins el segle II o els inicis del III dC, moment a partir del qual s'apunten unes divergències importants. Malgrat algunes reformes puntuals que puguin fer pensar en una continuïtat al llarg del segle III, l'activitat principal d'Ermedàs sembla que es comença a aturar abans. Tanmateix, és a final d'aquell segle que es produeix l'incendi de l'ala nord del nucli residencial de Vilauba (Castanyer/Tremoleda/Roure 1990, 157-191), que destrueix completament aquest sector de l'edificació i que obliga els seus habitants a iniciar una reforma en profunditat de la part principal de l'habitatge, però seguint uns paràmetres diferents als aplicats durant l'etapa altimperial (Castanyer/Tremoleda 1999, 112-115). No és el nostre propòsit analitzar ara les possibles lectures i interpretacions que es poden deduir d'aquests successos, sinó insistir només en el fet que el segle III dC marca una certa inflexió quant al poblament rural. Caldrà esperar, un cop més, a tenir més dades sobre l'evolució dels altres jaciments coneguts per determinar-ne l'abast real. Les valoracions cronològiques fetes a partir dels materials ceràmics recollits en superfície en jaciments, com el Camp de les Bruixes (Castanyer/Tremoleda 1991, 231-232, figs. 2-3), que aporten una datació que no sembla anar gaire més enllà del segle III dC, són només alguns dels indicadors que caldrà contrastar en futurs treballs d'excavació.

Malgrat que la informació referida a d'altres zones és considerablement més limitada, hom intueix una seqüència similar en l'evolució del poblament rural de l'àrea entorn del nucli de Besalú. Hom constata també aquí una relació directa entre la implantació de les vil·les i els possibles centres terrissers, com el de can Coromines, a Maià de Montcal. Els treballs arqueològics realitzats en aquest jaciment, encara que puntuals, deixaren al descobert un forn per a la fabricació de terrissa, i aplegaren algunes restes ceràmiques que permeten situar l'inici de l'activitat a partir de la segona meitat del segle I dC i que suposem que es va mantenir com a mínim al llarg de la centúria següent. Es tracta d'unes produccions locals de sigillata hispànica, algunes recremades i altres encara sense envernissar, que copien altres models fabricats en els grans tallers que hi havia en aquest moment al sud de la Gàl·lia, la fabricació de les quals depassa les possibilitats d'un forn domèstic (Casas *et al.* 1996, 178-187). L'existència d'aquesta bòbila obeeix, semblantment al que apuntàvem d'Ermedàs, a la demanda generada per les diverses vil·les escampades en aquest microterritori, com per exemple la de can

Ring, i pels nuclis de població més propers com Besalú. L'evolució d'aquesta vil·la, explorada parcialment l'any 1960, presenta algunes similituds amb la de Vilauba. L'ocupació de l'indret es remunta a l'època baix-republicana (ceràmica campaniana B, àmfores itàliques, engalba blanca, grisa de la costa catalana, etc.), i amb una sèrie de fases, ampliacions i reformes va durar fins el segle III dC. Segons els excavadors, l'abandó final venia marcat per un potent estrat d'incendi (Nolla/Casas 1984, 213-214).

El territori que formava les planes agrícoles a l'entorn de *Gerunda* segueix també unes pautes gairebé calcades a les del pla de Banyoles i de Besalú-Maià de Montcal. Deixant ara de banda els interrogants ja exposats sobre l'origen republicà de moltes de les vil·les, és evident que l'etapa de màxima efervescència constructiva correspon al segle I dC i, sobretot a partir del segle II dC, quan s'edifiquen molts àmbits dotats de luxe (Alberch/Burch 2002, 167-170). En un context altimperial hem de situar, per exemple, les termes de la Quintana (Cervià de Ter) o els paviments de mosaic que embel·lien algunes cambres i passadissos del sector residencial de la vil·la del pla de l'Horta (Sarrià de Ter). Al segle II dC es data el mosaic bicrom de la vil·la de Montfullà (Nolla *et al.* 2003, 19-26) i, ja en ple segle III, els coneguts paviments policroms de can Pau Birol, el de Bel·lerofont, el de Paris i Afrodita i el del circ (Nolla *et al.* 1993). Malgrat que l'embelliment d'aquestes vil·les al llarg dels segles II-III dC s'ha interpretat sovint com una conseqüència de l'adequació d'aquestes edificacions per a residència més o menys fixa de les elits municipals, no excloem tampoc que la bonança econòmica d'aquesta etapa sigui el motor d'aquests canvis, molts dels quals són també una reafirmació dels valors de "romanitat" intrínsecs a la pròpia vil·la.

Els segles IV-V dC.

Tot i que els possibles ajustaments del sistema pogessin afectar al llarg del segle III dC determinats establiments rurals, semblantment al que succeeix en el rerapaís d'Empúries, on algunes vil·les com Tolegassos o Mas Gusó s'abandonen (Casas/Soler 2003; 2004), la continuïtat en l'ocupació es manté encara en molts altres a partir del segle IV. No obstant això, l'estudi global de l'evolució del poblament durant el període baiximperial suggereix que és en aquesta època quan es produeixen alguns canvis i transformacions en el model que representava la vil·la.

El panorama arqueològic que correspon a l'etapa baiximperial a les comarques interiors de Girona és força més pobre que el de l'etapa precedent. El jaciment de referència per a l'àrea del pla de Banyoles és, una vegada més, Vilauba, on, després de la batzegada de les acaballes del segle III dC, es constata una reforma important en l'estructura de la vil·la. L'edificació s'organitza també a partir d'un pati central delimitat pràcticament pels quatre costats per diversos cossos edificats i, sovint, també separats. La seqüència estructural d'aquesta fase del jaciment no presenta canvis significatius en relació a la presentada en el darrer treball monogràfic (Castanyer/Tremoleda 1999, 119-147) i, per tant, no insistirem ara en la descripció de cadascuna de les parts que l'integren. La nova disposició de la vil·la deixa entreveure, però, alguns canvis en relació als preceptes aplicats fins al segle III dC. Malgrat que el nostre coneixement sobre la funcionalitat dels espais és més limitat, la distinció entre la part residencial i les zones dedicades a les activitats productives és ara menys clara en comparació a l'esquema final de tres ales que configuraven el nucli principal de l'habitatge durant la fase anterior.

Les úniques novetats destacables que han proporcionat les darreres campanyes d'excavació de la zona sud del jaciment fan referència a l'existència d'un segon pati annex a l'edificació principal, amb un pou a la part central i que, si fem cas de la troballa de nombroses restes de cereals

recuperades en el seu nivell d'ús, podria tenir una funció més vinculada a les activitats agrícoles.

Pel que fa a la superfície construïda, i prenent com a base de comparació la part actualment excavada del jaciment, direm que la vil·la del segle IV abasta una àrea considerable, pràcticament la mateixa que la corresponent a l'etapa altimperial, en el benentès que d'aquesta no en coneixem encara la part productiva i que, en conseqüència, la visió actual pot ser esbiaixada. No serà fins a final d'aquesta centúria o ja dins la primera meitat del segle V que comencem a detectar alguns símptomes d'una certa regressió material que, a la pràctica, es materialitza en l'abandonament i/o transformació d'alguns sectors situats al costat oest i sud del pati principal. Aquest canvis es fan evidents també en la reutilització puntual d'alguns d'aquests espais com a zones d'enterrament, seguint així un procés més general, que detectem en d'altres establiments rurals (Castanyer/Tremoleda 1999; Chavarría 1998, 9-30; Nolla/Casas/Santamaria 2005).

A banda dels detalls sobre la seqüència de l'etapa baiximperial, la refeta constructiva del segle IV i V demostra que l'incendi que va marcar la fi del període anterior no va suposar una ruptura sinó, probablement, una oportunitat d'adaptar l'edificació a les necessitats dels nous temps. Els estudis sobre les restes carpològiques i de fauna ens proporcionen ara una informació força més precisa de l'activitat econòmica de la vil·la. Destaca la quantitat de restes de blat nu, clarament relacionades amb la trilla, segons demostra la presència de fragments de glumel·la (*Hordeum vulgare*) i de raquis, (*Lolium temulentum*) trobades en una de les estances de l'ala est de la vil·la (Buxó 1999, 366, fig. 209). La troballa d'aquest conjunt es pot relacionar, estratigràficament i taxonòmicament, amb les concentracions de blat aparegudes a tocar el pou del pati sud annex a l'edificació principal i que, probablement, s'utilitzava per a realitzar els treballs agrícoles posteriors a la sega. No obstant la innegable importància del conreu de blat dins l'economia domèstica, les restes paleocarpològiques mostren una notable diversificació de les espècies conreades: ordi vestit, civada, mill, sègol, guixes, llentia, pèsol i veça. Una menció destacable mereixen també les troballes de restes de *Vitis vinifera* i, en menor nombre, d'*Olea europaea*. Pel que fa a la vinya, doncs, sembla evident que el seu conreu va continuar encara ben present a partir del segle III dC. En aquest sentit, l'abandonament de la terrisseria d'Ermedàs que, tal com ja hem dit, fabricava també àmfores per al transport del vi, no sembla que vagi lligat, necessàriament, a un canvi significatiu en les bases productives de les vil·les del territori. Malauradament, la falta d'elements que permetin una interpretació funcional segura de les restes agrícoles articulades entorn de la premsa situada a l'extrem nord del jaciment (Castanyer/Tremoleda 1999, 134-143), molt arrasades i superficials, ens obliga ser prudents a l'hora de decantar-nos sobre la vocació productiva principal de Vilauba durant els segles IV i V. Els estudis arqueozoològics indiquen un reforçament de la tendència constatada ja a final del segle III, és a dir, un major equilibri entre les principals espècies (bovins, ovicaprins i suïns), un increment de l'activitat de la cacera i del consum de mol·luscs marins i una major diversificació de les espècies domèstiques representades, entre les quals destaca el cavall (Castanyer/Tremoleda 2005, 70-76).

Els detalls que proporciona la seqüència de Vilauba són poc comparables amb el coneixement actual que tenim de les altres vil·les baiximperials que coneixem al nostre àmbit d'estudi. Quant a l'evolució cronoestratigràfica general, destaca l'exemple de la vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) (Casas *et al.* 1995 b). Del jaciment, amb un origen encara desconegut d'època republicana, en coneixem les restes que corresponen a una part de l'edificació residencial, amb un petit conjunt termal annex, construït ja en època altimperial, així també diverses instal·lacions

Figura 6. Peça d'arnés de cavall en forma de roda calada, procedent de Vilauba, segle IV.

agrícoles disposades al voltant d'un pati de treball. D'aquest sector rústic destacarem la troballa d'un petit dipòsit que servia per trepitjar el raïm, i d'un magatzem o celler on es conservava l'empremta de 21 *dolia*. En aquest cas, doncs, les restes arqueològiques descobertes posen de manifest que l'activitat econòmica principal del *fundus* era la producció vitivinícola. L'estudi dels estrats que amortitzaven aquestes estructures i, principalment, dels recuperats a l'interior d'un dipòsit situat en un dels angles del celler va permetre fixar (ceràmiques estampades narboneses, africana D, etc.) l'abandonament definitiu cap a mitjan segle V dC.

La segona meitat del segle V es pot considerar, si fem cas dels exemples de Vilauba i de la Font del Vilar, una etapa de clara recessió de l'hàbitat rural. Aquesta sembla efectivament una pauta general, que afecta tant els jaciments de la zona de la costa com els de les terres de l'interior. No se n'escapen tampoc les vil·les de l'entorn de *Gerunda* (Alberch/Burch, 1996-97, 1311-1318), com la del Pla de l'Horta (Sarrià), (Nolla, 1983, 111-130), la de Vilablareix (Alberch/Burch, 1989, 87-91) o, una mica més lluny, la Quintana a Cervià de Ter (Tremoleda/Castanyer 1993, 145). L'anàlisi de les causes que generen aquesta situació depassen, però, els propòsits inicials d'aquest article, igual que la interpretació de la continuïtat d'unes poques vil·les que, com Vilauba (Castanyer/Tremoleda 2002, 159-176), malgrat tot demostren encara una admirable pervivència al llarg dels segles VI i VII dC.

Bibliografia

- AGUSTÍ B., BURCH J., MERINO J. (ed.), *Excavacions d'Urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, Sèrie Monogràfica 16, Girona.
- ALBERCH X., BURCH J., 1989, Elements pel coneixement de la vil·la de Vilablareix, *Cypselà VII*, Girona, 87-91.
- ALBERCH X., BURCH J., 1996-1997, El pla de Girona en època tardo-antiga, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Actes d'homenatge al Dr. Pere de Palol / 3*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38, Girona, 1311-1318.
- AQUILUÉ X., CASTANYER P., SANTOS M. & TREMOLEDA J. (2002) El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Romula*, 1, Sevilla, 9-38.
- AQUILUÉ J., MAR R., NOLLA J. M., RUIZ DE ARBULO J., SANMARTÍ E., 1984, *El fòrum romà d'Empúries*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.
- BURCH J., 1996, L'ús de sitges en època republicana al nord-est de Catalunya, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 207-216.
- BURCH J., 2000, els camps de sitges, *Història del Pla de l'Estany*, Col·lecció d'Història de les Comarques Gironines, II, Diputació de Girona, 144-145.
- BURCH J., CARRASCAL C., CASELLAS LL. E., MERINO J., NAVARRO N., 1992, Excavacions arqueològiques en el traçat de la variant de la carretera Nacional II al seu pas per Girona, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, 60-70.
- BURCH J., CARRASCAL C., MERINO J., NAVARRO N., 1995 a, La Casa del Racó: un establiment rural d'època romana a Sant Julià de Ramis, a AGUSTÍ B., BURCH J., MERINO J. (ed.), *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, Sèrie Monogràfica 16, Girona, 95-107.
- BURCH J., CARRASCAL C., MERINO J., NAVARRO N., 1995 b,

L'emmagatzematge en sitges al Pla de Girona. L'exemple del Bosc del Congost, a

- BURCH J., NOLLA J. M., PALAHÍ LL., SAGRERA J., SUREDA M., VIVÓ D., 2001, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona.

- BURCH J., NOLLA J. M., SAGRERA J., VIVÓ D., SUREDA M., 1999, Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres, Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20, Banyoles.

- BUXÓ R., 1999, Estudi de les restes vegetals, a CASTANYER P., TREMOLEDA J., *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació agrícola del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona, 365-370.

- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M., TREMOLEDA J., 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie monogràfica, 12, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.

- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M., TREMOLEDA J., 1993, La vil·la romana de La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà), *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26, Figueres, 1993, 341-372.

- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M., TREMOLEDA J., 1995 a, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica núm. 15, Girona.

- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M., TREMOLEDA J., 1995 b, *La vil·la romana de La Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)*, *Estudis Arqueològics*, 2, Universitat de Girona, Girona.

- CASAS J., CASTANYER P., NOLLA J. M.^a & TREMOLEDA J. (1996) El forn de l'Home Dret, Can Coromines (Maià de Montcal, Garrotxa), Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Santa Coloma de Farners, 178-187.

- CASAS, J., SOLER V., 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, BAR International Series 1101, Oxford.

- CASAS, J., SOLER V., 2004, Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana, BAR International Series 1215, Oxford.

- CASTANYER P., DEHESA R., ESTEBA Q., TREMOLEDA J., 2000 a, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany), (Olot, 12 i 13 de maig del 2000), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 132-135.

- CASTANYER P., DEHESA R., ESTEBA Q., TREMOLEDA J., 2000 b, El forn de Can Geldeus, Camós (Pla de l'Estany), (Olot, 12 i 13 de maig de 2000), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 339-340.

- CASTANYER P., ROURE A., TREMOLEDA J., Les sitges de Cervià de Ter en el context de la romanització, *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. 1. Documents de Treball*, Museu de Granollers, Granollers, 1987, 187-194.

- CASTANYER P., TREMOLEDA J., 1991, Campanya de prospecció al terme de Fontcoberta (1988), *Cypsela IX*, Girona, 87-91.

- CASTANYER P., TREMOLEDA J., 1996, Excavacions a la vil·la romana de Vilauba: l'ala oest, *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 205-213.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., 2000, Darreres excavacions a la vil·la romana de Vilauba, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 128-131.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., 2000, El Pla de l'Estany a l'Antiguitat, *Història del Pla de l'Estany*, Col·lecció d'Història de les Comarques Gironines, II, Diputació de Girona.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J. 2002, La villa romana de Vilauba durante la Antigüedad Tardía: continuidad o ruptura, *Salduie*, 2, Zaragoza, 159-176.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J. 2005, La producció agrícola d'època romana al nord-est de Catalunya, *Cota Zero* 20, Vic, 2005, 67-77.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., DEHESA R., PUIGDEVALL I., PI M., 2005, L'estudi del món rural d'època romana a la comarca del Pla de l'Estany: la vil·la de Vilauba i la terrisseria d'Ermedàs, *Tribuna d'Arqueologia*, 2002-2003, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 7-21.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., PUIGDEVALL I., DEHESA R., PI M., 2004, La vil·la romana de Vilauba: les excavacions arqueològiques dels anys 2002-2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (La Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004), La Bisbal d'Empordà, 223-228.
- CASTANYER P., TREMOLEDA J., ROURE A., 1990, Un conjunt ceràmic de finals del segle III d.C. a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela*, VIII, Girona, 157-191.
- CHAVARRÍA A., 1998, Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, 9-30.
- ESTEBA J., 1998, Intervenció a l'església parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa), *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 1998, 287-296.
- JONES R. F. J., KEAY S. J., NOLLA J. M., TARRÚS J., 1984, Landscape, ancient settlement and survey archaeology in Catalunya, *Papers in Iberian archaeology*, BAR International Series, 193, Oxford, 460-464.
- IRC III = FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. 1991, *Inscriptions romaines de Catalogne*, III. Gérone, Paris, 1991.
- MOLIST, N., 1999, Anàlisi de les restes de fauna, a CASTANYER P., TREMOLEDA J., *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació agrícola del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona, 353-363.
- NIETO, F.J., PUIG, A., MERINO, J. 1989, La vil·la romana de Montfullà. Resultat de la primera campanya d'Excavacions, *Cypsela* VII, Girona, 93-101.
- NOLLA, J.M., 1983, Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXVI, 111-130.
- NOLLA, J.M., CASAS, J., 1984, *Carta arqueològica de les Comarques de*

Girona. *El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

- NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARÍA P., 2005, *In suo fundo. La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Estudi General, 25, Girona.

- NOLLA, J.M., SAGRERA, J., VERRIÉ, P., VIVÓ, D., 1993, *Els mosaics de can Pau Birol*, Girona.

- NOLLA J.M., PATIÑO C., SAGRERA J., VIVÓ D., 2003, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Estudis Arqueològics 5, Universitat de Girona, Girona.

- NOLLA J. M., TARRÚS J., CHINCHILLA J., 1985, La vil·la romana de Vilauba (Camós). La campanya de 1978 i els materials de 1932, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 2, Banyoles, 49-97.

- SANMARTÍ E., CASTAÑER P., TREMOLEDA J., 1990, Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), *Stadt und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, 117-144.

- TREMOLEDA J., 1994, Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines, *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes, VIII, Empúries, 75-91.

- TREMOLEDA, J., 2000, *Industria i artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña. (Época augustea y altoimperial)*, BAR International Series 835, Oxford.

- TREMOLEDA J., CASTANYER P., 1993, La Quintana, Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana (Campanyes 1982-1989)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, 145.

- TREMOLEDA J., CASTANYER P., PUIGDEVALL I., DEHESA R., 2002, Resultats de les darreres campanyes d'excavacions arqueològiques a la bòbila romana d'Ermedàs, Cornellà del Terri, *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig del 2002), Sant Joan de les Abadesses, 179-183.

- TREMOLEDA J., CASTANYER P., PUIGDEVALL I., DEHESA R., PI M., 2004, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, (La Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004), La Bisbal d'Empordà, 223-234.

- TREMOLEDA J., ROURE A., CASTANYER P., 1987, Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1986-1987. Homenatge a Pere Alsius i Torrent*, Banyoles, 121-145.

El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles

Josep Burch, Josep Casas, Josep Maria Nolla, Lluís Palahí
Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona

En aquests darrers vint anys, el coneixement sobre el territori de les antigues *ciuitates* d'*Emporiae*, *Gerunda* i *Aquae Calidae* ha progressat enormement tant en quantitat d'informació com en la qualitat de les dades. Tanmateix -ho veurem de seguida- a l'hora d'intentar definir els grans moments que marquen els ritmes i els cicles de la romanització del camp, ens manquen dades fermes, ben establertes, de la major part d'estacions. Caldrà, novament, fer servir com a pal de pallar les notícies obtingudes d'uns quants jaciments excavats en extensió i en profunditat, i que coneixem en detall. Aquest establiments -l'Olivet d'en Pujol, Tolegassos, Mas Gusó, Pla de Palol o els Ametllers- formaran l'esquelet principal de la nostra digressió, als quals caldrà afegir-ne d'altres que, només parcialment explorats, han proporcionat informació menys precisa però d'innegable interès. Finalment, aquells jaciments reconeguts i prospectats o insuficientment excavats serviran de contrapunt per acabar de confirmar alguns dels grans moments en l'evolució de l'*ager* d'aquelles *ciuitates*.

Les dades aplegades i posades en confrontació ens permeten concloure que hi ha, certament, uns ritmes determinats de tipus general, una manera d'actuar que sembla que segueix unes mateixes pautes sempre, però, en un marc de gran diversitat.

Per resumir i poder observar globalment l'evolució d'aquest problema entre la baixa república i l'alta edat mitjana descriurem les fases que hem pogut identificar en una vil·la romana de llarg abast cronològic i en bon estat de conservació que ha estat completament excavada i que finalment coneixem en el detall que volíem. A partir d'aquest esquema anirem incorporant i assenyalant similituds i dissemblances en relació a les altres estacions rurals del territori que pretenem estudiar.

La vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, va ser fundada *ex nouo* a les darreries del segle II o inici de l'I aC (fig. 1). Malgrat l'arrasament de les estructures primigènies com a conseqüència del creixement i modificacions substancials de l'edifici a partir dels darrers decennis del segle I aC, es tracta d'una construcció unitària, no gaire gran, on alternen elements propis del món indígena preromà i altres característics del món itàlicoromà (sitges i *dolia*, *tegulae* i *imbrices*, murs de pedra seca, estructura complexa de

l'edifici amb espais de regust i de tradició itàlica...). L'èxit de la fundació se'ns fa palès en les ampliacions i gran creixement posterior (fase 1) (fig. 2).

Durant el canvi d'era, tingué lloc un canvi tan complet i intens que caldria parlar, amb propietat, d'una nova fundació del lloc. La reforma ho afectà tot, i es creà un edifici enorme, monumental i que va saber aprofitar, en benefici propi, una situació dominant a mig aire de la serra, sobre la badia i el mar. En un nivell marcadament inferior, s'edificà les *pars rustica* i *fructuaria* de l'establiment agrícola. Aquestes construccions van fixar definitivament la història del lloc. Les fases posteriors no van ser altra cosa que modificacions i adaptacions, més o menys notables, d'una estructura ben dissenyada. Convé recordar que aquesta fase va significar una forta inversió econòmica lligada al conreu de la vinya amb la construcció o reconstrucció d'un seguit d'establiments satèl·lits situats en lloc de difícil accés dedicats al correu de la vinya i a poder veremar *in situ*. Quan allò deixà de ser negoci, aquells punts perifèrics de recolzament s'abandonaren (Burch *et al.*, 2005) (fase 2) (fig. 2).

Cap a la darrereria del segle I, hem detectat obres importants i millores significatives, amb la creació d'un *balneum* i la monumentalització del peristil amb la construcció d'un nimfeu i d'una *natatio* que tenen a veure

Figura 1. Plànol de situació dels jaciments esmentats.

amb la captació i aprofitament d'aigua viva procedent del turonet immediat. Algunes troballes d'excavació ens mostren una *pars urbana* luxosa i monumental (fase 3) (fig. 2). A cavall del 200, novament, una intensa activitat constructiva va afectar l'edifici residencial, amb una ampliació i embelliment de l'espai termal, l'aparició de sòls de mosaic (*opus tessellatum*), sales d'aparat sobre hipocausts i altres reformes de menys volada (fase 4a) (fig. 2).

Tanmateix, a partir de mitjan segle III, s'observen, aquí i allí, abandonaments que van afectar el peristil, la *natatio* i les conduccions d'aigua que s'hi relacionaven i tota la *pars rustica* i *fructuaria* del conjunt, situades cap a llevant, que no tornà a funcionar (fase 4 b) (fig. 2).

A mitjan segle IV un seguit de reformes de llarg abast van donar la fesomia darrera a la vil·la que, com a època fundacional (fase 1), va tornar a concentrar-se al lloc d'origen, el que havia estat, des d'August, la *pars urbana* del conjunt. Un petit sector, amb nous paviments de mosaic policromat, concentraria l'espai de poder i representació del *dominus*. La resta de l'edifici es va dedicar a zones de treball i emmagatzematge lligades a l'explotació del *fundus* (fig. 2). Dins de la primera meitat/mitjan segle VI, el lloc hauria deixat d'existir com a tal. Hi continuà havent freqüentacions puntuals i una certa activitat perifèrica però ben diferent; allò que anomenem "vida entre ruïnes" i que sovint detectem després de "l'enfonsament" de l'edifici (Codina *et al.* 2004, 201-212). És, això que hem vist resumit, un reflex de la situació general del territori que estem analitzant? Vegem-ho.

El moment inicial d'aquest procés, el de l'origen de moltes vil·les o, quan les dades són més imprecises, menys treballades o més escadusseres, l'existència d'evidències d'unes preexistències, per donar-los un nom, més o menys contundents, durant la baixa república és, pràcticament, general. Ho veurem de seguida; gairebé totes les estacions ben conegudes posen de manifest la presència de material, restes estructurals i/o nivells arqueològics amb cronologies fermes dins del segle II avançat o primera meitat/mitjan I aC. I tanmateix, el panorama que en resulta és d'una complexitat tan gran que no és gens fàcil interpretar adequadament aquelles dades. Aquesta és una qüestió tan polièdrica, de tants matisos,

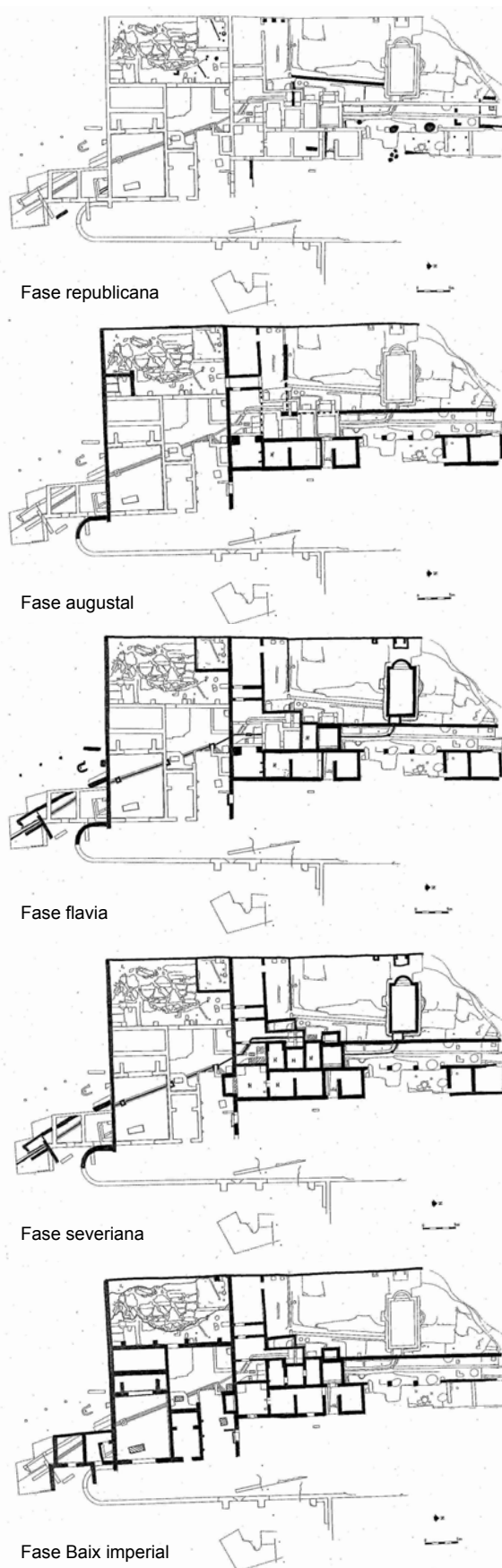

Figura 2. Els Ametllers. Fases constructives.

que caldria analitzar monogràficament no tant per trobar-ne l'entrellat –és encara massa aviat i manquen moltes més excavacions en extensió– sinó per començar a ordenar el material i veure possibles camins enmig de la jungla.

Observem aquest moment, molt ben representat però sense que puguem associar-lo a estructures a l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva) (Nolla/Ramírez 1995, 60-64, fig. 1, 2, 20 i 21 i 7, 1 a 3; Llinàs *et al.* 2000, 48-58, fig. 1); a Pla de Palol (Nolla, ed. 2001, 81-87) (fig. 1); al Collet de Sant Antoni, a la vil·la (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 98-101) i a la bòbila (Nolla *et al.* 2004, 193-194) (fig. 1); a Llafranc (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 50-55) (fig. 1); al Camp de la Gruta (Torroella de Montgri) (Nolla/Casas 1984, 153-157) (fig. 1); a Mas Gusó (Bellcaire/Albons), un dels jaciments principescos en relació al tema que tractem, un lloc ocupat des del bronze final amb notables importacions mediterrànies que hauria perdurat fins al segle II aC i cap al 100 aC la construcció d'una autèntica vil·la de tipus itàlic (Casas/Soler 2004, 141-174) d'història prou ben coneguda (fig. 1); a Tolegassos (Viladamant), on, de bell nou, s'ha observat l'existència d'un camp de sitges i evidències més subtils, del segle II aC i d'una autèntica vil·la romana una mica posterior que només coneixem a través del material abocat en clots, rases, sitges, pous però amb la presència de evidències clares d'una *domus* d'una certa monumentalitat (mosaic de *signinum* amb tesselles, elements arquitectònics de pedra, cobriment mural de paret i material ceràmic o metàl·lic d'aquells anys en gran quantitat (Casas/Soler 2003) (fig. 1); a Vilanera (L'Escala) s'han documentat les restes ben definides d'una vil·la amb un origen en el segle II/I aC (Codina *et al.* 2000, 58; Agustí *et al.* 2002, 165-166) (fig. 1); a l'Olivet d'en Pujol (Viladamant), una de les estacions rurals més notables d'aquest país nostre, un punt de recolzament del treball del camp lligat a un jaciment més gran (Tolegassos?), amb una alta tanca que encerclava un camp de 75 *dolia*, i en un dels angles, una senzilla construcció ben obrada per desar-hi eines, llavors i per ser usada àmpliament durant les etapes de més activitat. És de cap al 100 aC i hauria estat en servei permanentment fins al primer terç del segle I dC i cal considerar-lo un establiment plenament "itàlic" (Casas 1989, 21-46) (fig. 1). No gaire lluny de la Ciutadella de Roses, el jaciment de les Arenes o de la Vinya d'en Guerra, excavat puntualment diverses vegades, ofereix estructures contundents, algunes que cal interpretar com a dipòsits i/o àrees de treball, i que tindria un origen clar dins del segle II aC, potser segona meitat avançada (Nolla/Casas 1984, 90-92; Vieyra 1994, 100-102) (fig. 1). Finalment, i deixem de banda, no cal dir-ho, les estacions clarament indígenes que van desaparèixer sense adaptar-se (el Camp del Bosquet (Camallera), puig de Serra de Daró, puig de Bellcaire...), menys conegudes, difícils de definir o només puntualment explorades, recordariem la Quintana (Cervià de Ter) (fig. 1), amb un camp de sitges ibèriques colgades molt a principi del segle I aC, damunt dels quals es va establir una gran vil·la immediatament després (Casas *et al.* 1990, 22-23; Tremoleda/Castanyer 1993, 143).

És un moment d'enorme dinamisme, de gran activitat, on coincideixen diversos models i maneres de fer i que es troba en l'origen de quasi totes les vil·les romanes que van perdurar i créixer en els anys posteriors.

La segona etapa que definia la història dels Ametllers (Tossa de Mar) era el canvi substancial, des de tots els punts de vista, assolit en època d'August. I també se'ns mostra com un moment d'activitat que en molts jaciments, com a Tossa, significà el gran creixement, la monumentalització i les grans inversions. Ho observem a l'Hort d'en Bach, on la fase 2, sense estructures però amb l'evidència de rases i abocaments que cal datar a l'entorn del canvi d'era (Llinàs *et al.* 2000, 58-60; a Fenals (Lloret de Mar), una gran

bòbila l'origen de la qual cal situar en el darrer terç del segle I aC (Buxó i Tremoleda, 2002, 98), que cal posar en relació amb establiments rurals molt dinàmics de moment sense identificar. Se'ns posa de manifest amb molta força a Pla de Palol, que es va dotar d'una terrisseria immediata (Can Lloverons) per obrar, entre altres coses, les àmfores per comercialitzar el vi (Nolla, ed. 2001, 40-46); al Collet, tal com ens posa de manifest la gran bòbila edificada en aquesta etapa i que es va abandonar entre el 60 i el 65 (Nolla *et al.* 2004, 196-198); a Llafranc, de manera molt clara i en llocs diversos (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 135-141). És més que possible que en alguns altres jaciments esmentats però parcialment o insuficientment coneguts, aquest moment hagi tingut un fort significat. Són qüestions que l'anar fent de la recerca haurà de resoldre. En algunes d'aquestes vil·les s'observen elements característics d'una certa monumentalització i de luxe (Els Ametllers i Pla de Palol, per exemple).

Com un apèndix de la fase augustal, amb personalitat pròpia, cal referir-se a tot un seguit de jaciments que tenen el seu origen dins del primer terç/primera meitat del segle I, com Vilarenys (Vall-llobrega) (fig. 1), un conjunt extraordinari, immens, d'història desgraciada i poc estudiat (Cajas *et al.* 2002, 198), Puig Rodon, a Corçà, on la fase inicial s'hauria de situar en aquests moments segons deduïm de les evidències d'excavació aplegades (Casas 1986) (fig. 1) o a Mas de Dalt (Canapost, Forallac) (Nolla 1987) (fig. 1). Puntualment diferent seria el cas de Tolegassos: la fase 1 de la vil·la, amb la creació de la planta original, s'ha de datar en aquests primers anys del segle I (Casas/Soler, 2003) tot recordant, però, l'existència d'unes contundents preexistències anteriors que ja hem comentat.

La tercera etapa d'aquesta evolució, molt més subtil i més puntual, s'hauria de situar dins d'un ventall cronològic que aniria d'època flàvia avançada fins als primers anys del segle II. Correspondria a la fase 3 de l'Hort d'en Bach, amb una elevació general del terreny d'uns 0,60 m (Llinàs *et al.* 2000, 60-68), la fase segona de Pla de Palol, una etapa de llarga durada amb moltes subfases i moviment interior (Nolla, ed. 2002, 109-136); la fase 3 de Llafranc, on espais d'emmagatzematge esdevingueren àrees d'habitació (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143); les grans reformes de Mas Gusó (Casas/Soler 2004, 175-196) i de Tolegassos (fase 2) (Casas/Soler 2003), una i altra potser de més cap a mitjan segle, i el probable inici de la història de Raset de Baix (Cervià de Ter) (Fuentes *et al.* 2000, 152-156). Dins d'aquest segle potser caldria situar alguns sòls de mosaic bicolor, blanc i negre, del Collet.

Recordem, altrament, que els inicis d'aquesta etapa van significar l'abandonament de la vil·la de les Arenes (Vieyra, 1994, 100-102) i de la bòbila de Fenals (Buxó i Tremoleda, 2002, 100-101), aquesta darrera clarament relacionada amb el col·lapse del conreu i comerç del vi.

A l'entorn del 200, en època de la dinastia que inicià l'africà Septimi Sever, constatem, com als Ametllers, moviments, reformes i modificacions que semblen afectar tot aquest territori: a l'Hort d'en Bach, s'iniciava la fase 4, amb les primers murs i habitacions ben documentats (Llinàs *et al.* 2000, 69-81), a Vilarenys, amb abandonaments de sectors, canvis d'activitat en altres i reformes contundents (Cajas *et al.* 2002, 195-199), a Llafranc (fase 4) (Barti/Plana/Tremoleda, 2004, 141-143), a Tolegassos, amb les grans reformes tan ben datades de la fase tercera (Casas/Soler, 2003) o a Puig Rodon (fase 2) amb la pavimentació d'alguns sectors amb magnífics sòls d'*opus tessellatum* de diversos colors (Casas 1986, 15-77; Nolla/Casas 1990, 197-199). És més que possible que calgui posar dins d'aquesta etapa la fase primera (o segona) del conjunt termal (Palahi/Vivó 1996, 110-112) o una de les fases del *balneum* de Pla de Palol (Nolla, ed. 2002, 29-40).

El segle III avançat i especialment la segona meitat marquen amb força

una etapa d'un cert moviment en jaciments com Pla de Palol (Nolla, ed. 2002, 109-136) que denoten activitat i confirmen l'arribada continuada de productes mediterranis però també l'abandonament "pacífic" de les tres vil·les que coneixem amb precisió a l'entorn d'Empúries: Vilanera, on, tanmateix, l'existència d'algunes tombes d'inhumació ben datades dins dels segles IV o V fan suposar la continuïtat de l'hàbitat, potser en un altre lloc o d'una altra manera (Codina *et al.* 2000, 58; Agustí *et al.* 2002, 165-166), Mas Gusó (Casas/Soler 2004, 213-22) o Tolegassos (Casas/Soler 2003). No sembla que puguem parlar de casualitats en coincidir plenament amb l'abandonament del solar de l'antiga ciutat, deixant de banda el barri de l'antiga *Palaiapolis* (Sant Martí d'Empúries).

El darrer gran moment de la història de l'ocupació del camp a època antiga se situa dins del baix imperi i de l'antiguitat tardana, entre la quarta i sisena o setena centúria. És etapa de forta activitat, de grans reformes i modificacions però també l'inici de la fi. La major part de les vil·les que coneixem van deixar d'exercir el paper que havien representat fins aleshores, i es van abandonar, si bé sovint el lloc continuà amb presència humana exercint allò que anomenem "vida entre ruïnes", que ens permet observar, resseguir i documentar una continuïtat física però no mental. La vil·la clàssica del baix imperi és morta, i el que ve després és tota una altra cosa.

L'Hort d'en Bach va ser objecte d'una modificació substancial de gran volada en un moment que cal situar a l'entorn del 425 (fase 5) (Llinàs *et al.* 2000, 100-148). És l'edifici que coneixem d'una gran extensió, molt ben obrat i que, parcialment, continua ara mateix en ús. Potser uns decennis abans, a l'entorn del 400, caldria datar la tercera fase de Pla de Palol, amb reformes importants i ben documentades (Nolla, ed. 2002, 136-160). A Llafranc, la fase 5 del jaciment documenta l'existència d'estances residencials que caldria datar molt a principi del segle IV (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143). Més dinàmica semblaria la vil·la de Puig Rodon, amb una fase tercera que caldria situar a l'entorn del 300 i un altre moment significatiu d'activitat edilícia que fixariem en el segon quart del segle V

Figura 3. Esquema cronològico-estructural dels jaciments esmentats.

(Nolla/Casas 1990, 199-215), si fa no fa, en el mateix moment que el gran establiment rural de Maçanet. Entre el segle IV i V caldria situar la fase més avançada de la *pars fructuaria* de Raset de Baix (Fuentes *et al.* 2000 152-156). En aquests mateixos anys s'han de situar unes freqüentacions de certa intensitat, relacionades amb la ramaderia, per sobre les ruïnes de Tolegassos. No és de cap manera una continuïtat, però de ben segur que hi ha d'haver alguna mena de relació entre l'edifici abandonat de temps i la nova utilització del lloc (Casas/Soler 2003).

No imaginéssim pas un decreixement dràstic de vil·les durant la baixa romanitat: el conjunt total és, ho veurem de seguida, considerablement alt però, mancats en molts casos d'excavacions, només podem constatar-ne l'existència i el moment final, sempre més imprecís del que voldríem, a partir de l'observació del material més modern recuperat.

Pel que fa a la desaparició d'aquests establiments rurals, les dades tornen a ser concloents, més harmòniques d'allò que podríem haver suposat abans d'endegar aquesta enquesta i, novament, adaptant-se gairebé amb precisió al model teòric que ens ha ofert els Ametllers. L'Hort d'en Bach ha continuat habitat i utilitzat fins ara mateix. És un cas aparentment extraordinari però que imaginem més ben representat del que podríem suposar. Tractant-se de llocs sempre ocupats no és fàcil identificar-los i aproximar-s'hi arqueològicament. El miratge d'aquells que s'abandonaren ho tapava tot de tal manera que era molt difícil veure-hi més enllà. Aquesta és la importància d'aquest jaciment, en mostrar-nos un altre model que ens defugia i el valor numèric del qual desconexem.

Pla de Palol, ben fixat el moment final, es va anar abandonant en un procés d'una generació; entre el 480/490 i el 510/525, s'esglaonen tres subfases que comportaren la desaparició del lloc (Nolla, ed. 2002, 167-182). Hi ha dades suficients com per plantejar el desplaçament de la població cap a llocs relativament pròxims i enturonats (Nolla, ed. 2002, 237-238). Aquell nou establiment, però, no tenia res a veure amb una vil·la.

A Llafranc observem abandonaments d'algun antic sector residencial en un moment imprecís de la segona meitat del segle IV, que són parcialment reocupats en ple segle V amb perduracions que podrien anar una mica més enllà (Barti/Plana/Tremoleda 2004, 141-143). Aquest darrer moment podria correspondre a allò que anomenem "vida entre ruïnes". Tampoc no és possible, ara mateix, fer anar més enllà d'un genèric segle V l'abandonament de Raset de Baix. En canvi a Puig Rodon la darrera etapa de vida de la vil·la es perllongà fins, com a mínim, la segona meitat del segle VI (Nolla/Casas 1990, 212-215). Paga la pena recuperar una informació inèdita que posa de manifest, més enllà de l'abandonament, la "vida entre ruïnes".

El Collet estigué ocupat i funcionant fins a l'entorn del 500, tal com posen al descobert les excavacions efectuades (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 105-106; Nolla/Casas/Santamaria en premsa); a Vilarenys la continuïtat de la vida se'ns documenta fins a mitjan segle VI (Cajas *et al.* 2002, 198); al Camp de la Gruta el moment final s'hauria de situar, si no anem errats, a mitjan/segona meitat del segle VI (Nolla/Puertas 1988, 66-74), Mas de Dalt, segons el material recuperat, entre 475/525 (Nolla 1987, 95-96) i La Quintana, si fa no fa, en el mateix moment (Tremoleda/Castanyer 1993, 143).

Sembla clara una crisi forta del model a partir de l'enfonsament de l'imperi romà d'occident i l'ocupació d'aquests territoris pels visigots, que hauria afectat molts, no pas tots, els establiments rurals. En segon lloc se'ns fa palès l'atractiu del lloc i la presència de "vida entre ruïnes", una manera de perdurar i perpetuar-se que sembla haver trencat amb el model clàssic però que ens permet connectar amb el món medieval.

Bibliografia

- AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, VARGAS, A. 2002, Excavacions arqueològiques a Vilanera (L'Escala, L'Alt Empordà), *Sisenen Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 161-166.
- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell 13, Palafrugell.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, M. F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC i l'I dC. Arqueologia de dos establiments rurals, Mas Carbotí i Ses Alzines*, Estudis Arqueològics 6, Girona.
- BUXÓ, R., TREMOLEDA, J. 2002, *Platja de Fenals (Lloret de Mar): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Col·lecció Es Frares 5, Lloret de Mar.
- CAJAS, Mª J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S. 2002, L'excavació de la vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), *Sisenen Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.
- CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.
- CASAS, J. 1989, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanyes de 1982 a 1988)*, Sèrie Monogràfica 10, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Girona.
- CASAS, J., SOLER, V. 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, BAR International Series 1101, Oxford.
- CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series 1215, Oxford.
- CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2000, Prospeccions i excavacions arqueològiques en el sector afectat pel projecte de construcció d'un camp de golf a Vilanera (L'Escala, L'Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 57-59.
- CODINA, F., JIMÉNEZ, Mª F., LLOVERAS, Mª J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2004, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 201-212.
- FUENTES, M., PUNSETÍ, D., AGUSTÍ, B., MATARÓ, M., RIPOLL, G. 2000, L'establiment rural i la necròpolis de Raset de Baix (Cervià de Ter, Gironès): primeres intervencions arqueològiques, *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 152-156.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, *L'Hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies*, Estudis i Textos 7, Maçanet de la

Selva/Santa Coloma de Farners.

- NOLLA, ed.: AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M^a del M., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., PRADO, G. de, SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J. 2002, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.

- NOLLA, J. M. 1987, La vil·la romana de Mas de Dalt (Canapost), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 6, Sant Feliu de Guíxols, 43-101.

- NOLLA, J. M., CASAS, J., *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1990, El material ceràmic d'importació d la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela* VIII, Girona, 193-218.

- NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. 2005, In suo fundo. *La necròpoli oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Estudi General 25, Girona.

- NOLLA, J. M., PRADOS, A., ROJAS, A., SANTAMARIA, P., SOLER, A. 2004, La terrisseria romana del Collet de Sant Antoni de Calonge, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 193-200.

- NOLLA, J. M., PUERTAS, C. 1988, Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 7, Sant Feliu de Guíxols, 29-77.

- NOLLA, J. M., RAMÍREZ, A. 1995, L'Hort d'en Bach. Un establiment romà a Maçanet de la Selva, *La nostra vila, Maçanet de la Selva* a cura de J. Campeny, Maçanet de la Selva, 55-82.

- NOLLA, J. M., SANTAMARIA, P., SUREDA, M. 2002, Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Estudi de Calonge, *Estudis sobre el Baix Empordà* 21, Sant Feliu de Guíxols, 87-112.

- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1996, L'evolució dels conjunts termals del nord-est de Catalunya. Els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), *Cypsela* XI, Girona, 105-115.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., La Quintana. Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 143.

- VIEYRA, G. 1994, Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de les Arenes (Roses, Alt Empordà), *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 100-102.

Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC

Víctor Revilla Calvo
Dept. Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona

Dolors Zamora Moreno
Museu de Mataró

1. Ocupació i organització d'un espai rural: problemes d'evidència documental.

L'estudi del poblament del territori d'Iluro, una de les fundacions tardorepublicanes del litoral central de Catalunya, planteja algunes paradoxes. En primer lloc, la que suposa l'existència d'una documentació arqueològica nombrosa i variada, però alhora escassament fiable pel que fa a les possibilitats de definir la naturalesa de l'hàbitat i establir les seves cronologies. L'àrea central d'aquest territori, que coincideix parcialment amb l'actual comarca del Maresme, ha proporcionat un volum de documentació molt important i diversificada, recollida i publicada sistemàticament des de final del segle XIX (en alguns casos, incloent-hi notícies del segle XVIII: SAMM 1977; inventariades a Prevosti 1981; el territori també ha estat considerat en estudis més generals: Estrada 1969; Gorges 1979; Keay 1990; Prevosti 2005a-e). Però el valor d'aquesta documentació és molt relatiu, ja que es tracta, generalment, de troballes descontextualitzades o resultat d'una aplicació parcial o deficient de la metodologia arqueològica per part dels estudiosos locals. Això impedeix plantejar adequadament algunes qüestions fonamentals, com ara l'organització i evolució de l'ocupació o les tipologies constructives i funcionals associades amb les necessitats de la vida domèstica i de les diverses activitats econòmiques desenvolupades. Per altra banda, l'anàlisi d'aquestes dades ha estat condicionada per la importància central que la historiografia local ha atorgat a l'evolució de la ciutat romana, convertint el món rural en un apèndix que servia per a mostrar, segons les necessitats, el desenvolupament o la decadència de una societat urbana com a part d'un procés més ampli de canvi. No cal dir que darrera aquest plantejament hi havia una perspectiva idealista que privilegiava la ciutat com a subjecte i objecte de la història.

A les darreres dècades, el territori que corresponia a la ciutat romana ha experimentat una profunda transformació relacionada amb la urbanització i la creació d'infraestructures industrials i de comunicació. Aquesta situació ha creat les condicions per a desenvolupar una intensa activitat arqueològica que ha proporcionat una gran quantitat de dades; dades que

han estat recollides i classificades amb prou garanties. Tanmateix, aquesta activitat ha estat determinada, en bona part, per necessitats alienes a la recerca (la preservació del patrimoni en el context d'una alteració radical i definitiva del paisatge agrari tradicional) que han condicionat els resultats. I si, per una banda, la metodologia ha estat aplicada (en general) amb rigor, per una altra, la proliferació d'intervencions parcials fa difícil ordenar la massa de dades existent per a definir i resoldre qüestions d'ordre històric i cultural. Manquen, en aquest sentit, excavacions completes de diversos tipus d'hàbitat, infraestructures o espais de treball, així com estudis de territori de caràcter global i pluridisciplinar que valorin altres factors (la topografia, la vegetació, els sòls o els recursos hídrics, per esmentar-ne alguns). Aquestes mancances són degudes a l'absència de programes de recerca que defineixin els objectius i les hipòtesis de treball a desenvolupar.

En relació amb el problema anterior, els diversos intents de reconstruir l'estructura del poblament romà proposats fins al moment recorren sistemàticament a esquemes globalitzadors i simplistes, extrets de l'evolució d'altres territoris o de la imatge de la *villa* ideal construïda pels agrònoms llatins. Aquesta pràctica permet integrar fàcilment les dades descontextualitzades, precisament la majoria de les disponibles fins als anys 80, però impedeix construir una imatge específica de la situació del territori. Una darrera paradoxa, relacionada amb l'anterior, és que la incorporació de noves dades, evident a partir dels anys 90, no ha servit per a modificar substancialment algunes de les hipòtesis en circulació.

La reconstrucció tradicional de l'estructura i l'evolució del poblament al territori d'*Iluro* es recolza en dues tesis bàsiques. En primer lloc, situava un canvi radical del poblament cap a final de segle II aC com a resultat de la implantació de les primeres *villae* i del ple desenvolupament d'estructures socioeconòmiques romanes. El motor del canvi seria la migració i assentament en certes àrees del litoral català d'elements ètnics forans; concretament, de colons itàlics. A partir d'aquesta presència i de l'aplicació sistemàtica d'una tecnologia i unes estratègies econòmiques el territori s'articulava en un seguit de petites i mitjanes propietats. Aquest model es consolidaria en època d'August, amb la fundació de noves *villae*. En aquest moment es formaria el paisatge que caracteritzaria el principat i que es mantindria, sense canvis substancials, fins la suposada crisi del segle III. Els factors econòmics que explicarien aquest desenvolupament es resumeixen en la implantació d'una forma d'agricultura especialitzada i comercial, materialitzada en l'exportació del vi de la *Tarraconensis*, que dominaria el territori durant el principat. La crisi del segle III, de caràcter general, iniciaria una fase de llarga decadència (conceptualitzada com una espècie d'esgotament de l'energia vital d'una cultura) que es concretaria en l'abandonament i/o destrucció violenta de les *villae*, la disminució de l'hàbitat i l'empobriment general de les formes de vida (una reconstrucció global a Prevosti 1981, 533-538 i 557ss.; Prevosti 1984; Prevosti 1995; Coll 2004b: 198; encara visible a Prevosti 2005a-e).

En segon lloc, s'acceptava com a forma exclusiva d'ocupació rural el tipus de *villa* que combina sistemàticament *pars urbana*, *pars rustica* i *pars fructuaria* i presenta un tipus definit d'organització arquitectònica que respon a les necessitats de la residència senyorial i d'una agricultura que produeix per al mercat. Aquesta proposta era possible pels problemes d'identificació de l'hàbitat que generava la documentació arqueològica disponible fins els anys 80; però es recolzava, sobretot, en una confusió conceptual i metodològica bàsica relacionada amb la interpretació de les dades materials que conduïa a reconstruir les estructures socioeconòmiques (i la seva evolució) a partir de les tipologies arquitectòniques. En aquesta

perspectiva, només la presència de la *villa perfecta*, tal com la defineixen els agrònoms, permetria parlar de canvi socioeconòmic i de la instauració d'una nova situació històrica. El resultat és un plantejament incorrecte del problema de la implantació de la *villa*, que es redueix a la qüestió de situar el moment d'aparició d'una forma arquitectònica amb uns programes tècnics i decoratius i una determinada organització de l'espai (un problema visible, per exemple, en Járrega, 2000).

Aquestes tesis només han començat a modificar-se recentment, tot i que amb certes resistències, com a resultat de l'acumulació d'una documentació arqueològica que mostra una situació molt més complexa (Revilla, Miret, 1995; Revilla 2004a; Olesti, 1995 i 1997; una revisió parcial d'hipòtesis prèvies a Prevosti, 1995-96 i Prevosti, 2005a, 345ss.).

2. Territori i romanització: l'evolució de l'ocupació en època tardorepublicana.

Entre mitjan segle II i les primeres dècades del I aC, el poblament de la Laietània septentrional va experimentar una profunda reorganització. Els trets bàsics que caracteritzen aquesta reorganització (l'ocupació intensiva de les zones planeres, amb petits assentaments d'una arquitectura similar, i una clara funció productiva, que s'acompanya de la creació de les infraestructures necessàries) semblen indicar un procés de colonització. El procés s'identifica amb claredat en algunes àrees. A la vall de Cabrera de Mar, prop del gran *oppidum* ibèric de Burriac, per exemple, s'han localitzat fins al moment sis d'aquests establiments: Mas Català (Pérez-Sala/García Roselló 2002), camí de can Segarra (Pérez-Sala/Cela 1995), can Bartomeu (García Roselló/Zamora 1993), can Modolell (García Roselló/Zamora 1993; Pujol/García Roselló 1994), ca l'Esteban (García Roselló/Zamora 1993; Pujol/García Roselló 1994) i l'Hostal (Cela/Zamora/Revilla 2002). Es tracta de petites explotacions dedicades bàsicament a l'agricultura, que es devia desenvolupar en l'entorn més immediat. La majoria d'aquests assentaments són de mides reduïdes i d'estructura senzilla: com a molt, tenien dues o tres dependències, en ocasions només una, que es destinaven a habitatge i a diverses activitats productives (coberts, magatzems, estables). Alguns semblen relacionats amb petits grups de sitges (és el cas, per exemple, de can Bartomeu, can Segarra i can Català).

Aquest tipus d'assentaments s'identifiquen a altres àrees de la comarca, especialment a les rodalies de l'actual ciutat de Mataró. La seva implantació és similar als de la vall de Cabrera: a la plana litoral, al costat o molt a prop de rieres i punts d'aigua, en zones planeres i fèrtils, i ben comunicades. Prop de Mataró es coneixen els de can Balençó (aa.vv. 1992), can Bada, can Majoral, Camí de la Geganta i Camí d'Argentona-prop del cementiri (Cabrils) (per tots aquests: Pujol/García Roselló 1994), Les Piques (associat a algunes sitges i *dolia*; Gallemí/Gurrera/Redolar 1995); a més d'un possible assentament identificat en el mateix solar que poc després ocupà la ciutat d'Iluro (figs. 1 a 3). A prop de l'actual població d'Arenys de Mar s'ha documentat també un altre jaciment, el d'Horta Fassina, en el quals'han localitzat quatre sitges que es van amortitzar en el primer quart del segle I aC (Pujol/García Roselló 1994). Al sud d'Iluro la situació sembla similar: entre els nuclis agrícoles amb datacions de segle II-segle I aC es poden esmentar el Carrer de la Mercè (amb una cronologia de 75-25 aC), a Premià de Mar (Coll 2004; Coll 2004b) i Can Vilà, a Premià de Dalt (Coll *et al.* 2002).

D'entre tots aquests assentaments destaca, per la seva extensió i característiques, el de can Balençó, a Argentona. Es tracta d'un conjunt de vuit habitacions de diferents mides, construïdes adaptant-se al terreny i situades al costat d'un torrent, del qual les separava un petit mur de

contenció. El lloc coneix una primera ocupació, durant la segona meitat del segle II-inici del I, seguida d'una destrucció i una nova fase d'hàbitat. Aquest conjunt d'assentaments rurals mostra importants diferències de cronologia que semblen relacionar-se amb diversos moments de

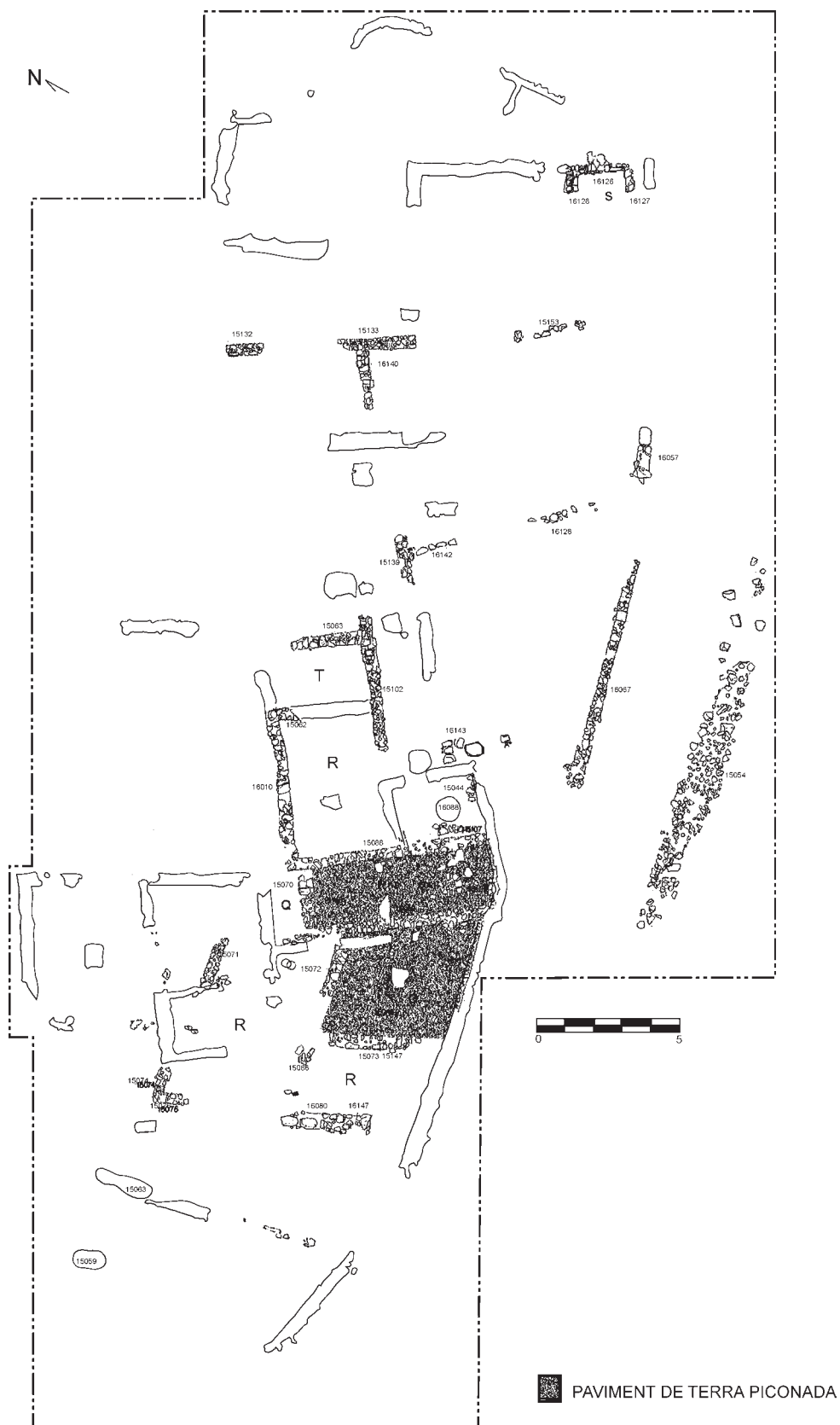

Figura 1. Can Balançó, Argentina: construccions del s. I aC (aa.vv., 1992).

reestructuració del poblament al sector central de la comarca del Maresme; un procés que afecta, en primer lloc, els grans nuclis de població. Cap a començament del segle I aC es produeixen els primers símptomes de canvis que suggereixen l'inici d'una etapa de declivi del poblat de Burriac i el seu entorn. Així ens ho fa pensar l'abandonament i inutilització del dipòsit d'aquest *oppidum* –una possible cisterna pública– i d'algunes cases i sitges que s'amortitzen en aquesta època, així com d'algunes sitges del grup de can Bartomeu. Tot i així, no tenim la impressió que en aquest primer quart del segle el poblament de la vall de Cabrera hagués entrat en un procés de decadència, ja que no és fins al segon quart quan es comencen a produir les amortitzacions dels assentaments, tant dins com fora de Burriac. Dels sis assentaments rurals documentats a la vall, cinc –mas Català, can Segarra, can Bartomeu, ca l'Esteban i can Modolell–, són amortitzats durant el segon quart del segle I aC. Desconeixem la data precisa d'amortització de l'assentament de l'Hostal, que, de tota manera, tingué lloc durant la primera meitat del segle I aC. Podem pensar que segurament fou la mateixa que la de la resta d'assentaments, és a dir, el segon quart del segle I aC.

Fa la impressió que durant aquest segon quart del segle I aC la vall de Cabrera de Mar entrà en un procés de despoblament que culminarà amb la desaparició de l'*oppidum* de Burriac com a nucli de població. Fins al moment, els estrats d'amortització més moderns trobats en el jaciment es daten entre 50-40 aC. D'aquesta època és el darrer estrat que farcia el dipòsit del sector occidental i l'estrat que documenta la inutilització de la porta meridional. A partir d'aquesta data només trobem restes puntuals d'ocupació, tal com evidencien les amortitzacions d'algunes sitges de can Bartomeu (una, en el tercer quart del segle I aC; una altra, cap al canvi d'era). Aquest mateix fenomen de despoblament sobtat d'un important centre poblacional succeí al veí nucli de ca l'Arnau-can Mateu-can Benet. Segurament aquests esdeveniments formaren part d'una reestructuració del territori que culminà amb la fundació de la ciutat d'Ilturo, en un nou indret allunyat de la vall de Cabrera de Mar, just en aquests anys centrals del primer terç del segle I aC.

No sembla que passi el mateix en els jaciments rurals situats fora de la vall de Cabrera de Mar, ja que en aquests es documenta una continuïtat d'hàbitat durant la segona meitat del segle I aC. Can Balençó, per exemple, és destruït per un incendi durant el segon quart del segle I aC. No obstant, es documenta una segona fase del jaciment aixecada sobre la primera, aprofitant, en alguns casos, part dels paraments antics. Aquesta segona fase mostra una distribució espacial molt diferent de l'anterior (els àmbits són organitzats a l'entorn d'espais oberts). L'abandonament del jaciment es produeix cap a final del segle I aC (aa.vv. 1992). D'altra banda, s'ha documentat també una superposició d'hàbitat en els assentaments ibèrics de can Bada i de can Majoral, on més tard s'establiren les *villae* de ca la Madrona i de can Majoral, respectivament, així com en el del Camí d'Argentona, -prop del cementiri que sembla perdurar, en la seva segona fase d'ocupació, fins l'últim quart del segle I dC (Pujol/García Roselló 1994). Finalment, en el Torrent de les Piques, corresponen a aquest moment dos murs que tancarien un àmbit on hi havia tres retalls per acomodar *dolia*. Aquestes estructures es construïren al costat d'un desnivell del terreny, el qual es regularitzà amb un potent sediment que s'ha pogut datar en el segon terç del segle I aC (Gallemí/Gurrera/Redolar 1995). Unes cronologies similars (75-25 aC) presenten nuclis com el del

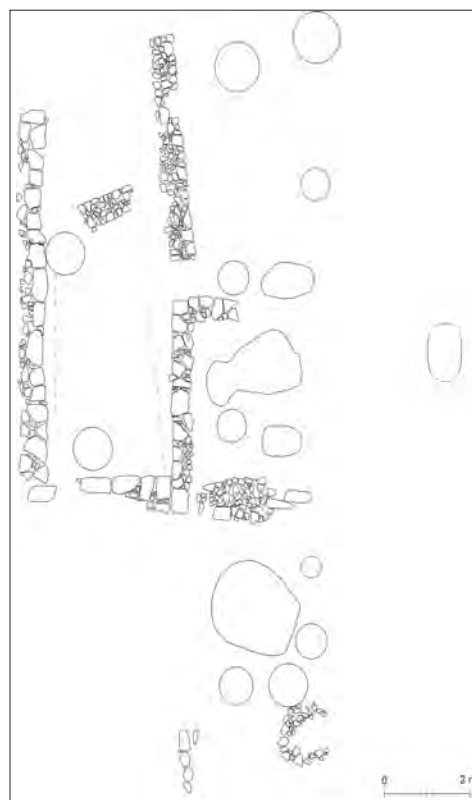

Figura 2. Torrent de les Piques, Mataró: fase tardorepublicana (segons J. García Roselló).

carrer de la Mercè, a Premià de Mar.

La implantació d'aquests assentaments es produí en el context d'una profunda transformació de les estructures socials i econòmiques del món indígena. De forma més concreta, s'ha relacionat aquest canvi en el patró de poblament amb l'inici del cultiu intensiu de la vinya al litoral català (García Roselló/Gurri, 1996-1997; Olesti 1998; evidències sobre la viticultura al Maresme: Miró 1988; Revilla 1995). Algunes de les troballes arqueològiques realitzades a la vall de Cabrera podrien interpretar-se en aquest sentit. Així, en el jaciment de can Pau Ferrer, situat a l'oest d'un torrent, es localitzà un abocador d'àmfores del tipus Dressel 1 de producció local. Molt a prop, aparegueren estructures que podien pertànyer a un assentament rural. Aquest abocament, que ha de relacionar-se amb l'activitat d'un centre terrissaire proper, es produí dins el primer quart del segle I aC. En un nucli proper, ca l'Arnau, es va localitzar un altre centre terrissaire, del qual s'excavà un forn i es detectaren alguns abocadors d'àmfores propers. Aquí es va documentar la fabricació d'àmfores de les formes Dressel 1, Laietana 1 i Pascual 1 i, en menor mesura, *dolia*, materials constructius -*tegulae*, *imbrices* i maons- i també vasos de parets fines i de ceràmica comuna. La cronologia inicial d'aquest últim centre és incerta (Martín i Menéndez 2004a-b; García Roselló/Martín i Menéndez/Cela 2000).

Els trets de l'activitat artesana, en aquest sector de la vall de Cabrera, demostren que la producció de vi laietà abans de mitjan segle I aC no fou un fet puntual i de poc abast, com fins ara havia semblat, sinó un procés iniciat abans, segurament cap al darrer terç del segle II aC. Una altra qüestió és que aquest procés tingués la importància, en aquest primer moment, que se li ha atorgat, i que justifiqui la transformació general de l'hàbitat del territori; incloent-hi la substitució de l'*oppidum* de Burriac per una nova ciutat, *Iluro*.

Els problemes que planteja aquesta hipòtesi són importants. En primer lloc, les evidències de tecnologia relacionada amb la producció o emmagatzematge de vi que aporten aquests assentaments rurals són molt escasses: no apareixen premes o dipòsits de fermentació (una situació freqüent en els petits nuclis agrícoles dels segles I i II dC en aquest mateix territori), ni es poden identificar habitacions dedicades específicament a magatzem; a més, els *dolia* són escassos, igual que les àmfores vinàries locals. Tampoc no es poden establir relacions entre assentaments agrícoles i forns dedicats a la fabricació d'àmfores. De fet, les úniques estructures d'emmagatzematge omnipresents són les sitges, que s'associen a la conservació de cereal. Els trets esmentats semblen més associats a un tipus d'agricultura amb un baix nivell tecnològic i organitzatiu, que es devia articular a partir de les possibilitats i necessitats de funcionament d'una petita unitat camperola que residiria en el lloc i que no es vincula estructuralment a processos de comercialització.

Un cas a part és el magatzem de *dolia* trobat a Burriac. La troballa d'una quinzena de forats excavats a la roca per a contenir *dolia* en un del àmbits justifica la denominació amb la qual es coneix aquest recinte. Segons J. Barberà i R. Pascual, la distància que hi havia entre els forats excavats a la roca no permetia que les *dolia* que acollien poguessin tenir un diàmetre superior a 1,10 m, per la qual cosa en dedueixen que o bé eren *dolia* petites o bé es tractava de grans tenalles ibèriques (Barberà, Pascual, 1979-1980, 233). Pel tipus i mides dels forats documentats no sembla haver-hi dubte que es tractés de forats per a *dolia*. Cal tenir present que en altres sectors d'aquest mateix *oppidum* s'han exhumat *dolia* de mida petita, les quals podrien ser de característiques similars a les que devien fornir aquest magatzem. En aquest sentit cal recordar les dues *dolia* trobades durant una excavació l'any 1984 a les habitacions situades a la part central de l'*oppidum*, a l'interior d'una sitja en l'habitació núm. II, les quals tenien un

diàmetre que oscil·lava entre els 0,9 i 1,10 m i una altura de poc menys d'un metre. La capacitat d'aquestes *dolia* estaria a l'entorn dels 1.100 litres aproximadament. El volum mínim d'emmagatzematge del conjunt se situaria a l'entorn dels 16.500 litres, la qual cosa representa una important reserva del producte acumulat. Cal esmentar, a més, la troballa en aquesta mateixa estança d'un basament que podria haver format part d'una premsa. Quant a la cronologia, amb les dades de què disposem, tan sols podem aventurar que aquest magatzem de *dolia* podria haver estat en ús a partir de la segona meitat del segle II aC.

Cal assenyalar, en aquest mateix context, que la documentació arqueològica disponible també presenta greus mancances pel que fa a la conservació i al coneixement de les estructures, les funcions i les cronologies dels llocs; i alguns no han estat correctament excavats i interpretats. Només cal recordar que l'únic assentament tardorepublicà excavat en extensió i amb prou garanties, en tot el territori del Maresme, és el de Can Balançó. En aquest sentit, no hi ha arguments suficients per a confirmar fenòmens tal com una substitució total de les sitges per les *dolia*, que ha servit per a proposar la hipòtesi del canvi general d'una economia cerealícola a la viticultura. Aquestes substitucions, en cas de produir-se, semblen més aviat resultat de dinàmiques particulars i no permeten, ara per ara, recolzar algunes de les propostes avançades sobre l'evolució general de l'economia del període. Tampoc les cronologies aporten base suficient a aquesta reconstrucció, ja que les datacions d'amortització de sitges són molt escasses i les disponibles ocupen tot el segle I aC, arribant fins a època d'August. A més, la mateixa cronologia i topografia dels nuclis que semblen fundats a inici del I aC suggereixen una situació més complexa relacionada amb l'aparició d'Iluro com a nou centre administratiu i de població.

Per altra banda, és molt difícil, en l'estat actual de coneixements, establir l'entitat de la viticultura, com a fenomen econòmic, i les relacions entre agricultura, artesanat i comercialització en aquest espai provincial entre final del segle II i inici de l'I aC. Aquest procés sembla que està, en tot cas, en un estadi inicial de desenvolupament que no arribarà a la seva plenitud fins al darrer quart del segle I aC, en resposta a noves condicions socioeconòmiques i polítiques i sense que es pugui reconstruir amb claredat la seva evolució. Un problema important, en aquest sentit, és la manca d'estratigrafies i de cronologies fiables per a identificar situacions concretes,

Figura 3. Torrent de les Piques (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

a diversa escala espacial, i reconstruir el ritme i l'entitat dels canvis. En realitat, proposar una explicació de les transformacions del poblament entre els segles II i I aC obliga a una visió més matisada dels processos que caracteritzen una economia antiga, i a plantejar de forma més àmplia les relacions entre la difusió de certes activitats i estratègies econòmiques i l'evolució de l'hàbitat, així com les relacions que es devien establir entre política, estructura social i economia en un context provincial en formació. El més adient, per tant, és partir d'un plantejament que inclogui factors socioeconòmics, polítics i culturals. Els canvis del període responen, en termes generals, a l'acció directa i indirecta de l'estat romà, que cercava formes d'assegurar el domini i l'explotació efectiva dels territoris conquerits, així com a les necessitats de la societat i l'economia romanes. Aquestes formes evolucionaren al mateix ritme que ho va fer la societat tardorepublicana, i com a resultat dels interessos i contrastos polítics i econòmics del període; un fet que explica tant la diversitat d'instruments utilitzats com la complexitat de la situació resultant. És en aquest context que han d'entendre's les relacions entre l'aparició d'aquest poblament dispers i el desenvolupament de nous sistemes d'explotació agrària. L'aparició d'aquests sistemes, que sembla que impliquen un augment de la capacitat productiva i es concentren en certs productes (vi, oli, blat), respon tant a factors econòmics (en particular, la intensificació dels intercanvis i els nous mercats) com culturals (la urbanització incipient i els nous models de consum) fiscals (imposicions tributàries regulars) i serà accelerat per l'extensió de l'ús de la moneda (Pujol/García Roselló 1994; Revilla/Miret 1995; Olesti 1995 i 1997; Olesti 2000, 65 i ss.; Revilla 2004a). Un fet a valorar, en aquest mateix context, és l'impacte que devia tenir la fundació d'*Iluro* en l'organització i explotació del territori. No es pot establir quines serien les necessitats i modalitats concretes d'organització, com tampoc com funcionaria la primera ciutat i el seu grup dirigent, però és evident que tota ciutat ha de delimitar i apropiarse un territori, i que l'ocupació de zones litorals i de l'espai més proper a la nova aglomeració n'és el resultat.

Les dades actualment disponibles són, en resum, massa escasses com per a poder reconstruir les possibles fases que devia seguir la transformació del poblament en època tardorepublicana; però són suficients per a mostrar la complexitat de la situació i la seva inserció en una transformació socioeconòmica i cultural global. L'explicació del canvi i del seu ritme ha de partir d'hipòtesis igualment complexes i globals.

3. *Villae* i estructuració del territori entre els segles I i III dC.

En el principat d'August i durant la primera meitat del segle I dC es defineix una nova estructura de poblament que es manté sense grans canvis, com a mínim, fins a la primera meitat del segle III. Aquesta estructura sembla el resultat d'una combinació de factors socioeconòmics i culturals similar a la que caracteritza la urbanització de la resta de l'occident romà: l'afirmació d'una societat urbana, dirigida per una elit que fonamenta el seu poder en un patrimoni rural i que defineix el seu control sobre un territori; el progrés general de la romanització, que suposà la difusió d'unes formes de vida i de consum; i, finalment, el desenvolupament d'activitats, estratègies i circuits d'intercanvi regular com a resultat de la integració del litoral català en una estructura econòmica i política global (fig. 4).

Un dels trets bàsics d'aquesta nova estructura és la implantació de la *villa* com a sistema econòmic i com a forma d'ocupació que es pot materialitzar en formes arquitectòniques diverses. Una d'aquestes, que es desenvoluparà progressivament entre els segles I i II dC, integra residència (combinant necessitats domèstiques i ideològiques, pel qual utilitza un llenguatge formal i decoratiu ben definit) i activitats econòmiques. La

implantació d'aquest sistema econòmic suposa, paral·lelament, la definició d'una jerarquia rigorosa de l'hàbitat, les funcions i els usos productius dels espais i dels recursos naturals. Aquesta jerarquia es pot vincular físicament a una *villa*, que funciona, en aquest sentit, com a centre de gestió d'un conjunt d'activitats i infraestructures disperses pel territori; però també pot organitzar-se de forma autònoma; sense la presència d'una *villa* propera (exemples a Cela/Revilla/Zamora 2002; Revilla 2004a). En altres paraules, la *villa*, entesa com a sistema econòmic, articula i organitza el territori com a combinació d'espais i activitats complementàries.

La definició de les característiques i les cronologies de les *villae* i, en conseqüència, el coneixement de l'evolució global del fenomen, s'enfronten a problemes importants, com a resultat de la manca de documentació adequada. El territori ocupat per les ciutats de *Baetulo* i *Iluro* ha aportat un volum d'evidència molt important que mostra la intensitat i la gran densitat de l'ocupació al llarg del principat; però les dades són de valor molt desigual (cf. Gorges 1979; Prevosti 1981; 1984; 1991). Únicament un lloc, Torre Llauder, a Mataró, ha estat objecte d'excavacions continuades, però incompletes (Ribas 1972; Prevosti 1981, 252ss.; Prevosti/Clariana 1993²; novetats a Cerdà/Pérez 1991). La resta es coneixen gràcies a troballes casuals d'importants restes arquitectòniques o decoratives, o bé a excavacions parcials, la majoria deficientes, des de començament del segle XX. Entre els llocs més coneguts es poden esmentar Cal Ros de les Cabres, a Masnou; Horta Farrerons, a Premià de Mar; Veïnat de Sant Crist, a Cabriels; Can Rafart, a Mataró; Can Sans, a Sant Andreu de Llavaneres (síntesi a Prevosti 1981; troballes recents a Horta Farrerons: Bosch/Coll/Font 2005; Coll 2004b). Altres assentaments amb construccions importants han estat definits també com a *villae* (per exemple, Els Catpuxins: SAMM 1977, 59; Prevosti 1981, 359ss.). Però la identificació recent de grans complexos dedicats a la producció vinària, sense un sector residencial vinculat a un propietari (*vid. infra*) obliga a la prudència a l'hora d'efectuar atribucions, ja que podria tractar-se de construccions d'aquest darrer tipus. En molts altres casos, la identificació d'un assentament com a *villa* és totalment aleatòria, ja que es recolza, generalment, en troballes aïllades i en superfície d'un tipus d'elements materials que tenen un valor ambigu: dipòsits o paviments en *opus signinum*, *tegulae*, restes de decoració pictòrica (criteris d'identificació a Prevosti 1981, 28; 1984).

L'arquitectura, l'organització espacial i la distribució dels llocs millor coneguts mostren algunes constants. En primer lloc, l'aprofitament de la topografia amb una intenció escenogràfica i simbòlica que s'associa a la funció residencial i a la necessitat de fer evident la presència d'un propietari en el territori, materialitzant el seu dret de propietat i la seva posició social. Això explica la implantació d'establiments com Torre Llauder, Horta Farrerons, Cal Ros de les Cabres o Can Sans: en la franja litoral, però separades de la platja, en un punt enlairat (una terrassa o un turó) que domina un ampli espai; i sempre, amb un torrent a prop. La posició de les *villae* del Veïnat del Sant Crist i de Can Rafart, en el punt de contacte entre la plana i els primers estreps de la serralada litoral, i a prop d'un torrent, també assegurava el domini visual d'un ampli territori. Aquesta preocupació per la topografia i l'associació amb l'arquitectura, amb un clar sentit escenogràfic, és evident en un altre context: la religió. L'únic santuari rural conegut a la zona, Can Modolell, construït a començament del segle I dC i reconstruït, a escala monumental, durant el segle II, situava una arquitectura de grans dimensions, organitzada a diversos nivells i destacada per un complex programa decoratiu en un emplaçament ben destacat i aïllat dins la vall de Cabrera. Aquesta combinació reforçava la posició simbòlica del lloc respecte al territori; una posició relacionada, molt

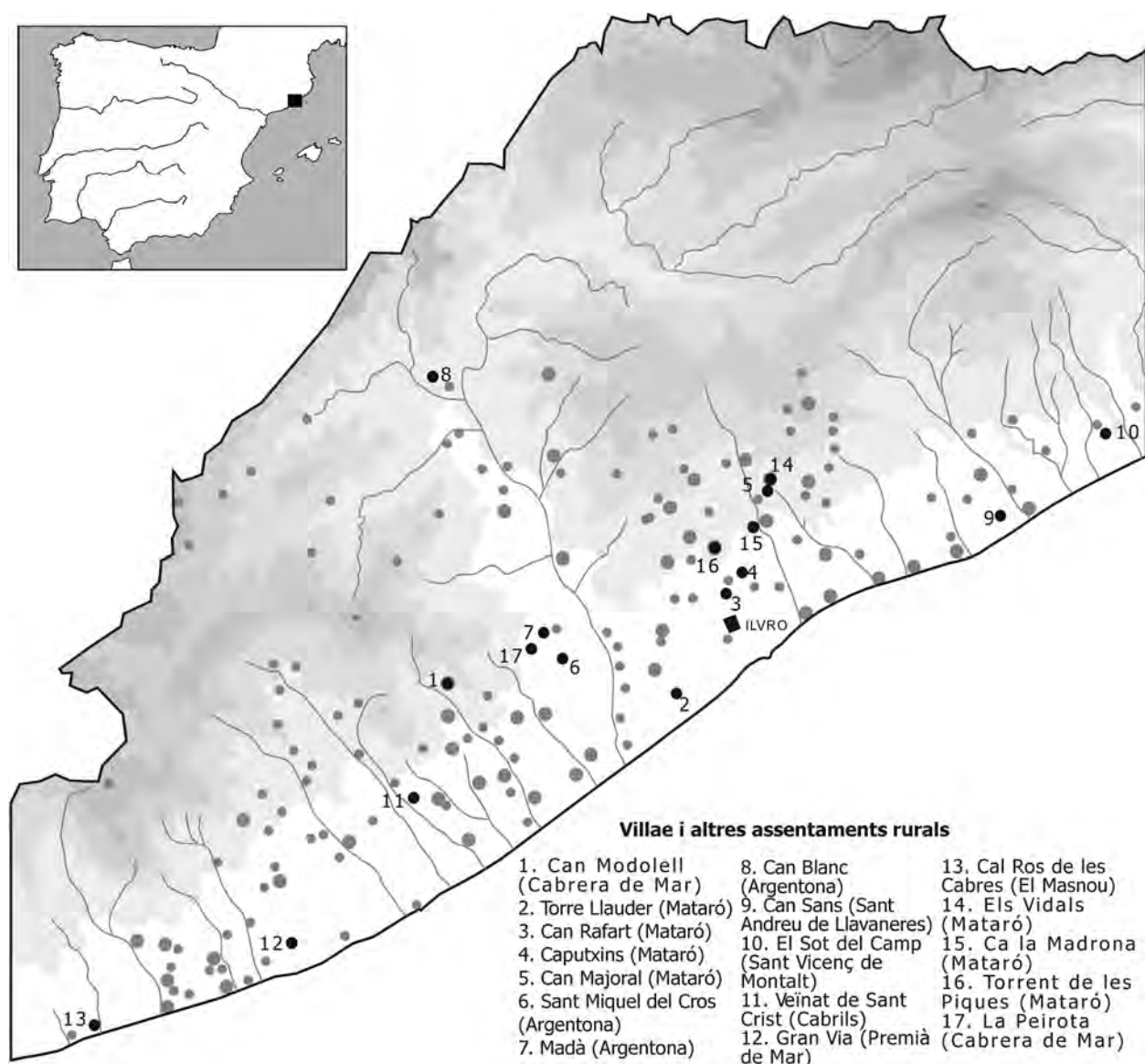

Figura 4. Distribució del poblament al territori d'Iluro entre els segles I aC i III dC.

possiblement, amb vida de la propera *Iluro* (Revilla/Pla 2002).

La topografia també va ser utilitzada per a organitzar les construccions i activitats dins les *villae*. A Torre Llauder, el sector residencial ocupa la part superior d'una terrassa, en la zona més propera al punt on s'inicia un desnivell. Al voltant d'aquest nucli es distribueix, de forma aparentment anàrquica, una sèrie de construccions. La distància d'aquestes construccions respecte a la zona residencial i la seva posició topogràfica estan determinades per les activitats desenvolupades. Un primer sector, molt proper i comunicat directament amb la residència i que s'organitzava a l'entorn d'un pati, podria haver servit per a allotjar personal subaltern (Ribas 1972, 125; el lloc va ser excavat de forma insuficient i la hipòtesi resta per confirmar). Al nord, i a una certa distància, se situaven construccions interpretades com a magatzems, alguns abocadors i instal·lacions artesanes. En aquest sector desguassava la conducció que recollia les aigües residuals de les termes i les latrines (Revilla 2003, 123ss. recull altres exemples d'organització de la topografia de la *villa* a Catalunya).

L'organització interna d'aquests assentaments només es pot reconstruir a partir d'alguns casos; insuficients i mal excavats, de forma que no es poden

definir principis generals. Ara per ara, l'únic fet confirmat és que es tracta d'establiments amb una estructura molt complexa en la qual es reconeixen una *pars urbana*, organitzada a l'entorn de la combinació atri-peristil, i un conjunt de dependències dedicades a serveis i a la producció. En el lloc més ben conegut, Torre Llauder, les habitacions de recepció es distribueixen al voltant de l'atri, que funciona com a veritable vestibul regulador de la circulació; des d'aquest, s'accedeix a un passadís que comunica amb altres habitacions i amb el peristil. Aquest darrer permet l'accés a un sector de caràcter més privat, format per les termes, la cuina i les latrines (figs. 5-6). Aquesta organització a l'entorn d'un eix format per atri i peristil es repeteix aparentment a la *villa* del Veïnat del Sant Crist (Prevosti 1981, 158ss.; Clariana 2002). En canvi, llocs com Can Sans presenten una estructura més compacta (Prevosti 1981, 504ss.; la manca d'excavació no permet identificar i datar les estructures que correspondrien a les diverses fases; tampoc no justifica considerar-ho directament una *villae* tardana). En el cas de les *villae* de Cal Ros de les Cabres, Horta Farrerons o Can Rafart, la informació no permet reconstruir l'organització de l'espai.

La majoria dels llocs esmentats han aportat evidències de programes decoratius molt elaborats. El més ben conegut és el conjunt de mosaics que decorava totes les habitacions i passadissos del sector de l'atri a Torre Llauder. Aquest conjunt, que sembla concebut de forma unitària, ha estat datat a final del segle II o inici del III dC. També la *villa* de Gran Via-Horta Farrerons devia disposar d'un altre conjunt; en aquest cas, es va recuperar una composició musivària formada per dues parts de fases diferents: una datada al segle II i una altra del segle IV o V (Bosch/Coll/Font 2005, 169). Finalment, es tenen notícies d'un conjunt de mosaics a Cal Ros de les Cabres que es datarien en dos moments: final de segle II-inici del III i primera meitat del IV (Prevosti 1981, 59ss., esp. 68 i 83). L'efecte d'aquests conjunts es completava amb la decoració pictòrica i marmòria de les parets (cas de Torre Llauder) i amb l'ornamentació escultòrica. Exemples d'aquesta, en particular de retrats (però també de tema religiós o del món teatral), apareixen a Torre Llauder, Can Rafart i Cal Ros de les Cabres.

Aquests conjunts decoratius s'integren dins una concepció espacial acurada que desenvolupa perspectives, escenes i jocs de llum i ombra mitjançant la combinació d'habitacions i espais oberts, les orientacions visuals, certs elements arquitectònics (els porticats amb columnes) i l'ús del color. El cas més evident és el de Torre Llauder, on l'atri i el peristil (connectats per un passadís) articulen la disposició de les habitacions de representació i residència, el sector termal i els àmbits de servei (cuina, latrines). La relació entre ornamentació i espai, a aquesta *villa*, permet crear una escenografia que sembla seguir uns models ben definits i que es generalitzarien entre els segles I i II dC, tot i la manca d'exemples suficients; també es podria considerar en aquest context el cas de Veïnat del Sant Crist. En qualsevol cas, és evident que arquitectura i programes decoratius, desenvolupats i enriquits entre els segles II i IV, van servir per a exhibir la cultura, la riquesa i el poder social d'una classe de propietaris rurals conscient de la seva posició i ben arrelada en el territori. Torre Llauder proporciona altres dades sobre la relació entre arquitectura, residència, poder i autorrepresentació. Concretament, la *villa* ha proporcionat una inscripció que es pot atribuir, amb certes garanties, a un membre de l'elit de *Barcino*, *Caius Marius Aemilianus*, del qual coneixem magistratures i la seva condició eqüestre (IRC I, núm. 103; la inscripció es data en el primer quart del segle II dC).

Ara per ara, Torre Llauder aporta les úniques estratigràfies que permeten proposar cronologies per a definir l'evolució d'un procés d'ocupació. El lloc va ser fundat cap a època d'August, o potser una mica després, ja en època de Tiberi, sobre un nucli artesà dedicat a la producció d'àmfores (Prevosti/

Clariana 1993², 12). La seva construcció, en conseqüència, va suposar el final o el desplaçament de l'activitat. El primer edifici s'organitzava ja a l'entorn de l'eix format per l'atri i el peristil, i sembla que fou engrandit durant el segle I. A les darreries del segle II, el conjunt va experimentar una reorganització general i es va decorar amb un acurat programa musivari. Les darreres reformes importants se situen en el segle IV. Una *villa* excavada recentment, Horta Farrerons, ha proporcionat evidències de construccions sòlides en el segle I i II, concretament, dipòsits i estructures de combustió, però la seva funció és imprecisa. En un moment posterior, potser durant el segle IV, es va construir un gran edifici termal de planta octogonal amb una complexa organització interna (Bosch/Coll/Font 2005, 177ss.). La distribució de les restes indica l'existència d'un gran establiment ocupat de forma continuada entre el principat i l'antiguitat tardana; ara per ara, però, no es poden definir els principis que determinaren l'organització de l'espai (fig. 13).

Les úniques *villae* excavades, junt a les cronologies dels programes decoratius, mostren, en resum, l'existència d'importantes reformes arquitectòniques que es tradueixen en una reconstrucció monumental dels espais i de l'ornamentació entre els segles II i IV. Aquesta reconstrucció, que suposa un reforçament del caràcter residencial de molts llocs, evidencia la capacitat econòmica i el prestigi social dels grans propietaris rurals i, a la vegada, una forta consciència de la seva importància, que s'expressa mitjançant un llenguatge arquitectònic i decoratiu ben definit.

La implantació de la *villa* va suposar, de forma complementària, la definició d'una jerarquia de l'hàbitat i dels espais i, en conseqüència, la formació d'un nou paisatge. El progrés de la recerca a les darreres dècades ha permès identificar tot un seguit de construccions de tipologia i funcions

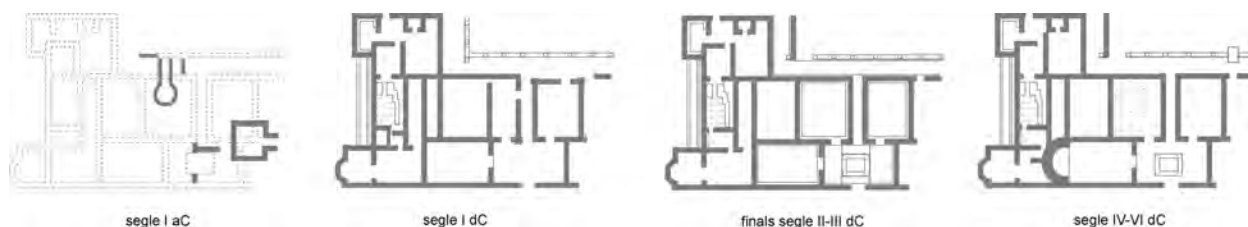

Figura 5. Villa de Torre Llauder, Mataró: Fases (segons X. Cela).

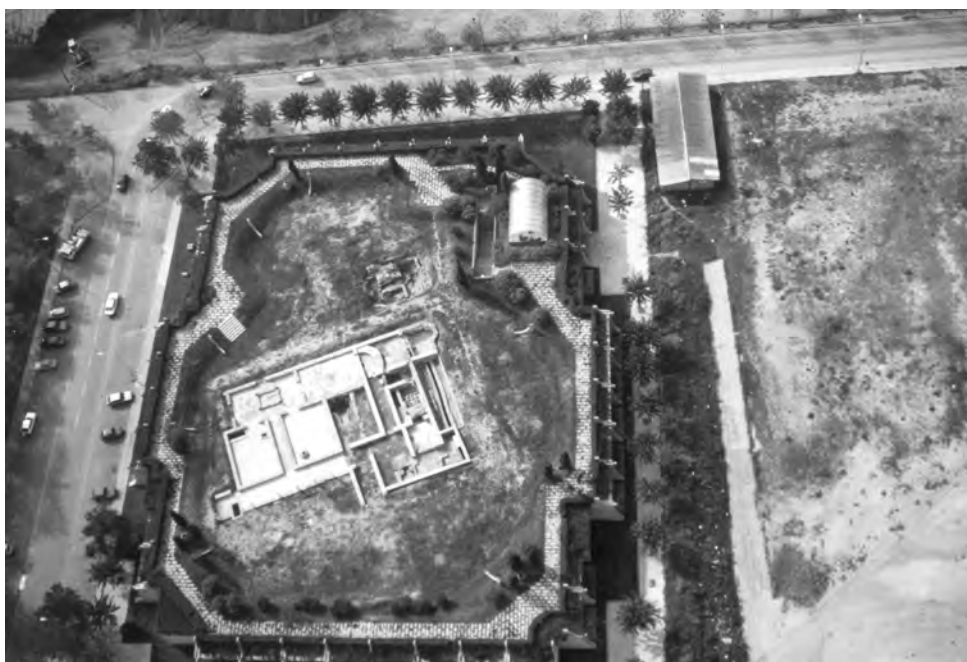

Figura 6. Villa de Torre Llauder (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

molt diferenciades.

Un primer tipus d'edifici es defineix per la seva senzillesa constructiva i estructural, que s'adapta a qualsevol aprofitament: petites dimensions, materials modestos i una disposició de l'espai extremament simple. Un bon exemple és Els Vidals, prop d'Illuro (Cela/Revilla/Zamora 2002). La construcció era formada per una alineació de dues habitacions de planta gairebé quadrada, sense comunicació entre elles, que s'obrien de forma independent a l'exterior; això permetia un ús diferenciats dels espais disponibles (fig. 7). El tractament de l'arquitectura era molt senzill: les parets van ser arrebossades amb dues capes d'estuc, reforçades en alguns punts amb fragments de *tegulae*. Els paviments eren de terra batuda i presentaven perforacions per a encaixar àmfores i *dolia* (fins a quatre d'aquestes a una de les habitacions). Els Vidals, que es podria definir com un cobert, devia servir per a múltiples funcions, per la qual cosa mai no hi va caldre organització estricta dels components. Segurament, el lloc fou utilitzat per atendre necessitats relacionades preferentment amb el treball d'una petita parcel·la de conreu situada a prop; en concret, l'emmagatzematge d'eines agrícoles i la conservació temporal d'una part de la producció (no hi ha evidències d'estructures de transformació i conservació). La presència de restes de foc en un angle d'una de les habitacions suggereix una acció puntual que podria relacionar-se amb l'estada temporal d'alguns treballadors, ja que no es tracta d'una cuina o una llar ben construïda (evidències en aquest sentit, en edificis més complexos, però també amb un ús estacional lligat al cicle agrícola, a Burch *et al.* 2005). La proximitat facilitaria el treball quotidià, evitant desplaçaments innecessaris d'objectes i productes. Per les seves funcions, més que per les seves característiques arquitectòniques, que poden presentar moltes variacions, aquesta construcció rural es podria definir com un *tugurium* (Revilla 2004a, 192ss.). En tot cas, la seva arquitectura no permet deduir la forma d'explotació i, encara menys, identificar el tipus de propietat a què correspon. El lloc podria dependre d'un petit propietari resident a la ciutat propera, però també podria ser part d'un *fundus* i, per tant, integrar-se en una estructura productiva molt complexa organitzada a l'entorn d'una *villa*.

Una situació similar als Vidals mostren el Torrent de les Piques, en una nova fase d'ocupació, i La Peirota (fig. 9). Aquest darrer edifici, de petites dimensions i situat sobre una petita elevació que domina la vall de Cabrera, sembla que té un caràcter més especialitzat, tant per la seva situació topogràfica (segurament, en relació amb el conreu de les vessants properes) com per les infraestructures que allotjava (una premsa, de la qual restava un bloc per a encaixar els *arbores*, a més de la pavimentació de la instal·lació i part d'un dipòsit de decantació). La cronologia se situa en la segona meitat del segle I aC i primera meitat del segle I dC (Martín i Oliveras 2004).

Un segon tipus constructiu mostra una major complexitat arquitectònica que es relaciona, aparentment, amb l'execució de processos de treball intensius i especialitzats. En la majoria dels casos, sembla que es tracta de construccions que depenien d'un nucli principal, que organitzava els treballs dins d'un cicle productiu complementari. Les principals diferències amb el cas anterior són: una organització de l'espai intern més articulada (aquests edificis estan formats per diverses dependències de forma i dimensions diferents que es distribueixen a l'entorn d'un pati, que pot disposar d'un porticat), el caràcter clarament especialitzat (concentren, sobretot, certs processos relacionats amb la transformació de productes alimentaris) i la complexitat material i funcional (pel que fa a les infraestructures i les activitats complementàries). Complexos d'aquest tipus es generalitzen als segles I i II per tot el territori, i sembla que hi encaixen molts assentaments

no excavats que la bibliografia científica considerava *villae* o, quan no es trobaven restes monumentals, *pars rustica* d'un complex major. Aquest darrer terme, que pretenia una major precisió, era tan perillós com l'anterior, ja que la seva utilització partia de la idea que tota construcció rural devia ser part d'una *villa*, tal com la defineixen els agrònoms.

Els edificis més ben coneguts es relacionen amb la producció i emmagatzematge de vi. Un d'aquests llocs és el jaciment del Parc Central, molt a prop d'*Iluro*. Aquest edifici sembla que correspon a un tipus relativament senzill: un recinte de planta quadrangular, tancat per un mur, que protegia un conjunt de *dolia*. El recinte disposava d'un porticat, com

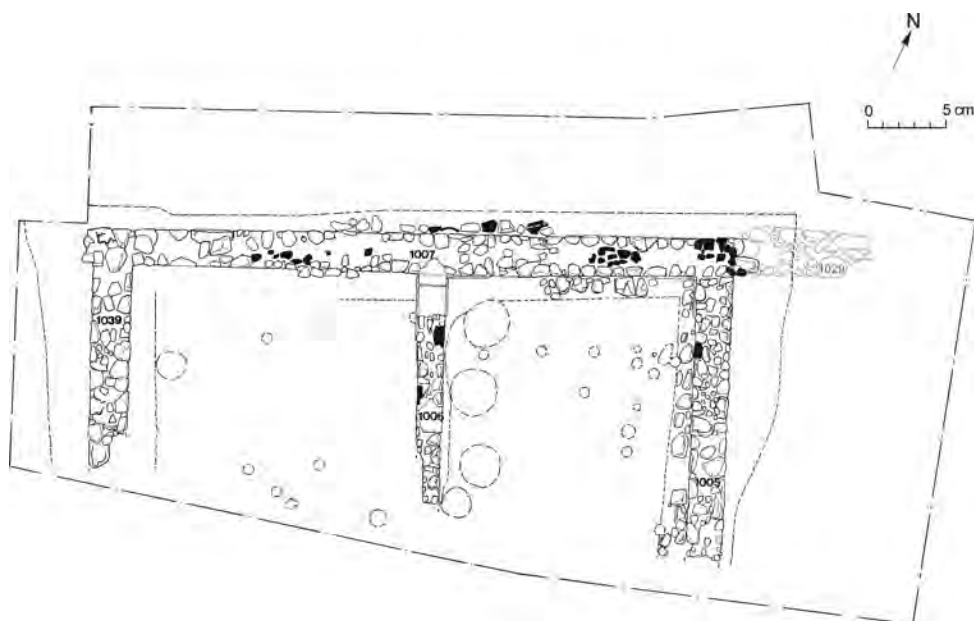

Figura 7. Tugurium dels Vidals, Mataró (Cela/Revilla/Zamora, 2002).

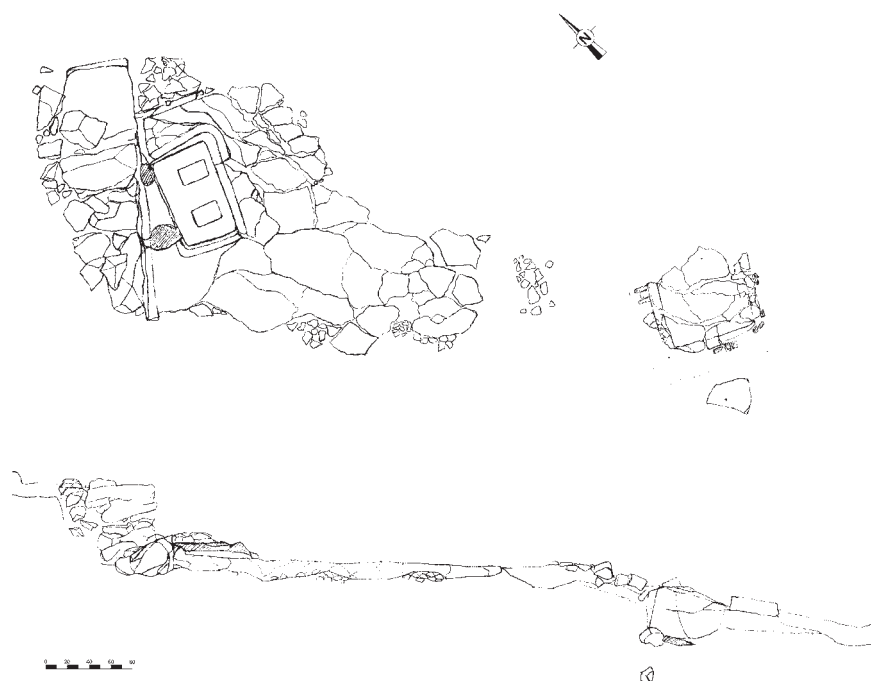

Figura 8. Pressa de la Peirota, Cabrera de Mar (Martín i Olivares, 2004).

a mínim, en un dels seus costats (figs. 9-10). La conservació deficient no permet reconstruir les dimensions del lloc, el nombre total de *dolia* (s'han localitzat les empremtes d'una trentena) o la possible existència d'altres dependències. Però casos ben coneguts a comarques properes, com Mas Manolo, a Caldes de Montbui, o Can Feu, a Sant Quirze del Vallès, mostren la presència d'instal·lacions de transformació i fins i tot de terrisseries per fabricar recipients amfòrics (Revilla 2004a, 195); les cronologies oscil·len entre els segles I-III, per al primer cas, i segle I aC-I/inici del II dC, per al segon. Una situació més complexa és la que mostra el Veral de Vallmora, a Teià (Rodà *et al.* 2005). Aquest establiment, en activitat entre època d'August i el segle III/inici del IV, disposava, com a mínim, de dues premses, diversos dipòsits per a fermentació i un magatzem de *dolia*. Molt a prop, se situaven algunes estructures de combustió per al treball del metall i forns ceràmics. Totes les instal·lacions i dependències eren integrades dins un mateix conjunt, a l'entorn d'un gran pati. Un altre exemple d'assentament d'aquest tipus és Can Blanc, a la vall de la riera d'Argentona (fig. 11). L'edifici, de petites dimensions, però amb una arquitectura complexa, ha estat interpretat com a *pars rustica*, però no hi ha cap evidència d'una *villa* propera, i sembla que va funcionar de forma totalment autònoma entre mitjan segle I dC i la primera meitat del III (Carreras/Rigo 1994).

Un darrer tipus de construcció rural, de grans dimensions i amb una arquitectura encara més complexa, el constitueixen el que semblen grans instal·lacions agrícoles especialitzades en la producció de vi. L'exemple més ben conegut és el complex del Moré, a Sant Pol de Mar, al nord d'Illuro (Sánchez *et al.* 1997). Aquest assentament, amb una superfície d'uns 1.200 m², s'organitzava en quatre cossos arquitectònics destinats a funcions específiques que se situaven, successivament i comunicats entre ells, a diferent nivell a la vessant d'un turó. El segon semblava concentrar activitats complementàries al treball agrícola (una forja per a la reparació d'eines) i els processos d'elaboració del vi (premses i diversos dipòsits per a la primera fermentació). Els sectors tercer i quart, a una cota inferior, es van destinar a magatzem de *dolia*, amb una capacitat estimada de 130 a 140 recipients (fig. 12). Molt a prop se situava una terrisseria que fabricava àmfores (Miró 1988, 43; Revilla 1995, 266-267). La diferència principal entre aquest edifici i l'anterior categoria resideix, no en les dimensions de l'arquitectura, sinó en la major complexitat organitzativa, associada a una planificació global i molt precisa de les activitats, les infraestructures i del treball, i a una forta inversió de recursos. Aquesta planificació va mantenir les seves característiques i experimentà poques alteracions des de la fundació, en època d'August, fins a la segona meitat del segle II dC. L'activitat de la terrisseria se situa entre final del segle I aC i inici de l'I dC, sense més precisions.

Ara com ara, els exemples esmentats no permeten definir una tipologia completa de les construccions rurals, amb unes formes arquitectòniques i una organització espacial i funcional definida. Tot i així, aquest inventari constitueix una primera aproximació a la diversitat existent, resultat de l'aplicació d'unes estratègies econòmiques i socials, i permet realitzar algunes reflexions.

La generalització d'edificis de tipologies tan diverses, la majoria amb una especialització productiva molt evident, mostra l'existència d'una estructura d'explotació fragmentada, complementària i ben articulada, formada per unitats de dimensions mitjanes o reduïdes. En cap cas, però, es pot confondre aquesta situació amb un predomini de la petita propietat al Maresme durant tot l'Alt Imperi, com s'ha indicat en ocasions (Prevosti 1981; 1984). L'orientació productiva i les inversions que exigeixen aquests assentaments es poden interpretar en molts casos, en

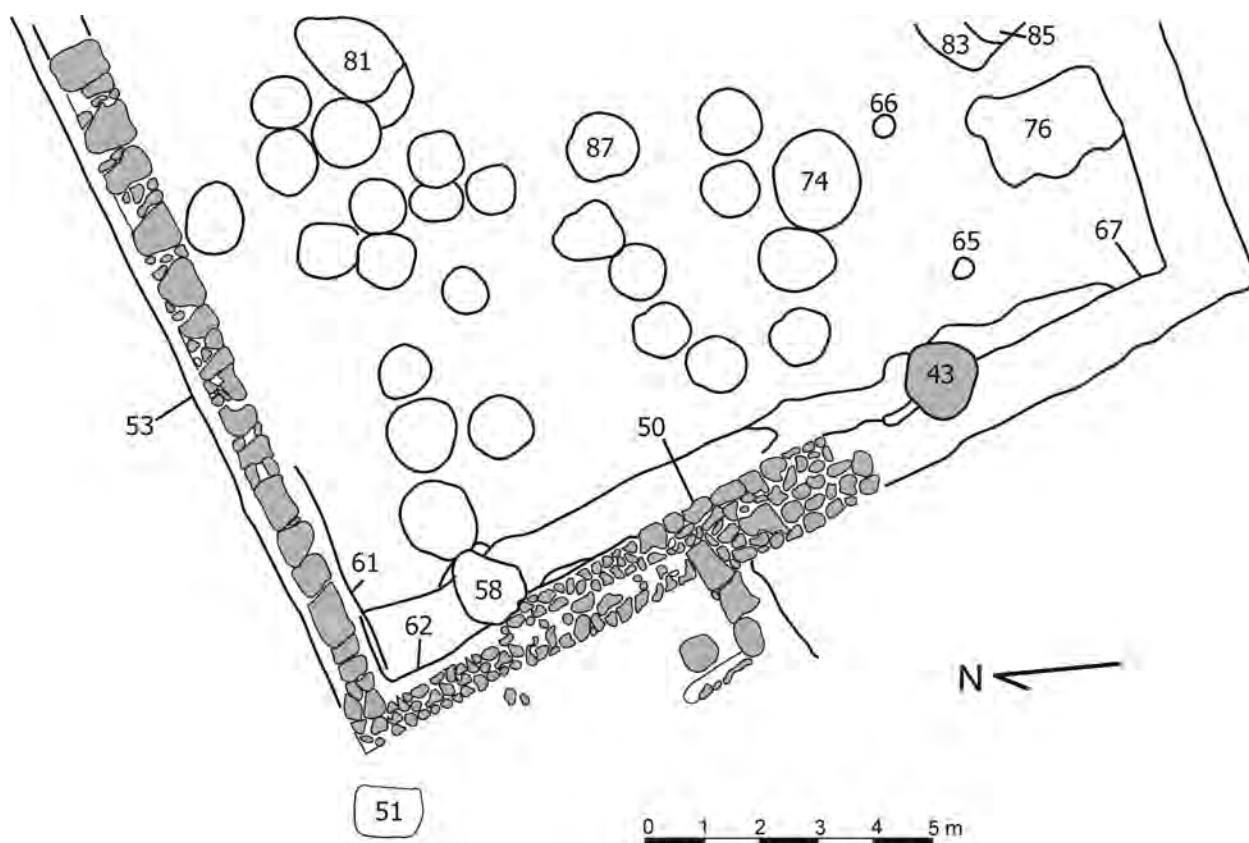

Figura 9. Magatzem de *dolia* de Parc Central de Mataró (il·lustració cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

Figura 10. Parc Central (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró)

canvi, com a resultat de l'estratègia típica de dispersió del patrimoni per la qual pot optar un propietari. A més, coneixem la presència de grans personatges de *Barcino* o d'agents de l'elit senatorial en aquest territori; possiblement com a propietaris i en un context de segle I avançat i segle II, que correspon al moment d'activitat de moltes d'aquestes instal·lacions (com mostren les inscripcions 103 o 125 recollides a les *Inscriptions Romaines de Catalogne*, vol. I). L'epigrafia amfòrica proporciona una prova directa d'aquesta presència de grans propietaris en el territori i dels seus interessos en la producció agrícola, que es tradueix en inversions i la creació d'assentaments especialitzats. Recentment, s'ha identificat en un dels segells sobre àmfora Pascual 1 apareguts al Moré el nom d'un *eques* de Verona, *Publius Baebius Tuticano*. El *cursus* d'aquest personatge se situa en època d'August, el moment de fundació de l'assentament, i ve a afegir-se al petit *corpus* format per altres personatges importants amb interessos en la viticultura de la *Tarraconensis* (Tremoleda 2005; per alguns grans propietaris: Tremoleda 2000; Revilla 2004b). La troballa d'un segell per marcar *instrumentum* al Veral de Vallmora ha permès establir noves connexions entre l'elit de *Barcino* i la producció agrícola a l'àrea d'Illuro (Rodà *et al.* 2005). Tanmateix, les dades disponibles són massa escasses per a definir l'estructura de la propietat en un moment determinat i quines línies va seguir la seva evolució (un procés de concentració? I, si va ser així, amb quins mecanismes?). El que sembla clar, en qualsevol cas, és que la situació és molt menys homogènia del que hom es pensava, i tot intent de reconstruir l'estructura de la propietat ha d'utilitzar factors econòmics i socials diversos i partir d'una perspectiva dinàmica.

Cal fer, igualment, altres precisions. Alguns investigadors han insistit en la funció de la viticultura com a motor de desenvolupament econòmic i social i, en última instància, com a explicació de l'organització del poblament i el paisatge que caracteritza aquest i altres territoris de la Catalunya romana en època imperial (Miró 1988; Prevosti 1981, 554-559; 2005c, 403ss.; 2005d, 423ss.). I més que en altres casos (pel volum d'evidència), es fa necessari matisar aquesta afirmació i, sobretot, eliminar plantejaments modernitzants que expliquen la viticultura, i la seva crisi posterior, com a reacció directa a una situació regulada exclusivament pel "principi del mercat". S'ha proposat, en primer lloc, l'abandonament de moltes terrisseries i d'algunes instal·lacions de premsatge en època flàvia i la relació d'aquest fenomen amb una possible crisi de la viticultura de la *Tarraconensis* com a resultat de les mesures de Domicià. El caràcter

Figura 11. Can Blanc, Argentona (segons Carreras, Rigo, 1994).

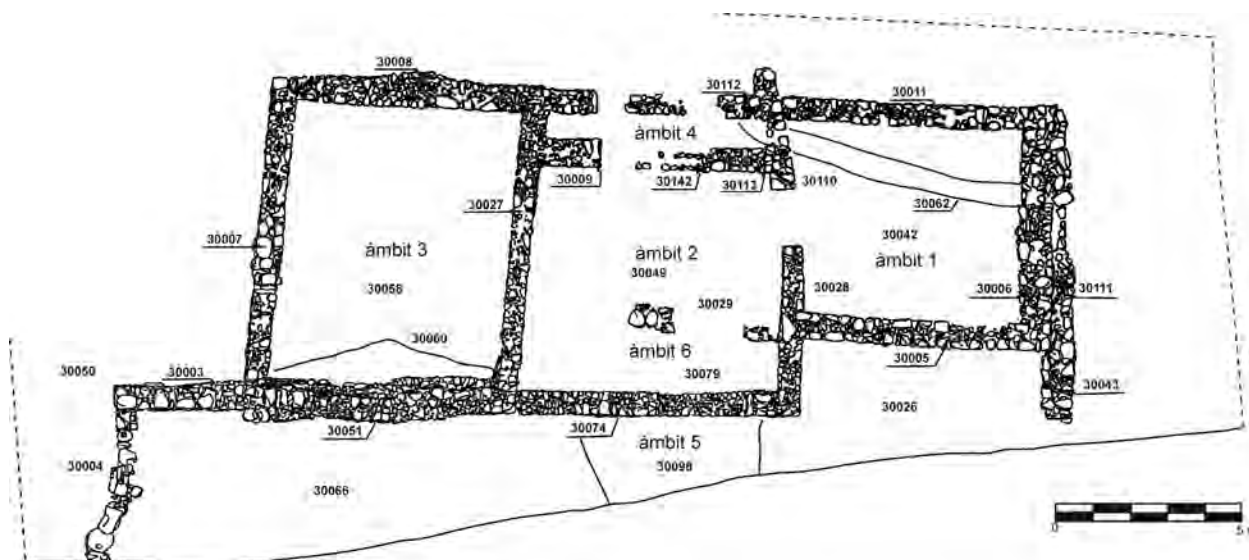

Figura 12. El Moré,
Sant Pol de Mar (segons
Sánchez *et al.*, 1997).

conjuntural d'aquesta mesura i dels seus efectes ja ha estat assenyalat (Tchernia 1986, 226-227 i 232). En conseqüència, no es pot proposar com a explicació principal per a la desaparició sistemàtica d'alguns tipus d'edificis; com tampoc, en un sentit més general, no justifica la hipòtesi d'un canvi radical de les estratègies econòmiques i del paisatge rural a final del segle I dC.

De fet, les dades arqueològiques mostren un panorama i indiquen una evolució molt més complexos del poblament i de les estructures econòmiques. Llocs com Els Vidals, per exemple, tenen una ocupació molt breu, entre final del segle I aC i mitjan del segle I dC; una situació que s'adequa millor al que seria el funcionament d'un petit nucli i que es pot explicar perfectament a partir de l'organització específica d'una explotació; o de la capacitat i la voluntat d'un propietari. Això fa innecessari recórrer a l'impacte de les transformacions dels mercats mediterranis o a la concurrència dels vins de les Gàl·lies com a explicació directa i exclusiva de situacions concretes; un recurs metodològicament incorrecte que genera argumentacions circulars mitjançant les quals es confirmen idees prèviament elaborades: una crisi progressiva i generalitzada dels sistemes agraris. Les cronologies d'altres llocs, que aparentment haurien d'haver patit aquesta suposada crisi de la viticultura, també contradueixen el caràcter general i els efectes. Així, el Parc Central segueix ocupat durant part del segle II, moment en que l'assentament del Veral de Vallmora coneix la seva fase de màxima activitat, multiplicant la seva capacitat productiva i assolint una major complexitat arquitectònica i organitzativa. Aquesta situació sembla relacionada amb la presència d'esclaus d'una *gens* important de *Barcino* (Rodà *et al.* 2005, 51-52); un fet que també obliga a la reflexió quan s'intenta definir els factors que influeixen en l'evolució particular del poblament del territori d'una ciutat concreta. Les instal·lacions s'abandonaren cap a inici del segle IV, tot i que una de les premses sembla que va funcionant, i el lloc segueix ocupat, sota altres condicions, fins als segles VI-VII. Per la seva banda, el gran complex del Moré segueix funcionant, com a centre vinícola, fins el tercer quart del segle II, i només en l'etapa posterior canvia la naturalesa de l'hàbitat. Finalment, Can Blanc segueix ocupada fins a la primera meitat del segle III, després d'experimentar una reforma important durant el segle II.

El procés general de transformació del poblament, doncs, segueix un altre ritme, d'acord amb molts factors (no tots econòmics) i amb efectes molt diversos. Un problema important, en aquest context, el constitueixen les cronologies proposades per al moment final d'activitat de moltes terrisseries, que es basen en l'acceptació d'hipòtesis prèvies i no en la verificació arqueològica i que, per tant, caldria revisar. En última instància, també cal matisar la idea, generalment acceptada, que la producció de vi i les activitats artesanies i comercials relacionades amb la seva elaboració i venda van constituir l'únic motor de l'economia de la Catalunya romana, i que aquesta hegemonia anava associada a un monopoli total de la *villa* com a forma d'hàbitat i explotació. Sense cap dubte, la viticultura va ocupar un lloc important dins l'agricultura, tant per l'escala de les inversions exigides i les transformacions dels espais rurals que suposava, com per les seves implicacions econòmiques i socials (Revilla 1995; 2004b). Però els paisatges i l'economia de la regió devien presentar una situació més complexa, coincidint amb la imatge que aporta l'arqueologia en els darrers anys; i també més en harmonia amb la situació que mostren altres regions i províncies romanes.

Quins trets caracteritzen el model d'ocupació dels segles I a III dC? En primer lloc, una clara jerarquia de l'hàbitat i de les formes arquitectòniques que tradueix l'organització de les activitats i les funcions (tant materials com socials). Aquesta jerarquia correspon a un ordre social i una estructura econòmica ben definides. En aquest context, les relacions entre la *villa*, com a residència senyorial i centre de gestió, i altres tipus d'assentaments són complexes, i presenten diverses possibilitats, associades a l'especialització o, al contrari, al caràcter multifuncional d'aquests darrers llocs, que es poden definir com de segon ordre. En el cas de l'especialització, les estratègies aplicades i l'organització del cicle productiu determinen la combinació d'activitats presents. Aquesta complexitat obligarà a una anàlisi acurada de l'evidència en llocs que, en la majoria dels casos, han estat excavats de forma insuficient o incorrecta. En segon lloc, es tracta d'una situació caracteritzada per una densitat variable, com a resultat de la materialització d'estratègies socioeconòmiques que distribueixen de forma diversa els diversos tipus d'hàbitat i les activitats. La *villa* apareix, de forma preferent, en l'espai suburbà, en un radi d'un a tres quilòmetres de la ciutat, i en l'àrea litoral; llocs visibles i ben comunicats que constitueixen àmbits de prestigi (en ocasions relacionats amb un cementiri i mausoleus importants, com a prop de Torre Llauder: Bosch 1998). Però aquestes són també les àrees d'implantació general dels assentaments secundaris, especialitzats o multifuncionals, ja que corresponen a espais amb un clar potencial agrícola. Entorn a Illuro, per tant, es concentra bona part de l'hàbitat.

Les zones interiors, en el fons de les valls dels torrents o en elevacions a més de 100 m.s.m., són ocupades pel nuclis més modestos (multifuncionals, com Vidals o Torrent de les Piques). Aquests casos corresponen clarament a una ocupació marginal, en sentit funcional i temporal (feines del cicle agrícola i aprofitament de petits espais i recursos forestals). El cas del Moré, per les seves dimensions i activitats que concentra, és especial: el lloc requeria una comunicació adequada amb el litoral i ocupava una posició central en un territori ampli. Això no implica que tot aquest espai funcionés com un *fundus* sota la seva administració; en realitat, és molt possible que el seu espai agrícola fos limitat i que l'emplaçament i capacitat productiva, associada a la terrisseria, fossin planificats i organitzats en funció de les possibilitats de proveir les necessitats d'altres explotacions. El mapa d'ocupació de l'espai rural mostra, en conseqüència, fortes desigualtats. També s'hi aprecia que l'explotació intensiva del territori no exigeix la presència d'una *villa*; ben

al contrari, un cicle d'activitats complementàries i diferenciades suposa necessàriament la creació d'assentaments especialitzats en una activitat o una fase productiva.

Com evoluciona aquesta estructura durant l'Alt Imperi? Les dades disponibles es redueixen als canvis estructurals i de funció detectats en alguns assentaments, i a la desaparició d'altres. En primer lloc, entre la segona meitat del segle II i la primera del III es produeix la desaparició de gran part dels establiments de segon ordre; en algun cas (El Moré, per exemple) el lloc segueix ocupat, però canvia totalment de caràcter en abandonar la producció de vi. Sembla, en conseqüència, que es devia produir una disminució del nombre d'assentaments i de la densitat de l'hàbitat. Al contrari, és a les darreries del segle II o inici del III quan *villae* com Torre Llauder es reconstrueixen totalment, reforçant el seu caràcter senyorial. Aquest fenomen també es devia produir entre els segles II i IV a Horta Farrerons i Cal Ros de les Cabres, tot i que la informació disponible és molt limitada. La reorganització de l'hàbitat sembla relacionada amb una transformació de l'organització i la jerarquia de funcions que potser va portar a centralitzar processos productius i població en les *villae*. És possible, en aquest sentit, que aquestes concentrassin a partir d'ara les infraestructures de producció, però manquen dades en aquest sentit. Aquestes transformacions han d'analitzar-se en un context més ampli, ja que també es detecten en l'àmbit ideològic. És en el segle III, per exemple, quan el santuari de Can Modolell s'abandona (Revilla/Pla 2002, 222). Aquest fet podria indicar una progressiva disgregació de les relacions materials i simbòliques entre *Iluro* i el seu territori, com a resultat de canvis en la vida municipal i en la composició de la societat local i del desinterès de l'elit que la controlava. Manca, però, informació adequada sobre l'evolució estructural del conjunt i, en especial, sobre la vida a la ciutat.

En resum, la desaparició i transformació d'assentaments rurals s'integra en un procés d'evolució a llarg termini del territori d'*Iluro* i de les estructures socioeconòmiques que no es limita a la contracció de l'hàbitat. Aquest procés no és el resultat d'una crisi econòmica i no es pot descriure com un empobriment gradual que hauria d'abocar a la decadència de l'antiguitat tardana.

4. Les transformacions del poblament i la fi de la *villa* durant l'antiguitat tardana.

El segle IV i les primeres dècades del V corresponen a una fase de canvis en les formes i distribució de l'hàbitat. Aquests canvis són visibles en el registre arqueològic, però és molt difícil relacionar-los clarament amb transformacions socioeconòmiques més generals, ja que les dades recollides són molt parcials. És relativament senzill, per exemple, identificar noves pràctiques constructives, que no es poden definir simplement com un empobriment de les formes de vida, i relacionar-les amb unes exigències residencials diferents; com també s'identifiquen canvis en els repertoris ceràmics o en els processos productius; però el significat d'aquests fets no sempre és evident i, en tot cas, no es poden interpretar senzillament com a indicadors d'una situació de decadència general. Tampoc no és possible definir la cronologia del procés, ja que no es disposa d'un nombre suficient d'assentaments i seqüències estratigràfiques excavades. En qualsevol cas, la situació d'aquest període sembla que completa una evolució iniciada en els segles II-III.

El primer fenomen que cal destacar és la concentració del poblament i, en relació amb això, el que sembla una reducció del nombre d'assentaments. Tot i així, s'aprecia una forta continuïtat en la distribució de l'hàbitat, ja que la majoria de llocs ocupats corresponen a assentaments fundats

durant l'Alt Imperi. Aquest fenomen té un caràcter selectiu que indica que no es pot interpretar senzillament com a resultat d'una crisi econòmica i demogràfica.

Per una banda, sembla seguir el procés d'abandonament dels assentaments especialitzats; un procés que es venia desenvolupant des de mitjan-final del segle I dC. Però molts d'aquests llocs segueixen ocupats o es produeixen reocupacions: El Moré (Sánchez *et al.* 1997, 229; en aquest cas, es podria distingir entre ocupació fins a mitjan segle V i freqüentació posterior, de segle VI), Torrent de les Piques, Veral de Vallmora. En tots aquests casos, l'hàbitat s'organitza segons nous patrons pel que fa a l'arquitectura, les formes de vida i les pràctiques econòmiques. Així, al Veral de Vallmora, la instal·lació és espoliada i abandonada a començament del segle IV, s'hi manté una premsa. Durant el segle V es detecta una nova ocupació, de caràcter indeterminat, que pot anar associada a una necròpolis que funcionaria fins el segle VII (Rodà *et al.* 2005, 52-53). Un exemple encara més evident d'un canvi de funció és el santuari de Can Modolell, que aporta evidències d'una ocupació molt modesta, amb una nova distribució de l'espai, segurament lligada a l'agricultura, entre els segles V i VI. Aquesta ocupació suposa el reaprofitament selectiu de les construccions de l'antic edifici, desaparegudes i espoliades parcialment, i el reciclatge d'alguns dels seus elements decoratius i estructurals; un procés típic de les formes de vida del període, també detectat a *Illuro*, i que es relaciona amb pràctiques domèstiques i econòmiques molt dinàmiques (Revilla/Pla 2002, 235; Cela/Revilla 2004, 411).

Paral·lelament, la majoria de *villae* segueixen ocupades i, el que és més important, fins a un moment que ha de situar-se cap a començament de segle V, mantenen la seva organització monumental i els seus programes ornamentals i tècnics en funcionament. O, com a mínim, una part d'aquests. Aquesta continuïtat de l'hàbitat ha de relativitzar-se. En el cas de la *villa* de Torre Llauder, per exemple, una de les habitacions senyoriales situada junt a l'atri va ser convertida en magatzem de *dolia* i, amb aquest motiu, es va destruir el paviment de mosaic; en el mateix moment, es construí un dipòsit en una altra de les habitacions i un altre dipòsit en un dels passadissos del peristil. Potser dins d'aquest procés, l'habitació més important del conjunt va ser reconstruïda (si no ho va ser abans), amb l'afegit d'un absis, i va mantenir la seva decoració de mosaic. No ha estat possible datar amb precisió aquest conjunt de reformes, que se situarien, potser, a final del segle IV (Prevosti/Clariana 1993², 15-16). La invasió dels espais residencials i de representació per instal·lacions dedicades a la producció és un fenomen relativament freqüent a les *villae* d'època tardana (Chavarria 1998). Aquest fet indica la disgregació simultània d'una forma arquitectònica i de les exigències socials i ideològiques que la sustentaven. Una situació similar es detecta al complex termal d'Horta Farrerons, reconvertit en un moment imprecís del segle V, quan acull una premsa, un *lacus*, i una instal·lació de forja que ocupen bona part de l'edifici (fig. 13). Algunes tombes situades a l'exterior de l'edifici indiquen que l'ocupació es va perllongar fins la segona meitat del segle VI (Bosch/Coll/Font 2005, 182ss.).

En el cas de Torre Llauder, el fet més important és la proximitat entre un espai de representació i els àmbits d'emmagatzematge i la possibilitat que haguessin funcionat contemporàniament. Aquesta coexistència, dins una estructura espacial que manté els trets generals definits al segle II, indica que el complex ha perdut parcialment, o ha reduït al mínim, les seves funcions de representació i residència, però continuava actuant com a centre de gestió i producció d'una explotació, ja que concentra i sotmet a control directe les activitats i recursos més importants per al

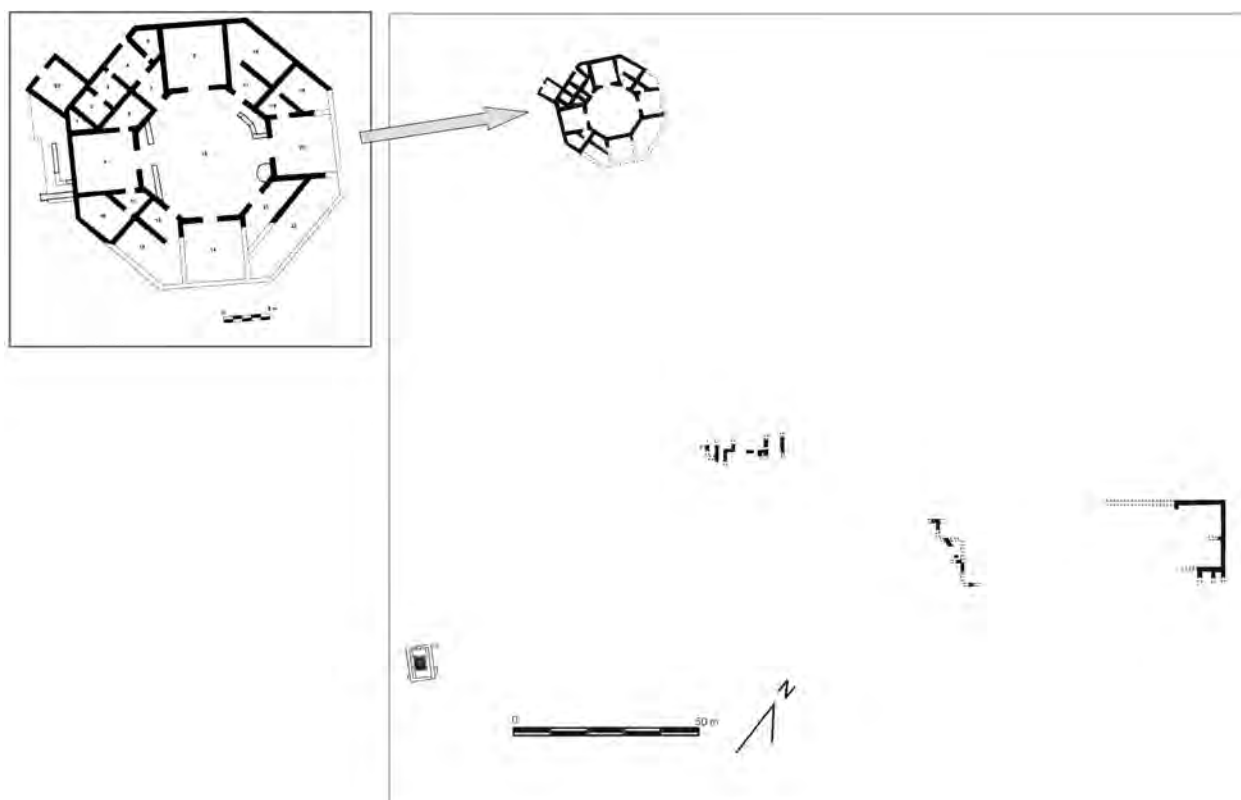

Figura 13. *Villa d'Horta*
Farrerons, Premià de
Mar (Bosch/Coll/Font,
2002).

propietari: l'elaboració i la conservació perllongada d'un producte agrícola que es pot comercialitzar o redistribuir per a usos interns. Aquest control directe té, igualment, una expressió simbòlica: el manteniment d'un espai de recepció, únic, però luxós i adaptat a les exigències de l'arquitectura de prestigi tardorromana. Aquesta simplificació de l'aparell simbòlic i la invasió de bona part del conjunt per activitats econòmiques podria reflectir la integració d'aquest *fundus* en una organització patrimonial major i la fi de l'ús del lloc com a residència senyorial; però aquest extrem resta per precisar, ja que manquen per excavar zones importants. La proximitat entre aquests espais i les funcions associades, en tot cas, expressa molt bé la base material del poder de l'aristocràcia rural i les formes sobre les quals s'exerceix i es manifesta aquest poder.

Els canvis de naturalesa de la majoria de nuclis i la concentració d'activitats productives en les *villae*, modificant la rígida organització arquitectònica i funcional anterior, indiquen el trencament de la jerarquia de poblament creada i desenvolupada entre els segles I i II dC i una profunda reestructuració de les formes d'hàbitat i d'organització del treball que semblen associades a transformacions estructurals de les estructures d'explotació i les estratègies econòmiques. Aquesta reestructuració sembla un procés dinàmic d'adaptació; en cap cas, un empobriment econòmic.

Entre final del segle V i inici del VI sembla totalment configurat un nou paisatge que es defineix per una estructura de poblament i explotació del territori policèntrica, com a resultat de la concentració de la població rural i de la creació de petits nuclis o aglomerats que sembla que adopten funcions materials i ideològiques anteriorment assumides per *Iluro* de forma exclusiva. Aquest procés és paral·lel a una profunda transformació de l'antic *municipium*, que modifica la seva naturalesa i funcions, redefinint la seva organització espacial i arquitectura: l'anterior distinció radical entre centre urbà, entès com a lloc de vida cívica, i món rural, és substituïda per una situació nova caracteritzada, entre d'altres factors, per la desaparició

de l'urbanisme ortogonal, que va associada a la dissolució de la rígida organització de les activitats pròpies de la ciutat clàssica, i per la invasió de l'antic espai urbà per una combinació d'activitats i pràctiques materials relacionades amb estratègies de recuperació i reciclatge, que estableixen un *continuum* entre hàbitat i espai rural (Cela/Revilla 2004).

En aquest context, es produeix la desaparició total de la *villa* com a forma arquitectònica, però també com a centre de gestió. La darrera fase de Torre Llauder, molt mal coneguda per la destrucció de la seqüència estratigràfica, sembla correspondre a una nova reestructuració de l'arquitectura que indicaria l'abandonament definitiu de l'últim espai de prestigi i unes condicions de vida molt més modestes.

El darrer hàbitat conegut al territori es concentra en les zones de contacte entre la plana litoral i les vessants de la serralada litoral, prop de les masses forestals que proporcionen recursos variats per a la ramaderia i producció artesana, però també per als processos de la vida quotidiana, que requereixen un aprovisionament important de fusta. Entre els llocs que aporten evidències més tardanes, es poden esmentar Sant Martí de Mata, que ha proporcionat inscripcions cristianes de començament del segle VII (IRC I, núms. 123-124), i la necròpolis de Ca la Madrona, que podria arribar al segle VIII. No es coneixen, de moment, les característiques d'aquest tipus de nuclis; i tampoc no és fàcil precisar si es tracta de llocs de nova creació, fundats durant el segle VI, o amb una fase anterior (un fet freqüent). La presència d'evidències associades al culte i a l'organització dels enterraments suggereix que es tracta de nuclis de poblament concentrat que responen a principis d'organització social, econòmica i ideològica molt ben definits, però per ara difícils de definir.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. 1992, Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització, *Laietània* 7, Mataró, 155-189.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R. 1979-1980, Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona), *Ampurias* 41-42, Barcelona, 203-242.
- BOSCH, M. 1998, La gorgona de Mataró, un altar funerari monumental a la Via Augusta dins el territori d'Iluro, *Laietània* 11, Mataró, 125-141.
- BOSCH, M., COLL, R., FONT, J. 2005, La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultats de les darreres intervencions, *Tribuna d'Arqueologia* 2001-2002, Barcelona, 167-188.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC i I dC. Arqueologia de dos establiments rurals. Mas Carbotí i Ses Alzines*, Girona.
- CARRERAS, N., RIGO, A. 1994, Can Blanc (Argentona, Maresme). Una vil·la romana de mitjans del segle I dC a inicis del segle III dC, *Laietània* 9, Mataró, 181-213.
- CELA, X., ZAMORA, D., X. REVILLA, V. 2002, El jaciment de l'Hostal (Cabrera de Mar). *Laietània* 13, Mataró, 49-67.
- CELA, V., REVILLA, V., ZAMORA, D. 2002, L'Hort dels Vidals. Un *tugurium* del segle I dC al territori d'Iluro (Mataró). *Laietània* 13, Mataró, 159-175.
- CERDÀ, J. A., PÉREZ, S. 1991, Darreres excavacions d'urgència davant del clos arqueològic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme), *Laietània* 6, Mataró,

127-147.

- CLARIANA, J. F. 2002, La vil·la romana del Sant Crist (El Maresme): interpretació i estudi dels materials recuperats en el curs de la seva destrucció, *Laietània* 13, Mataró, 107-157.
- COLL, R. 2004, Carrer de la Mercè (Premià de Mar, El Maresme). *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*. Barcelona. 608-610.
- COLL, R. 2004b, *Història arqueològica de Premià*, Premià de Mar.
- COLL, R., PREVOSTI, M., CAZORLA, F., MONTLLÓ, J. 2002, Can Vilà (Premià de Dalt, El Maresme): un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat, *Laietània* 13, Mataró, 69-106.
- CHAVARRÍA, A. 1998, Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, 9-30.
- ESTRADA, J. 1969, *Vías y poblamiento romano en el Área Metropolitana de Barcelona*. Barcelona.
- GALLEMÍ, F., GURRERA, M., REDOLAR, I. 1995. *Memòria dels sondeigs, delimitació i excavació arqueològica d'urgència a "Les Piques"*. Mataró, El Maresme. Mataró. Inèdit.
- GARCÍA, J. ZAMORA, D. 1993: La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània Ibèrica, *Laietània* 8, *Actes del seminari El poblament ibèric a Catalunya (Mataró 25 i 26 de març de 1993)*, 147-179, Mataró.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., GURRI, E. 1996-1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardo-republicana, *Hispania i Roma. D'August a Carlemanyne. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVI* (1996-97) 397-424.
- GARCÍA ROSELLÓ, J. MARTÍN I MENÉNDEZ, A., CELA, X. 2000, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis), *Empúries* 52, Barcelona, 29-54.
- GORGES, J-G. 1979, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Paris.
- JÁRREGA, R. 2000, El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 21, Castelló, 271-301.
- KEAY, S. J. 1990, Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period, T. BLAGG, M. MILLET (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Londres, 119-150.
- MARTÍN I MENÉNDEZ, A. 2004a, Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau i Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 376-407.
- MARTÍN I MENÉNDEZ, A. 2004b, Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar, Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 409-422.

- MARTÍN I OLIVERAS, A. 2004, Intervenció arqueològica al jaciment de la Peirota, 2000 (Cabrera de Mar-Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 618-625.
- MIRET, M., SANMARTÍ, J. SANTACANA, J. 1991, From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia, G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 47-53.
- MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR Int. Series 488. Oxford.
- OLESTI, O. 1995, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC.): estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLESTI, O. 1997, El origen de las villae romanas en Cataluña, AEA 70, Madrid, 1-20.
- OLESTI, O. 1998, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Badalona, 1998*, Badalona, 246-257.
- OLESTI, O. 2000, Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral, *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.
- PÉREZ-SALA, M., GARCÍA ROSELLÓ, J. 2002, El jaciment arqueològic del Mas Català. Un assentament rural d'època ibèrica situat a la vall de Cabrera de Mar. *Laietania* 13, Mataró, 5-48.
- PÉREZ-SALA, M. CELA, X. 1995, *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada al camí de Can Segarra-Can Bartomeu (Cabrera de Mar)*, Cabrera de Mar. Inèdit.
- PREVOSTI, M. 1981, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. 1984, L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic, *Fonaments* 4, 161-211.
- PREVOSTI, M. 1991, The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the Roman period, G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 135-141.
- PREVOSTI, M. 1995-96, Prospecciones sistemáticas en el Maresme y los orígenes de la romanización del territorio, *Studia Historia. Historia Antigua* 13-14, 125-140.
- PREVOSTI, M. 2005a, L'etapa republicana, E. GIRALT (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. I, *L'antiguitat*, J. GUITART (coord.), Barcelona, 345-390.
- PREVOSTI M. 2005b, L'arqueologia del vi, *ibid.*, 391-401.
- PREVOSTI, M. 2005c, August i la dinastia julioclàudia, *ibid.*, 403-422.
- PREVOSTI, M. 2005d, L'època flàvia i antonina, *ibid.*, 423-433.
- PREVOSTI, M. 2005e, De la dinastia severa a l'inici del Baix Imperi, *ibid.*, 435-445.
- PREVOSTI, M., CLARIANA, J. F. 1993², *Torre Llauder. Guia arqueològica*, Barcelona.

- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ J. 1994, El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Illuro, *Laietània* 9, Mataró, 89-129.
- REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C-III d.C.)*, Barcelona.
- REVILLA, V. 2003, *Economía i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V. 2004a, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, P. MORET, T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del Territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 175-202.
- REVILLA, V. 2004b, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, J. REMESAL (ed.), *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.
- REVILLA, V., PLA, C. 2002, El santuario romano de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona), Nuevas aportaciones para su interpretación. *Empúries* 53, Barcelona, 211-239.
- RIBAS, M. 1972, La villa romana de Torre Llauder, *Noticiario Arqueológico Hispánico*, Madrid.
- RODÀ, I., MARTÍN I OLIVARES, A., VELASCO, C., ARCOS, R. 2005, Personatges de *Barcino* i el vi laietà. Localització d'un *fundus* dels *Pedanii Clementes* a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC), *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, època II, núm. 1, 47-57.
- SÁNCHEZ, E. et al. 1997, *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Barcelona.
- TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.
- TREMOLEDA J. 2000, *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Cataluña (época augústea y altoimperial)*, BAR Int. Series 835, Oxford.
- TREMOLEDA, J. 2005, Un nou inversor en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae* 36-2, Barcelona, 115-140.

El poblament al territori de *Barcino* en època tardorepublicana i imperial: anàlisi arqueològica i històrica

Víctor Revilla Calvo
Dept. Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona

1. Alguns problemes de documentació, anàlisi i interpretació.

Barcino constitueix, a priori, un cas d'estudi excepcional, dins d'*Hispania*, per a definir les relacions que s'estableixen entre l'evolució d'una comunitat cívica i l'organització i ocupació d'un territori, gràcies a la combinació entre una documentació epigràfica urbana molt abundant i una evidència arqueològica relacionada amb els fenòmens materials i culturals que caracteritzen un paisatge: l'hàbitat i l'arquitectura, les instal·lacions i infraestructures de la producció, la xarxa de comunicacions o la cadastració. Un altre aspecte d'interès, per les seves implicacions històriques, és la condició jurídica privilegiada de la ciutat com a *Colonia*. Aquest estatut que afectava també el territori i que es tradueix, en primer lloc, en la implantació d'una centuriació; però que devia tenir altres efectes, més difícils de definir, pel que fa a l'articulació, ocupació i explotació dels espais rurals. L'evolució d'aquest poblament presenta, finalment, alguns trets similars als processos que experimenten ciutats romanes properes, relativament ben conegudes, com *Baetulo* i *Iluro*; a més, el desenvolupament social i econòmic d'aquest conjunt de comunitats urbanes va generar situacions de contacte (perceptibles, sobretot, en l'àmbit de les relacions socials i el patrimoni de les elits) que devien contribuir a uniformitzar les condicions globals del litoral central de Catalunya i justifiquen una anàlisi de l'evolució històrica d'aquest espai en una perspectiva àmplia, com a part del procés general de transformació cultural que suposà la romanització. Malgrat aquestes possibilitats, l'estudi de l'evolució del poblament a aquest territori s'enfronta a problemes més importants que a altres àrees de Catalunya.

En primer lloc, els problemes obvis que suposa la destrucció irreversible de gran quantitat d'evidències arqueològiques com a resultat d'un procés d'urbanització i industrialització desenvolupat des del segle XIX, molt intens i accelerat en el segle XX, que ha alterat radicalment el Pla de Barcelona i el curs inferior del riu Llobregat. Aquesta pèrdua és especialment important pel que fa a l'hàbitat i alguns dels elements que configuren qualsevol territori, aquells on són més evidents els efectes dels ritmes de la "longée

durée" (els cadastres, els camins o la vegetació). Això limita les possibilitats de reconstruir els paisatges i la seva evolució i superposició.

En segon lloc, problemes de programació i actuació científica, substituïda pels descobriments fortuïts i les aportacions de l'arqueologia preventiva; aquestes darreres han estat molt nombroses en les últimes dècades, però el seu rigor i utilitat interpretativa són molt desiguals. En termes generals, la manca d'un número suficient d'excavacions realitzades amb una metodologia acurada té dos efectes. Per una banda, la documentació disponible és limitada i insuficient per anar més enllà d'elaborar una tipologia d'assentaments; una tipologia que no es pot confondre amb una imatge real de l'estructura del poblament, que ha de ser complexa i dinàmica, i que, a més, és difícilment realizable, avui dia, fins i tot sota la forma modesta d'un inventari comarcal. Tampoc no es poden abordar objectius més ambiciosos, com la reconstrucció de les característiques del o dels sistemes agraris desenvolupats, les condicions particulars d'alguns dels espais que integraven el territori de *Barcino* o la dinàmica del poblament i la seva relació amb l'evolució de les estructures econòmiques i socials. Pel que fa a aquesta darrera qüestió, les cronologies disponibles són de poc valor, ja que són molt escasses (es limiten a alguns llocs excavats) i la majoria de les existents són massa puntuals i es refereixen a un moment precís d'ocupació que es difícil situar en un marc temporal més ampli i que seria incorrecte interpretar com a part d'un procés històric sense més dades (molt pocs dels assentaments excavats aporten una seqüència estratigràfica i estructural que permeti obtenir una idea aproximada de la seva evolució). Per tot això, les possibilitats de generalització són limitades.

El segon efecte de l'absència d'una actuació científica adequada és que la majoria dels investigadors ha concentrat la seva atenció en aquelles manifestacions materials associades a les formes de treball i de vida més fàcilment identificades com a part de la civilització romana. Aquest és el cas de l'arquitectura de l'hàbitat, més còmoda d'estudiar i de definir segons paràmetres culturals davant d'altres evidències d'ocupació com els sòls, la vegetació o els parcel·lars i els seus límits. És també el cas de les grans infraestructures públiques (els aqüeductes són un bon exemple) o de certes expressions de la cultura material. En aquest darrer apartat han de considerar-se la tecnologia, des de premses a forns, i les produccions ceràmiques i metàl·liques de tot tipus.

De fet, l'aplicació real d'aquest plantejament té unes conseqüències encara més restrictives, ja que l'estudi de l'hàbitat rural ha prioritzat la *villa*, deixant de banda altres formes d'ocupació i explotació del territori, associades o no a aquella. Això genera una imatge simplificada de l'economia i del poblament. Cal assenyalar, en aquest aspecte, una indefinició del vocabulari aplicat a l'estudi de l'hàbitat i dels sistemes productius relacionat amb un desconeixement de les diverses tipologies arquitectòniques i funcionals. La freqüència amb què s'utilitza el concepte *pars rustica* per descriure estructures que "necessàriament" haurien de integrar-se en una *villa* i que no es poden concebre com a situacions autònomes organitzativament, però alhora integrades en l'economia de la *villa*, n'és un bon exemple (això també es confirma amb la lectura de l'apartat "Intervencions a Barcino (1982-1989), Barcelona", recollides a *L'Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya, Època romana, Antiguitat Tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, 101-112).

La manca de dades i l'esmentada indefinició dels conceptes han conduït molts arqueòlegs a cercar les respostes en una lectura literal dels textos agronòmics i en una traducció material igualment estricta d'aquesta literatura. En relació amb això, s'ofereix una imatge simplificada de la *villa*, reduïda a una forma arquitectònica associada a la residència senyorial, que

és incompatible amb la gran complexitat social, cultural i econòmica que caracteritza aquest fenomen. Com a conseqüència d'aquest procediment, els diversos intents d'anàlisi de l'evolució del poblament rural s'han limitat a descriure l'expansió d'una única forma d'assentament (seria millor dir d'una arquitectura); una forma, cal insistir, molt mal coneguda pel que fa als seus trets estructurals, funcions i evolució per manca d'un nombre suficient de jaciments excavats.

En última instància, el problema fonamental és la utilització, metodològicament incorrecta, d'unes fonts literàries que descriuen una situació ideal per a completar els buits documentals i explicar els fenòmens concrets que es produeixen en un context provincial, substituint així el registre arqueològic. Aquesta subordinació de l'arqueologia suposa, igualment, la renúncia a proposar explicacions específiques sobre la configuració i evolució del territori.

En aquest mateix àmbit de problemes d'anàlisi cal esmentar, finalment, les dificultats d'impulsar i coordinar l'activitat d'institucions culturals diverses per la seva naturalesa, objectius i espai d'actuació. Això s'ha traduït en un coneixement molt desigual pel que fa als espais geogràfics afectats i als principals problemes històrics tractats. Els esforços de la recerca s'han concentrat en alguns territoris, com el Baix Llobregat, que sens dubte constitueixen un espai fonamental per a l'economia de la colònia, i, en aquest sentit, van ser ocupats i explotats de forma intensa des d'època tardorepublicana; però aquest és també un espai de característiques molt particulars per la combinació de les possibilitats que ofereixen recursos diversos i unes bones comunicacions (entre els estudis, alguns d'àmbit local, però generalment exhaustius: Solías, inèdit; 1998, 2003; Barreda 1993; Menéndez/Solíás 1996-1997); una altra àrea geogràfica important, el curs inferior del riu Besòs, que vincula el Pla de Barcelona amb els recursos del Vallès, pràcticament es desconeix o només ha estat analitzada a partir de l'evolució de *Baetulo*.

Per la seva banda, els estudis de síntesi són molt limitats i necessàriament superficials; la majoria, a més, es concentren en l'evolució de la ciutat (Granados/Rodà 1993a-b; Rodà 1977 i 1991a-b; Bjaot *et al.* 1984; Tarradell 1977, és antic i massa breu, però realitza observacions d'interès; un simple inventari de llocs nous a Piera 1986-1989); quan no se situen en un context més ampli en el qual les dades es dilueixen en generalitzacions (Estrada 1969; Gorges 1979; Keay 1990). Cal esmentar, finalment, diversos estudis recents dedicats a aspectes particulars de l'evolució del territori, com la xarxa viària (Menéndez/Solíás 1997), la centuriació (Palet 1997) o els paleopaisatges (Riera/Palet 1993; Palet/Riera 1994; 1997 i 2000).

Com a altres àrees de la Catalunya romana, en resum, la manca de dades provoca que les diverses propostes sobre l'estructura del poblament romà al territori de *Barcino* recorrin sistemàticament a esquemes globalitzadors que s'extreuen de l'evolució d'altres territoris o de la imatge de la *villa* ideal construïda pels agrònoms llatins. Aquesta pràctica permet integrar fàcilment les dades descontextualitzades, precisament la majoria de les disponibles fins els anys 80 i moltes de les incorporades com a resultat de les actuacions d'arqueologia preventiva. Però impedeix construir una imatge específica de la situació del territori i té, alhora, una conseqüència paradoxal: la incorporació de noves dades, evident a partir de la darrera dècada, no ha servit per a modificar substancialment algunes de les hipòtesis en circulació.

2. Poblament i territori en època tardorrepublikana.

Tradicionalment, la majoria de les reconstruccions sobre l'organització i evolució del poblament rural a la Catalunya romana situaven l'inici del canvi de les estructures del món indígena cap a final del segle II aC. Aquest canvi, paral·lel al progrés de la urbanització, seria el resultat de la implantació de les primeres *villae* i del desenvolupament immediat de les estructures socioeconòmiques romanes en àmbit provincial. Alguns estudiosos utilitzaven el terme "villa romano-republicana" per a caracteritzar el nou tipus d'assentament i les seves característiques (Estrada 1969; seguit per Gorges 1979 i Prevosti 1981 i 1991). Aquests assentaments es definien segons el model ideal dels agrònoms, com a residència d'un propietari i centre de gestió i producció, i, per tant, semblarien organitzar-se sistemàticament com la unió d'una *pars urbana* i una *pars rustica* (una proposta similar per la vall del Llobregat a Solías 1998, 65-66, i 2003, 21-24; Solías/Menéndez 1986-1989, 335). Aquest doble procés d'urbanització i de reestructuració del territori aniria associat a la colonització d'elements itàlics (Menéndez 1998, 137). A partir d'aquesta presència i de l'aplicació sistemàtica d'una tecnologia i d'unes estratègies econòmiques el territori s'articulava en un seguit de petites i mitjanes propietats. Aquest model es consolidaria en època d'August, amb la fundació de noves *villae*, que acabarien per ocupar tot el territori disponible al litoral. En aquest moment es formaria el paisatge que caracteritzaria el principat i que es mantindria, sense canvis substancials, fins la crisi del segle III. Aquest esquema general ha estat aplicat a l'evolució concreta del territori de *Barcino*, tot i la manca de dades, amb una precisió: la fundació de la colònia en època d'August, que completaria amb un nou contingent colonial, ara oficial, la extensió de les estructures socioeconòmiques romanes.

Aquesta reconstrucció se situa en la perspectiva d'una història cultural, ja que el seu objectiu és la identificació dels trets que defineixen una situació de romanitat i la definició del nivell o grau precis del canvi. En conseqüència, cerca situar el moment inicial en què es produeix aquesta transformació i els documents materials que la certificarien i permetrien la seva quantificació. L'extensió de la *villa*, en aquest context, s'accepta com a indicador fonamental de l'entitat i la intensitat d'un procés més general. Això ha obligat alguns estudiosos a endarrerir tot el possible la cronologia d'implantació de la *villa* en el territori i ha convertit en un problema fonamental la definició dels seus trets arquitectònics; paradoxalment, deixant en segon terme el seu caràcter de sistema socioeconòmic (Prevosti 1981; 1991; 1995; Jàrraga 2000; Prevosti ha revisat algunes hipòtesis en publicacions posteriors: 1995-1996 i 2005a).

Darrera aquesta proposta, per altra banda, hi ha mancances documentals importants, ja que la identificació dels llocs definits com a *villae* republicanes ha estat realitzada amb criteris arbitraris; per exemple, associant ceràmiques dels segles II-I aC, recollides en superfície, amb estructures no excavades. Aquest era un fenomen que ja havia plantejat J. De C. Serra-Ràfols i sobre el qual no s'havia avançat gaire fins els anys 90, quan s'han començat a excavar i identificar tipus d'assentaments diferents i anteriors a la *villa* romana (Serra-Ràfols 1962). En altres casos, ha estat possible excavar, però no datar amb precisió, estructures romanes superposades a nivells clarament indígenes amb cronologies de segles III-II aC (Solías 2003, 22). Tot i les garanties del registre arqueològic, la manca d'una seqüència estratigràfica adequada obliga a la prudència en interpretar aquests assentaments. En qualsevol cas, totes aquestes propostes parteixen d'intentar definir el canvi cultural a partir de la interpretació d'una evidència material, recollida de forma selectiva i amb

una metodologia poc rigorosa, i sobre la base que aquesta evidència permetria traduir directament certs fets i processos.

El problema de fons és, però, una comprensió i una conceptualització errònia dels fenòmens de conquesta, domini i aculturació, que atribueixen a les societats indígenes un paper passiu i estableixen una relació directa entre processos polítics, socials i econòmics, a la vegada que es converteix un procés molt complex en una acció programada i dirigida per un poder imperial. Darrerament, com a resultat del progrés de la recerca arqueològica, especialment evident en l'àmbit de la protohistòria, la qüestió del final del món ibèric i el caràcter i ritme que assoleix la romanització (entesa com a procés general de canvi cultural) ha estat revisada en termes generals. Això ha permès analitzar l'evolució del territori en alguns sectors del litoral català en una altre perspectiva (Miret/Sanmartí/Santacana 1991; Olesti 1997 i 2000; Revilla 1995 i 2004a; Revilla/Miret 1995; Prevosti 2005a).

En primer lloc, les evidències arqueològiques indiquen una reorganització general del poblament ibèric al llarg del segle II aC, els trets i ritme de la qual tot just comencem a percebre. Com en altres territoris, aquesta reorganització afecta de forma diversa l'anterior estructura de poblament, que es reaprofitja parcialment. Pel que fa als *oppida*, alguns són abandonats, mentre que d'altres perduren encara un temps (Sanmartí 1991). Per la seva banda, a partir de la segona meitat del segle II es multipliquen els petits assentaments dispersos. Aquests assentaments presenten unes característiques ben definides. En primer lloc, localització en zones de peu de muntanya i de plana, prop de cursos d'aigua i boscos, amb un gran potencialitat agrícola relacionada amb l'activitat principal, l'agricultura; en segon, la modèstia arquitectònica; finalment, una cultura material que evidencia un procés de canvi cultural en desenvolupament i que afecta tant la vida quotidiana i les formes de vida (repertoris ceràmics, ús de la *tegula*) com la tecnologia. Un bon exemple d'aquesta situació és l'assentament del Camí Vell de Llor, a Sant Boi de Llobregat, ocupat des del segle IV aC, i que ha aportat nivells estratigràfics de segle II-I fins a època d'August amb uns repertoris ceràmics molt rics (Molist 1998).

Les cronologies disponibles, molt escasses, indiquen, com a mínim, dues situacions: petits nuclis fundats en època ibèrica plena, i que continuen ocupats fins els segles II i I aC, i nuclis originats a la segona meitat del segle II aC. Les cronologies finals se situen a l'època d'August en alguns casos; però alguns llocs van ser reocupats en èpoques posteriors, i això complica la valoració de la naturalesa de la fase més antiga. Entre els llocs amb una fase més antiga i que perduren fins el segle I aC, es poden esmentar, a més del Camí Vell de Llor, els casos del Calamot de Gavà, la Torrassa a l'Hospitalet, Cal Miano i les Grasses, a Sant Feliu, Santa Creu d'Olorda, a Molins de Rei, i Sant Boi (Solías 2003, 22). Entre les noves fundacions destaquen els casos de Santa Madrona del Palau, a Sant Andreu de la Barca, i Plaça de les Bruixes II, a Molins de Rei. En aquest darrer lloc es van localitzar paviments en *opus signinum*, parets en morter estucades i *tegula* i *imbrex*. Els problemes de registre estratigràfic obliguen a la prudència a l'hora de definir aquests darrers llocs com les "*villae* més antigues" del territori (cf. Solías 2003, 24). Una situació similar caracteritza el que succeeix al Pla de Barcelona i al territori al nord del Besòs; en aquest darrer cas, en relació amb la fase final dels poblats ibèrics del Turó de Mas Boschà i Puig Castellar i la fundació de *Baetulo*, en un procés que se situa dins la primera meitat del segle I aC (Palet 1997, 165ss.; per al poblament indígena al nord del Besòs: Sanmartí 1992; Zamora 1993).

Aquesta reorganització de l'hàbitat sembla integrada en un procés de colonització agrícola que respon a la reorganització de les estructures socioeconòmiques del món indígena sota l'efecte de la conquesta romana.

De forma més concreta, la distribució dels assentaments, la presència d'infraestructures de producció i emmagatzematge, i el tipus de productes indiquen l'extensió d'una economia agrícola capaç de generar excedents i integrada de forma regular en els circuits d'intercanvi mediterranis. Aquest sistema es completa amb un accés diversificat i immediat als recursos naturals com a estratègia per a solucionar un conjunt de necessitats generades per una, o unes poques, unitats domèstiques, des del combustible als materials per a la construcció i la producció artesana. En zones com el curs inferior del Llobregat aquesta agricultura podria haver aprofitat les possibilitats que generava l'explotació i exportació d'altres recursos i, més en general, el propi caràcter d'aquest riu com a gran via de comunicació entre el litoral i l'interior, que estimularia tot tipus de tràfic i d'activitats en les seves ribes. Pel que fa als recursos naturals, està constatada l'explotació de minerals en època ibèrica plena i la continuïtat de la pràctica en època posterior, tot i que no es pot determinar la seva entitat (Izquierdo 1998).

L'estudi del poblament d'època tardorepublicana planteja problemes d'estudi importants. Aquests problemes són, en primer lloc, d'evidència documental. Per una banda, manca un nombre suficient de llocs excavats per a definir l'arquitectura i l'organització de l'espai i poder establir així les formes i jerarquia de l'hàbitat. Per una altra, és impossible, per ara, anar més enllà d'identificar la presència d'algunes activitats. En aquestes condicions no es pot determinar l'entitat, significat i relacions entre aquestes activitats (per exemple, quines afecten l'esfera domèstica i la reproducció de les unitats camperoles i quines es relacionarien amb la producció d'un excedent), o el funcionament dels processos de treball i de la tecnologia. Això afecta les possibilitats de reconstruir la jerarquia d'activitats i el funcionament econòmic global del territori. Tampoc no és possible, finalment, precisar les cronologies i tots els nuclis nous se situen globalment dins els segles II-I aC (amb escasses excepcions; així, Plaça de les Bruixes II ha estat datat entre el 125 i el 75 aC: Solías 2003, 22). La informació disponible no permet, en última instància, reconstruir amb claredat els factors socioeconòmics que defineixen els ritmes d'aquest procés de canvi i l'evolució que van seguir els diversos sectors del territori. Un problema relacionat és avaluar l'impacte de la fundació de *Baetulo* en l'organització del territori (Palet 1997, 165); un impacte evident en el cas d'*Iluro* (Pujol/García Roselló 1994).

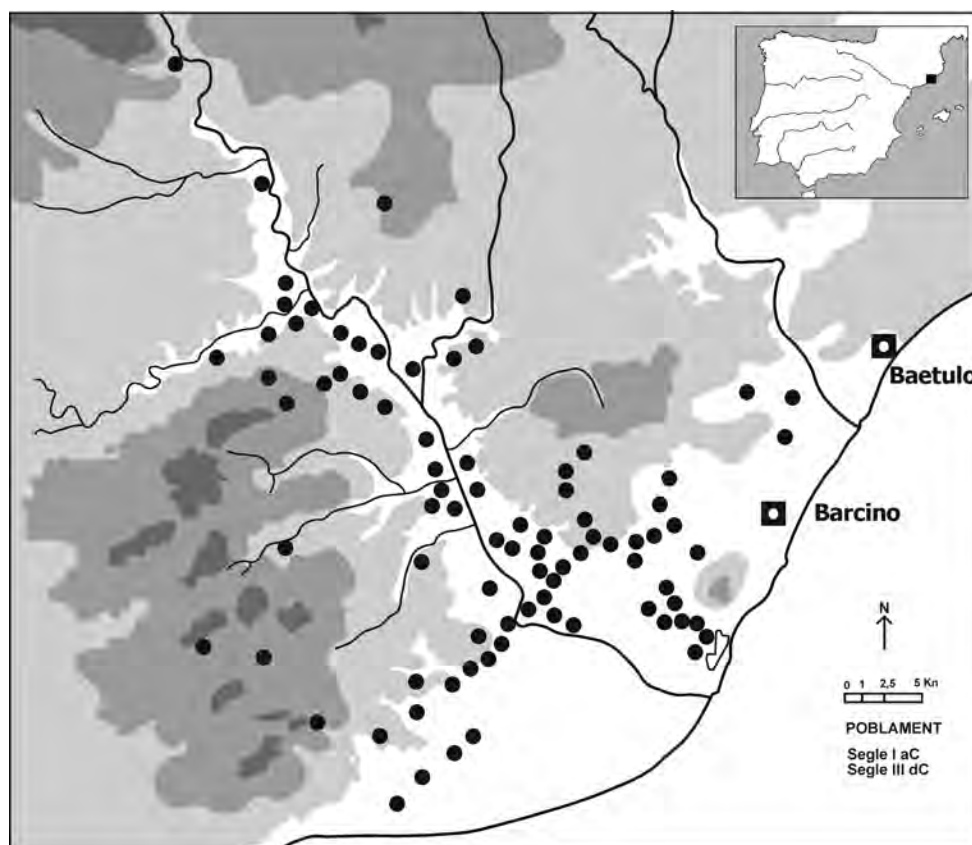
3. El poblament al territori de la colònia *Barcino* entre els segles I i III dC.

Una altra tesis tradicionalment acceptada és que el tipus d'assentament rural dominant al territori, per no dir exclusiu, és la *villa* que descriuen els tractats agrònoms: un complex monumental caracteritzat per una organització arquitectònica i espacial que respon a les necessitats residencials i de status d'un propietari i que desenvolupa un sistema productiu que produeix per al mercat. La seva estructura, en conseqüència, hauria de combinar sistemàticament i necessàriament *pars urbana*, *pars rustica* i *pars fructuaria* amb totes les dependències i infraestructures de producció i servei que descriuen els agrònoms (una tesi afirmada per M. Prevosti en diversos treballs (especialment, 1981; 1984 i 1991). Aquesta proposta era possible, en primer lloc, pels problemes d'identificació de l'arquitectura i les infraestructures relacionades amb l'hàbitat i la producció que generava la documentació arqueològica disponible fins els anys 80. Es fonamentava igualment, i les conseqüències d'aquest plantejament ja ha estat esmentades, en la interpretació errònia de la literatura agrònoma, que no descriu un model real i únic. Això ha impedit crear instruments analítics i categories interpretatives adequades per a cercar altres tipus d'evidència material, com mostra el contingut dels escassos treballs de

síntesi realitzats o la publicació de resultats de prospecció o inventaris de troballes realitzats al darrer quart del segle XX (l'obra de Josep Estrada és un bon exemple). El resultat directe és el desconeixement gairebé total d'altres tipus construccions rurals (domini de la *villa* a Solias 1998 i 2003; Solias/Menéndez 1986-1989, 336-337; Menéndez/Solias 1996-1997 i 1997)¹.

Per altra banda, i això és més important, aquests plantejaments mostren una confusió conceptual i metodològica bàsica relacionada amb la interpretació de les dades materials i que condueix a intentar reconstruir les estructures socioeconòmiques a partir de les tipologies arquitectòniques i l'evolució particular d'alguns assentaments. En aquesta perspectiva, les dimensions i riquesa d'un assentament servirien per a deduir les dimensions de la propietat i les estratègies econòmiques i els processos productius que impulsaria un propietari rural (cf. Revilla 2004a, 177). Cal recordar que aquestes deduccions, per altra banda metodològicament incorrectes, es basen en una manca gairebé absoluta de dades arqueològiques, ja que cap assentament tipus *villa* ha estat excavat de forma continuada al territori de *Barcino*, i aquells més bon coneguts aporten una imatge molt parcial sobre la seva arquitectura, infraestructures i activitats.

La multiplicació d'intervencions arqueològiques i estudis de territori, a partir de la dècada de 1990, ha aportat noves evidències que obliguen a modificar aquests plantejaments. Cal destacar, en particular, la identificació de nous tipus d'assentaments, així com la cronologia particular de molts llocs, que mostra una situació global menys homogènia i la diversitat de ritmes d'evolució. Finalment, les noves evidències materials, relacionades amb la tecnologia (i que afecten el seu funcionament i organització) aporten una altra visió de les estructures econòmiques (activitats i relacions, sistemes d'explotació), de la seva relació amb el poblament i del seu impacte sobre el territori.

1. Aquest extrem es pot comprovar en el conjunt de textos recollits a l'*Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 1993, 79 i ss., que identifiquen sistemàticament com a *villae* llocs dels qual només es coneixen algunes restes constructives; la majoria d'aquests llocs sembla que té una funció productiva.

Figura 1. Distribució del poblament al territori de Barcino (segons Solias 1998 i 2003).

Les dades aportades per l'arqueologia indiquen que a les darreres dècades del segle I aC i inici de l'I dC es produeix una reorganització general del poblament pel que fa a la seva distribució i, sobretot, a les seves característiques arquitectòniques, funcions i relacions (fig. 1). Aquesta transformació sembla relacionada amb una reestructuració del territori que acompanya la fundació de la *colonia Barcino*. Les evidències disponibles, però, són escasses i és difícil establir els trets de cadascun d'aquests fenòmens i les seves relacions mútues (Solías 1998; Menéndez/Solías 1996-1997, 769; Palet 1997, 166 ss.).

El primer fet que es constata és la implantació d'un gran nombre d'assentaments amb una vocació productiva ben definida. Aquests assentaments integren un conjunt d'activitats complementàries que formen part del cicle de producció agrícola que es desenvolupa dins d'una explotació i que respon a estratègies orientades per la comercialització del producte. En tots els casos coneguts, les infraestructures dedicades a la transformació i conservació del producte ocupen la posició principal. Dins d'aquest grup, és possible intuir una jerarquia arquitectònica i funcional, tot i que manquen dades per a definir de forma adequada els diversos tipus.

Les instal·lacions agrícoles més complexes mostren una organització acurada d'infraestructures relacionades amb les diverses fases de processament de productes agrícoles; concretament, el vi: una o més premses, en alguns casos bastides sobre superfícies d'*opus spicatum* o d'*opus signinum* i que es relacionaven amb àmbits propers amb el mateix tipus de pavimentació que potser van servir com a *calcatoria*; un o més dipòsits de fermentació; i, en un espai separat i relativament distant, magatzems de *dolia*. Exemples relativament ben coneguts són l'ermita de Nostra Senyora de Sales, a Viladecans, i Can Cortada, a Barcelona. La primera ha proporcionat les restes d'una premsa i una gran superfície annexa, amb pavimentació en *opus signinum*, definida com a espai de dipòsits, però que també podria haver servit com a *calcatoria*. La instal·lació es va construir durant la segona meitat del segle I dC. A prop, es va localitzar una estança amb una vintena de *dolia*, que s'amortitza a final del mateix segle, i diverses dependències i serveis (conduccions de desguàs) que funcionaren entre la segona meitat del segle I i el segle II (fig. 2). Alguns investigadors defineixen el lloc com a *pars rustica* d'una *villa*, però podria haver funcionat perfectament com a centre autònom de producció (Solías 1983; Menéndez 1998; Fierro 1996; Fierro/Caixal 2004). Can Cortada, igualment definida com a *pars rustica* d'una *villa*, consistia en un gran edifici format per diverses habitacions que disposava d'una premsa i dipòsits en *opus signinum* (Miró/Blasco 1993, 111). Per la seva banda, a Sant Pau del Camp es va localitzar un magatzem de *dolia*; el lloc ha estat definit com a *villa rustica*. La seva cronologia, com la del cas anterior, se situa en els segles I-III (Granados *et al.* 1993).

Un tipus de construcció més modest, per dimensions i organització, és el que semblen representar els casos de Ca l'Espluga, amb una premsa i restes d'un dipòsit (Solías/Menéndez 1986-1989), la Roca, amb dos dipòsits i un *dolium* (Barreda/Estrada 2004), o Ca la Còrdia, que ha proporcionat restes d'un mur i d'un paviment en *opus signinum* (Julià/Bergadà/Solías 1993; Solías 2003, 51). Les cronologies d'aquests llocs són difícils de precisar per la mala conservació de les restes i la manca d'una excavació total; això també dificulta establir com devien funcionar. Ca l'Espluga podria haver estat ocupat entre els segles I i III dC, amb una ocupació prèvia d'època tardorepublicana; els segles II-III correspondrien a la fase més important (fig. 3). En el cas de la Roca (fig. 4) els excavadors només esmenten una datació genèrica de segle I dC, mentre que per a Ca la Còrdia es proposa una ocupació des del segle II aC fins el VI dC. Aquesta ocupació tan perllongada

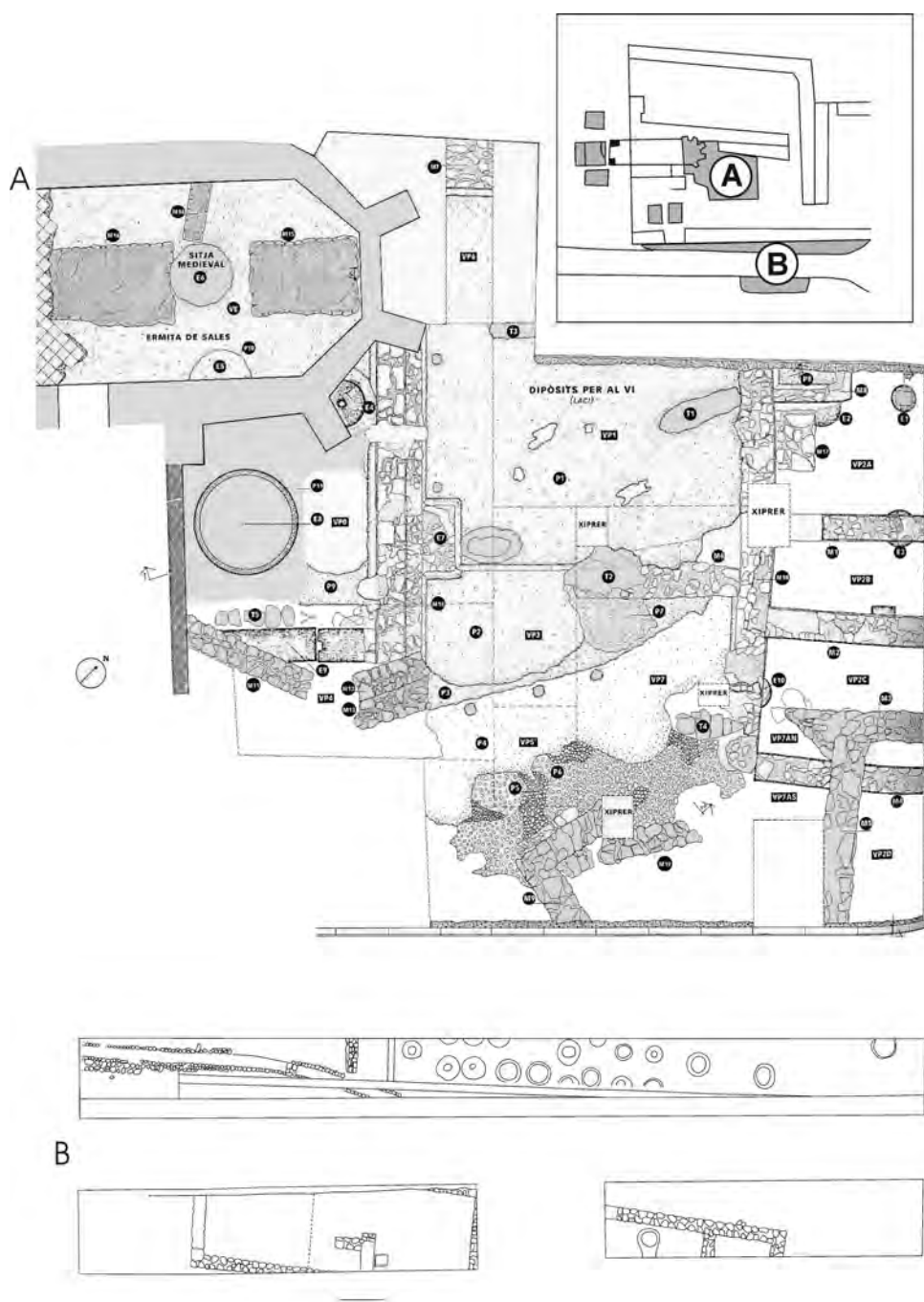

Figura 2. Ermita de Nostra Senyora de Sales, Viladecans: instal·lació de premsatge (a partir de Menéndez, 1998, i Fierro, Caixal, 2004).

devia suposar canvis en la naturalesa de l'ocupació.

En algunes d'aquestes instal·lacions s'han localitzat altres infraestructures que indiquen l'existència del que semblen d'activitats artesanals subordinades al cicle productiu principal; tot i que també és possible que, en alguns casos, aquestes activitats assolissin autonomia (per al caràcter d'aquestes activitats, Revilla 1995, 129). En el cas de l'ermita de Sales, s'han excavat un possible forn de galena, de cronologia imprecisa, i un forn per a ceràmiques que s'hauria remodelat a final del segle I dC (Menéndez 1998, 133). A Can Cortada s'han recuperat escòries de ferro, vidre i ceràmica i un segell per a marcar àmfores.

Segurament, es podrien considerar similars a alguns del tipus anteriors una gran quantitat de llocs molt mal coneguts, però que aporten generalment

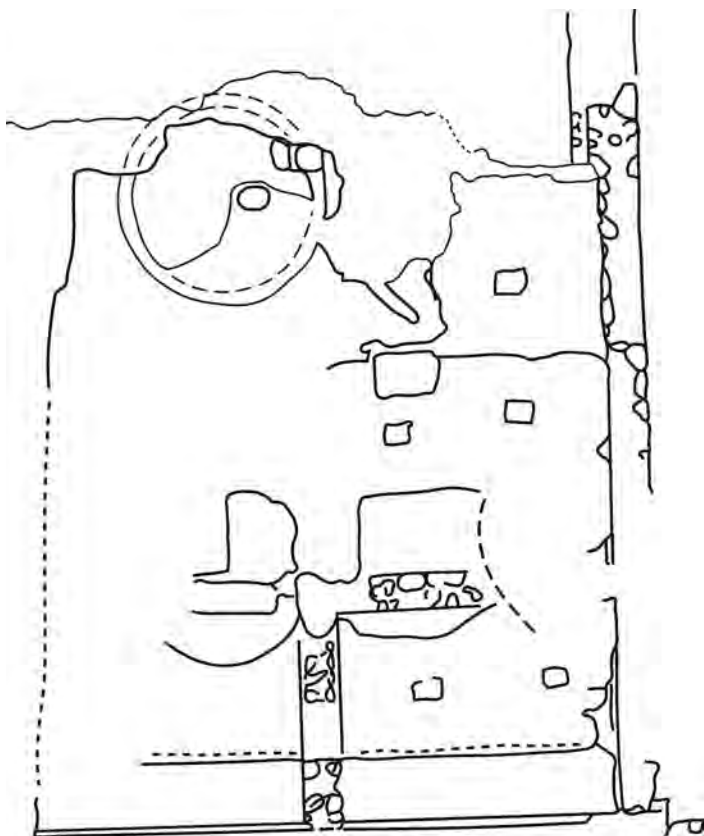

Figura 3. Ca l'Espluga, Pallejà: premsa (Solias/Menéndez 1986-1989).

Figura 4. La Roca, Gavà: dipòsits i *dolium* (Barreda, Estrada, 2004).

evidències constructives d'unes característiques específiques: petits dipòsits, espais pavimentats, restes de conduccions, etc. Entre aquests assentaments es poden esmentar alguns dels que ocupen la vall de la riera de Sant Just Desvern: Ca n'Oliveras/La Riba, Can Sagrera, Can Roldan, Can Gelabert, Parc de Torreblanca, Carrer del Ferrocarril, Ca l'Estanquer i Can Marginàs; en aquest darrer s'esmenta l'existència d'un conjunt de *dolia* (Menéndez/Solias 1996-1997, 757ss.).

Un àmbit a part ocupen les instal·lacions artesanes dedicades a la fabricació de ceràmiques. En la majoria dels casos, no es pot definir la seva organització global i dimensions, però alguns complexos es podrien interpretar com a centres de producció, és a dir, agrupacions d'equips que aprofitarien certes condicions (existència de matèries primeres, bones comunicacions) i utilitzarien les mateixes infraestructures, treballant per satisfer una demanda àmplia; sense vincular-se exclusivament a les necessitats d'una propietat rural. La terrisseria millor coneguda, la de la Vila Vella de Sant Boi, va estar activa des del darrer terç del segle I aC fins a final de l'I dC, fabricant àmfores per a vi i un ampli repertori de ceràmiques (fig. 5) (López 1990 i 1995; López *et al.* 2004). També es van fabricar àmfores a Can Reverter, Can Pedrerol, Can Tintorer i Nostra Senyora del Port (Granados/Rovira 1987; Miró 1988, 15ss.; Revilla 1995, núm. 14-17 i 30). Una altra terrisseria important, amb una producció més difícil d'identificar, és Mas Lluí o la Salut (Menéndez/Solias 1996-1997, 362). Alguns d'aquests llocs potser també van centralitzar altres activitats econòmiques, relacionades o no amb l'exportació de la producció vinícola de la zona. De fet, la implantació fluvial i litoral preferent d'aquestes instal·lacions ha d'interpretar-se en el context global d'un sistema econòmic que, a partir de la relació entre producció agrícola i processos comercials i aprofitant les possibilitats d'una estructura de distribució desenvolupada, generava les condicions per a desenvolupar altres activitats i serveis. Algunes d'aquestes instal·lacions artesanes se situen a les rodalies de *Barcino*, en funció de les possibilitats que ofereix un espai suburbà proper al litoral; concretament, la proximitat a punts d'embarcament i a la demanda generada per la població urbana. En particular, és molt possible que alguns d'aquest llocs també actuessin com a centres d'activitat comercial en relació amb l'exportació del vi del territori, ja que es detecta una concentració important d'epigrafia amfòrica, amb presència de segells procedents de les terrisseries del Baix Llobregat (Granados/Rovira 1987;

Berni/Carreras 2001). Tanmateix, es disposa d'informació molt limitada sobre la cronologia de l'ocupació, i no hi ha dades sobre les construccions i l'organització espacial d'aquests llocs. Interpretar el significat de les concentracions de produccions amfòriques i epigrafia de l'*instrumentum*, en aquestes condicions, és perillós. Per ara, el que sembla clar és que la perifèria de la ciutat apareix com un espai que s'aprofita per a diverses activitats i que, en conseqüència, s'articulava de forma complexa, integrant hàbitat, necròpolis, activitats econòmiques i usos públics relacionats amb el manteniment d'infraestructures (els aqüeductes i les vies).

Aquest procés d'ocupació del territori es relacionaria amb la implantació d'un cadastre i l'organització d'una xarxa viària. Les evidències disponibles, en aquest sentit, es daten en època d'August (Palet 1997). Tanmateix, és difícil relacionar directament cadastre i poblament, ja que el nombre de llocs excavats és insuficient i no es poden definir les tipologies de l'hàbitat, l'estructura de l'ocupació i les activitats i el ritme d'evolució del procés.

Quin tipus d'economia agrària indiquen aquests assentaments i la seva organització? La nova distribució del poblament i les activitats es relaciona amb el desenvolupament de formes d'explotació intensives i diversificades i evidencia alhora l'articulació del territori en espais explotats de forma diferenciada; finalment, mostra algunes de les formes productives i estratègies de base: el conreu de la vinya i la comercialització de part de la seva producció, integrant agricultura, artesanat i activitat comercial en formes diverses (dins de l'estructura d'un *fundus*, per exemple; o com a activitat autònoma: Revilla 1995). Tanmateix, les dades disponibles no permeten encara definir el ritme, o ritmes, del procés, ni conèixer amb igual intensitat tot el territori. Bona part de l'espai de la *colonia* sembla, en tot cas, un escenari de producció, fet que respondria bé a una de les intencions de la fundació.

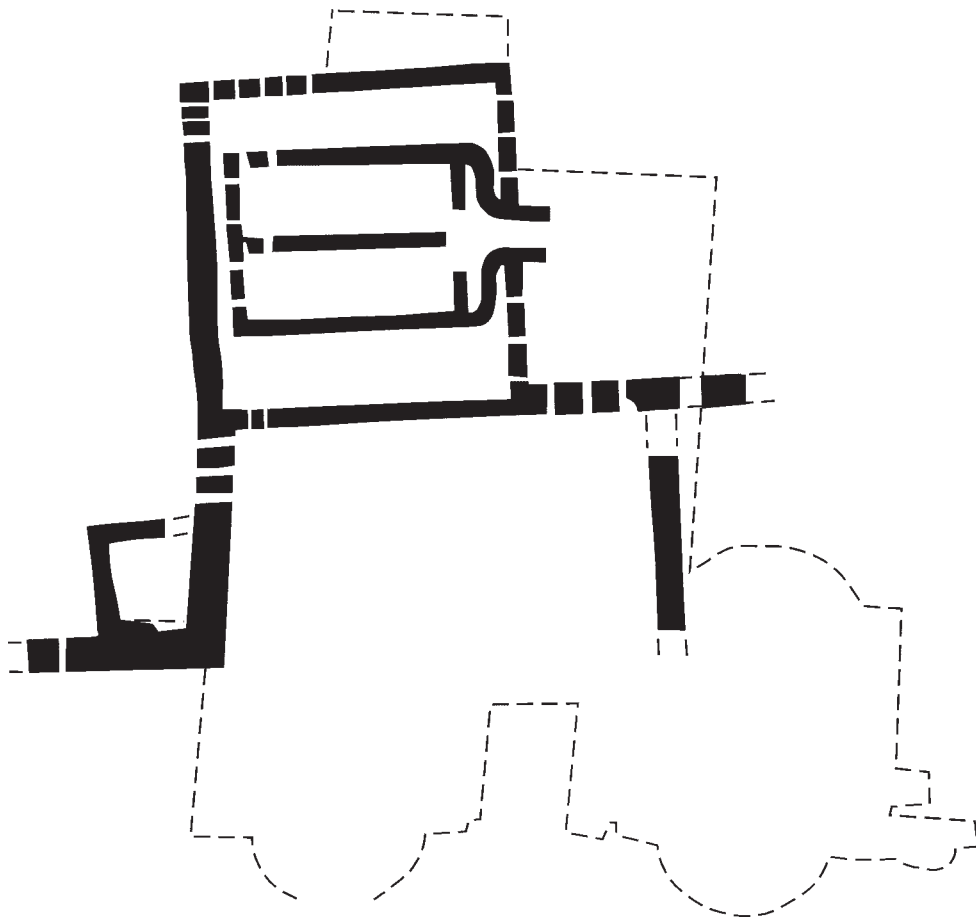

Figura 5. Vila Vella de Sant Boi de Llobregat: forn ceràmic (López *et al.*, 2004).

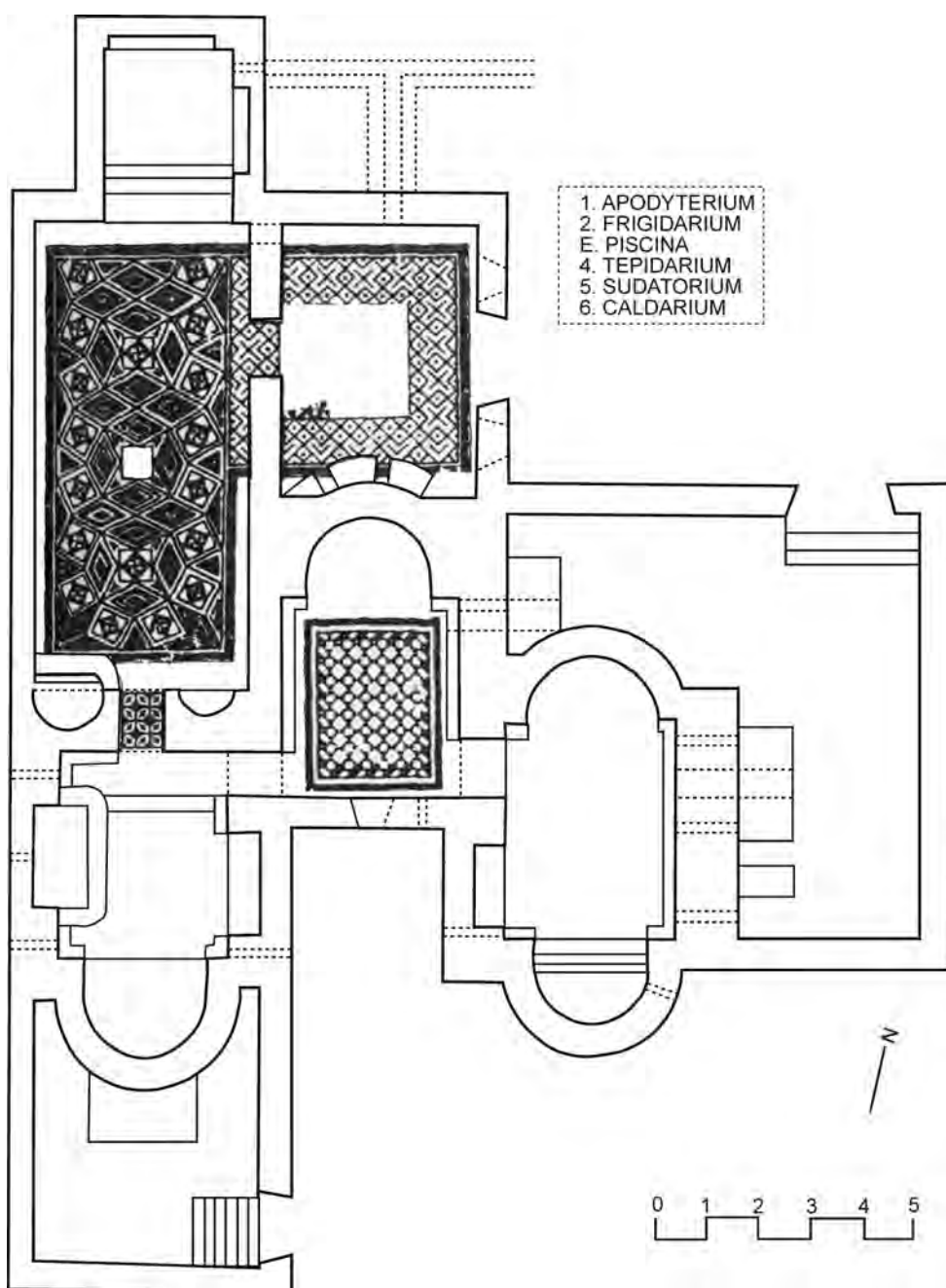

Figura 6. Vila Vella de Sant Boi: complex termal (López *et al.*, 2004).

Alguns investigadors han insistit en la funció de la viticultura com a motor de desenvolupament econòmic i social i, en última instància, com a explicació de l'organització del poblament i del paisatge d'aquest territori. De forma complementària, aquestes hipòtesis defensen la idea d'una crisi general de la viticultura a partir de final del segle I dC (Solias 1998, 71; Menéndez 1998, 136 i 140-141; Menéndez/Solias 1996-1997, 773; per altres zones de Catalunya: Miró 1988; Prevosti 1981, 554-559; 2005d, 423ss.). Aquesta proposta presenta problemes importants, ja que parteix de la idea que l'economia d'aquest territori era regulada exclusivament pel "principi del mercat" i podia definir-se en termes d'especialització i d'activitat empresarial. Aquests plantejaments modernitzants són clarament perceptibles en la terminologia i en la conceptualització dels processos (Solias descriu la crisi com a "enfonsament del model d'explotació comercial del vi": 1998, 71; a més, Solias 2003, 29; Izquierdo 1998,

105ss. desenvolupa la idea d'una economia agrícola i comercial de caràcter capitalista). Les escasses dades disponibles, a més, han estat interpretades, d'una forma massa literal, com la traducció de processos econòmics generals. Així, per exemple, s'ha intentat deduir l'existència d'una economia cerealícola i la seva substitució generalitzada per una economia vinícola a partir de l'evolució de les infraestructures de llocs excavats parcialment o, simplement, prospectats (Menéndez 1998, 135, senyala una fase cerealícola seguida per una fase especialitzada en el vi a l'assentament de l'ermita de Sales). S'ha utilitzat, en conseqüència, l'existència d'infraestructures, de formes organitzatives complexes i d'estratègies orientades per criteris de rendibilitat per a caracteritzar un sistema econòmic de naturalesa plenament capitalista i proposar la seva hegemonia.

En aquest context, s'ha defensat l'abandonament de moltes terrisseries i d'algunes instal·lacions de premsatge en època flàvia i la relació d'aquest fenomen amb una possible crisi de la viticultura de la *Tarraconensis* com a resultat de les mesures de Domicià. El caràcter conjuntural d'aquesta mesura i dels seus efectes ja ha estat assenyalat (Tchernia 1986, 226-227 i 232). Per tant, no es pot proposar com a explicació principal per a la desaparició sistemàtica d'alguns tipus d'edificis; tampoc, en un sentit més general, no justifica la hipòtesi d'un canvi radical de les estratègies econòmiques i del paisatge rural a final del segle I dC. De fet, les dades arqueològiques indiquen una evolució molt més complexa del poblament i de les estructures econòmiques. Sembla, per exemple, que molts assentaments dedicats a la producció agrícola segueixen funcionant, amb una orientació similar, durant el segle II i, en alguns casos, fins el III. En el cas de les terrisseries, la majoria segueixen ocupades durant el segle II, però no es pot establir si es tracta encara de centres artesans o si, pel contrari, la seva activitat va acabar, ja que no han estat excavades suficientment, tret del cas de Vila Vella de Sant Boi. L'estudi de les relacions entre viticultura i exportació del vi d'aquest territori presenta, per altra banda, una dificultat particular: només coneixem bé una fase precisa d'aquest fenomen productor i els seus mercats, el final del segle I aC i la primera meitat de l'I dC, i aquest coneixement depèn de la documentació aportada pels derelictes relacionats amb l'aprovisionament de Roma i pels centres de consum, no de l'excavació in situ de les terrisseries. I, en aquest context, la desaparició d'un tipus de documentació (les àmfores) ha estat interpretada automàticament com a prova d'una crisi general de tot un sistema agrari. El que és evident és que l'absència de dades sobre les terrisseries impedeix definir com es va organitzar i evolucionar l'activitat artesana i les seves relacions amb l'agricultura; i en última instància fa molt difícil determinar l'entitat real de la viticultura i del comerç del vi com a fenomen econòmic i les seves conseqüències com a factor d'enriquiment i de promoció social. Finalment, cal valorar la possibilitat de desenvolupaments diferents als diversos territoris que componen la colònia. El Llobregat, en particular, és un espai integrat en un sentit geogràfic, amb recursos diversos (agrícoles, forestals i miners) i permet l'accés a una conca interior molt àmplia (Solias 1998, 66). De fet, alguns autors indiquen l'existència de derelictes amb carregaments de vi i ferro i plom a la desembocadura del Llobregat en aquest període (però és difícil valorar l'entitat d'aquest fenomen (Izquierdo 1998, 106). El desenvolupament de la viticultura en aquest territori concret respondria, per tant, a l'aprofitament d'una combinació de factors (els recursos disponibles, les comunicacions litorals, una estructura d'intercanvi, la reorganització global de l'espai i el seu aprofitament diferenciats) que es desenvolupen en el context de l'evolució que segueix la *colonia*, que reforça progressivament el seu control sobre el territori i

diferencia la seva explotació. Respon també a un aprofitament conjuntural de possibilitats; per exemple, la creixent demanda urbana lligada a la romanització. Pot ser una impressió, però el procés d'ocupació i explotació sembla especialment intens i complex al curs inferior del Llobregat. En aquest sentit, la zona sembla un espai econòmic relativament ben organitzat i diferenciat d'altres, potser l'àrea preferent d'explotació de la nova *colonia*, mentre que el riu Besòs constituïria l'element articulador de bona part del territori de *Baetulo*, comunicant el litoral amb l'interior. Aquesta situació potser va experimentar canvis avançat el segle I i durant el segle II. Ho podria provar, si es confirma, la presència de propietats de famílies barcelonines al Vallès, un espai organitzat pel Besòs, que suggereixen alguns estudis de toponímia i onomàstica recents (Olesti 2005).

Estudis similars ajuden a definir les estratègies econòmiques i socials que hi ha darrera la presència de certes famílies barcelonines en el territori

Figura 7. Mosaic de Can Modolell, Sant Just Desvern (Solías 2003).

d'altres ciutats. Un exemple és la identificació d'esclaus i lliberts d'una *gens* local, els *Pedanii*, que assumeixen el control de certes activitats relacionades amb la viticultura, i potser la propietat de terres, en el que devia ser el territori de *Baetulo* o *Iluro* (Rodà *et al.* 2005). El territori d'aquesta darrera ciutat, sobretot, sembla constituir-se en un àmbit d'acció especial de les elits de *Barcino* des de final del segle I i durant el segle II: en una forma directa, si és certa l'atribució de la propietat de la *villa* de Torre Llauder a l'*eques* C. *Marius Aemilianus*, o més freqüentment mitjançant l'activitat de lliberts, com mostren els casos de L. *Licinius Secundus* o els *Caii Trocina*. El primer és homenatjat per un *Trocina* a Sant Andreu de Llavaneres (IRC I, núm. 125). Altres membres d'aquesta darrera *gens* apareixen a Castelldefels (IRC IV, núm. 112). No sembla casual, en aquest context, la forta presència de lliberts en l'epigrafia pública de ciutats com *Iluro* durant la primera meitat del segle II (IRC I, núms. 97-100; en algun cas, amb una altra possible connexió amb *Barcino*: IRC I, núm. 98). Situacions d'aquest tipus obliguen a analitzar l'evolució de les estructures socials i l'economia de la colònia com a part d'una dinàmica històrica més àmplia en la qual cal valorar el desenvolupament d'altres ciutats romanes de la regió.

En aquest espai rural organitzat en funció de l'aprofitament econòmic, la *villa*, entesa com a forma residencial que utilitza un llenguatge arquitectònic i decoratiu monumental, ha deixat molt poques evidències, i totes relativament tardanes. Per ara, les dades disponibles se situen en ple segle II dC o bé cap al seu final o fins i tot a inici del III. Aquest és el cas de complex termal de Sant Boi, construït cap al 200, i que inclou un programa musivari de gran qualitat (Puig 1988; López *et al.* 2004), i de la *villa* del castell de Castelldefels, amb una organització arquitectònica complexa (López Mullor 1993; Solías 2003, 41). Altres llocs, com les Termes Glude, a Martorell, han aportat restes constructives importants, amb una cronologia de final de segle II o inici del III, que s'atribueixen al sector residencial i serveis d'una *villa*, però el lloc no ha estat excavat suficientment (Torrecillas/Mauri 1993, 89). El mateix succeeix amb l'ermita de la Mare de Déu del Bon Viatge, a Sant Joan Despí (Cuesta/Ramada 1993; Menéndez/Solías 1996-1997, 764), el Pati de la Rectoria de Sant Pere, a Gavà (Izquierdo/Sintas 1993), Can Valls del Racó, també a Gavà (Solías 2003), Cal Reverter, a Sant Vicenç dels Horts (Barreda 2004) i Sant Hilari, a Abrera (Solías 2003, 56). En general, és difícil definir la naturalesa de tots aquests llocs, que han aportat restes constructives importants, però que no han estat excavats de forma continuada. En un moment més avançat, potser dins el segle IV, es data el mosaic de la *villa* de Can Modolell, a Sant Just Desvern, descobert a

final del segle XIX (fig. 7). La datació d'aquest mosaic ha estat situada entre els segles II-III i el IV (Menéndez/Solias 1996-1997, 760-761).

Els casos esmentats no permeten reconstruir els models formals i els programes decoratius que caracteritzen l'arquitectura de la *villa* a aquest territori i la seva evolució posterior; i tampoc els principis ideològics i socials que van inspirar aquesta forma residencial. El cas de les termes de Sant Boi ho mostra amb claredat: el complex té a prop restes constructives molt importants (dipòsits, conduccions) datades a l'Alt Imperi, però no es poden precisar les relacions espacials i funcionals entre els diversos elements que componen el conjunt.

En principi, les dimensions i la localització dels assentaments que es podrien identificar com a *villae* suggereixen una concepció monumental i una relació entre arquitectura i topografia que respon a objectius materials i simbòlics precisos: assegurar la funció residencial, amb els seus serveis, i evidenciar la presència i els drets d'un propietari sobre el territori, a través dels quals es mostra també la seva posició social. Però no es pot anar més enllà d'aquestes afirmacions generals i analitzar els ideals i estratègies concretes desenvolupades per les elits de *Barcino*. És possible, en aquest context, que la implantació de les *villae* fos una mica posterior, o menys general, respecte al que s'aprecia a altres territoris, i que aquest fet es relacioni amb l'estructuració del territori en espais diferenciats en funció d'una explotació econòmica intensa. Aquesta hipòtesi ha de valorar-se en relació a la situació original que devia presentar una fundació colonial i la seva evolució posterior. Com succeeix a altres zones (cas d'*Iluro*, per exemple), les construccions de la segona meitat del segle II i el primer terç del segle III correspondrien a una fase de monumentalització posterior que es desenvoluparia segons certs patrons; una altra qüestió és fins a quin punt aquestes evidències disponibles es poden considerar com a prova d'un fenomen de transformació general de les pautes en les formes de residència.

Quins trets caracteritzen el model d'ocupació dels segles I a III dC? En primer lloc, sembla ben definida una jerarquia de l'hàbitat que tradueix un tipus d'organització de les activitats i les funcions. Aquesta jerarquia correspon a un ordre social i unes estratègies precises. En aquest context, les relacions entre la *villa* com a residència senyorial i centre de gestió i altres tipus d'assentaments són complexes i presenten diverses possibilitats, associades a l'especialització o, al contrari, al caràcter multifuncional d'aquests darrers llocs, que es poden definir com de segon ordre. En el cas de l'especialització, les estratègies aplicades i l'organització del cicle productiu determinen la combinació d'activitats presents i l'entitat de cadascuna d'elles. La manca d'excavació de la immensa majoria d'assentaments coneguts impedeix ser més precisos, però la situació del territori de *Barcino* presenta trets molts similars al que mostren altres ciutats litorals com *Iluro* i *Baetulo*.

En segon lloc, es tracta d'una situació caracteritzada per una densitat variable, com a resultat de la materialització d'unes estratègies socioeconòmiques que generen una distribució diversa de l'hàbitat i les activitats. La *villa* apareix, de forma preferent, a alguns quilòmetres de la ciutat, sobre les terrasses fluvials que delimiten el Llobregat o dominant els cursos torrencials més importants, des dels quals es pot accedir als espais forestals interiors; són llocs visibles, ben comunicats i que controlen superfícies àmplies, amb un conjunt diversificat de recursos. Es tracta, per tant, de llocs dominants adequats a la implantació d'una arquitectura de prestigi. Aquest allunyament de la *villa* respecte a la ciutat ja havia estat assenyalat per M. Tarradell (1977, 95). Aquesta proposta no es basava, en el moment en què es va publicar, en dades adequades, però els treballs realitzats als darrers anys mostren que algunes de les *villae* més

importants (Sant Boi, Castell de Castelldefels o la que podria situar-se sota l'ajuntament de Cornellà) se situen conscientment a certa distància de *Barcino*. Aquest fenomen sembla que respon a factors socials i ideològics que caldrà esbrinar. L'escassa documentació epigràfica (inscripció IRC I, núm. 5) i iconogràfica (*gorgoneion* de Santa Eulàlia de Provençana) relacionada amb les pràctiques funeràries sembla indicar una connexió entre aquest tipus d'hàbitat i els cementiris rurals (Solías 2003, 35; un altre element escultòric, potser relacionat amb un monument, és el Priap d'Hostafrancs: Menéndez/Solías 1997, 160). Aquesta associació ajudaria a reforçar les jerarquies que mostren les formes residencials; però l'evidència és massa limitada. En tot cas, la presència de la *villa* no exclou altres tipus d'assentaments, que es barregen amb ella per tractar-se d'espais amb un clar potencial agrícola. *Barcino* i les ribes del Llobregat, per tant, concentren bona part de l'hàbitat. La situació del curs inferior del Besòs devia presentar trets similars.

Les zones interiors, en el fons de les valls dels torrents o en elevacions a més de 100 m.s.m., són ocupades pel nuclis més modestos i especialitzats. Aquest podria ser el cas dels que es coneixen a la riera de Sant Just Desvern (Menéndez/Solías 1996-1997). Aquests assentaments devien correspondre a una ocupació perifèrica dins el sistema econòmic de la *villa*, en sentit funcional i temporal (feines del cicle agrícola i aprofitament de petits espais i recursos forestals). El mapa d'ocupació de l'espai rural mostra, per tant, fortes desigualtats. En ell, també s'aprecia que l'explotació intensiva del territori no exigeix de la presència d'una *villa*; ben al contrari, un cicle d'activitats complementàries i diferenciades suposa necessàriament la creació d'assentaments especialitzats en una activitat o una fase productiva.

És difícil establir com evoluciona aquesta estructura durant l'Alt Imperi, ja que dades disponibles es redueixen als canvis estructurals i de funció detectats en alguns assentaments, i a la desaparició d'altres. En primer lloc, entre la segona meitat del segle II i la primera del III es produeix la desaparició de gran part dels establiments de segon ordre. Aquest podria ser el cas dels assentaments de la Roca o de Ca l'Espluga, però cal insistir que manquen dades més àmplies sobre aquests llocs i que en el futur es podrien produir noves troballes que mostressin la continuïtat de l'hàbitat en un altre sector. Per altra banda, alguns llocs segueixen ocupats, però canvia totalment el caràcter de l'ocupació en abandonar la producció de vi. Aquest és el cas del complex de Santa Maria de Sales, que segueix habitat fins els segles V-VII (Solías/Menéndez 1983; Menéndez/Solías 1985; Menéndez 1998, 121). Una reestructuració clara mostra la terrisseria de Sant Boi, que finalitzaria la seva activitat a final del segle I dC (López 1990). En canvi, és a les darreries del segle II o inici del III quan *villae* com Sant Boi o el Castell de Castelldefels es reconstrueixen en un sentit monumental, reforçant el seu caràcter senyorial. Com al territori d'altres ciutats litorals, la reorganització de l'hàbitat sembla relacionada amb una transformació de l'organització i la jerarquia de funcions que devia portar a centralitzar els processos productius i població en les *villae*. És possible que aquestes concentrassin a partir d'aleshores les infraestructures de producció, però manquen dades en aquest sentit. És probable, en aquest context, una disminució del nombre d'assentaments i de la densitat del hàbitat.

Cal insistir, però, que no es disposa d'un nombre suficient de llocs excavats i de seqüències estratigràfiques. Per tant, les continuïtats o discontinuïtats que mostren molts assentaments poden ser el resultat de deficiències de la documentació i no indicar canvis reals. Aquest problema és molt evident pel que fa a les propostes de datació dels abandonaments i les reocupacions de molts llocs, que accepten una separació, potser massa estricta, entre

els segles II-III i el IV que resta per confirmar. Per altra banda, algunes cronologies molt àmplies, que ocupen des del segle II aC fins a l'antiguitat tardana, no tenen perquè suposar una ocupació continuada d'un lloc i, encara menys, una continuïtat de formes d'hàbitat i de les funcions.

4. Les transformacions del poblament i del paisatge al final de l'antiguitat.

Els segles IV-VI corresponen a una fase de canvis en les formes i distribució de l'hàbitat (Solías, 1998; Palet, 1997, 178ss.). Aquests canvis són visibles en el registre arqueològic, però és molt difícil relacionar-los clarament amb transformacions socioeconòmiques més generals, ja que les dades recollides són molt parcials. És relativament fàcil, per exemple, identificar noves pràctiques constructives o detectar nombroses situacions de reocupació o freqüentació associades a una topografia marginal, com l'hàbitat en coves. Però aquests fenòmens no es poden definir simplement com un empobriment de les formes de vida i utilitzar-los com un indicador de decadència econòmica general; una interpretació, per altra banda, difícil de justificar davant el dinamisme que mostra la ciutat durant el segle IV i la seva funció com a centre polític, administratiu i religiós en els segles V i VI (Rodà, Granados, 1993b; Beltrán de Heredia, 2002). Tampoc no és possible reconstruir la cronologia del procés, ja que no es disposa d'un nombre suficient d'assentaments i seqüències estratigràfiques excavades. En aquest sentit, és especialment complex definir la naturalesa dels episodis de continuïtat de l'hàbitat que es detecten en molts llocs i les reocupacions d'altres després del que semblen fases d'abandonament. En tot cas, la transformació d'aquest poblament no va lligada a una crisi general de la viticultura, i sembla desenvolupar-se de forma gradual i amb efectes diversos, completant un procés iniciat entre els segles II i III. Els efectes són similars als coneguts a *Iluro*: abandonament d'instal·lacions productives i monumentalització de les *villae*; però les dades són molt escasses (la situació del segle III-IV, per exemple, es desconeix).

El primer fenomen a destacar és la concentració del poblament i, en relació amb això, el que sembla una reducció del nombre d'assentaments (Solías, Menéndez 1985, quantifiquen aquesta reducció en un 50 %). Tot i així, s'aprecia una forta continuïtat en la distribució de l'hàbitat, ja que la majoria de llocs ocupats correspon a assentaments fundats durant l'Alt Imperi o fins i tot abans. Aquest fenomen té un caràcter selectiu que indica que no es pot interpretar senzillament com el resultat d'una crisi econòmica i demogràfica. Per una banda, sembla seguir el procés d'abandonament dels assentaments especialitzats; un procés que es venia desenvolupant des de mitjans-finals del segle I dC. Però molts d'aquests llocs segueixen ocupats o es produeixen reocupacions. És el cas de l'ermita de Nostra Sra. de Sales, que ha aportat ceràmiques del segle IV al VII (Menéndez, 1998, 137; no s'han localitzat, però, estructures); o de Ca la Còrdia, Ca n'Oliveras, Ca l'Estanquer, Mas Lluí (Menéndez, Solías, 1996-1997). Aquest hàbitat sembla organitzat segons nous patrons pel que fa a l'arquitectura (gairebé desconeguda), les formes de vida i les pràctiques econòmiques. A la vegada, es reocupen llocs clarament marginals per la seva localització i característiques, com les coves. L'exemple més conegut és el de la cova de Can Sadurní, a Begues, que aporta evidències del segle IV i de mitjan segle VIII; en aquest cas, sota la forma d'un petit tresor de dirhams (Edo *et al.*, 1993). Tanmateix aquest lloc mostra clarament els problemes d'interpretar les dades associades a l'ocupació: és molt possible que aquestes dades indiquin situacions diferents i no una ocupació continuada i que algunes d'aquestes situacions no es puguin considerar una fase d'hàbitat, sinó una freqüentació esporàdica associada a factors ara com ara inexplicables.

Aquests casos, per tant, difícilment permeten definir les pautes generals de l'hàbitat i la seva evolució.

Paral·lelament, la majoria de *villae* segueixen ocupades: Vila Vella de Sant Boi, Ermita del Bon Viatge, Sant Pere de Gavà, Cornellà, Sant Hilari. En alguns d'aquests llocs, aquesta ocupació suposa el manteniment de les construccions en ús fins el segle V avançat; per exemple, a la Vila Vella de Sant Boi (López *et al.* 2004, 518). Però no es poden establir les condicions d'aquesta continuïtat i si es va produir la mateixa disgregació de les formes arquitectòniques i de l'organització de les funcions que es pot definir en el territori d'*Iluro*. Tot i així, alguns indicis suggereixen que s'està produint un procés en aquesta direcció. Finalment, durant els segles V i VI es constitueix una xarxa de centres de culte. El cas més conegut és el del temple situat sota l'església de Santa Margarida, a Martorell; també s'ha proposat l'existència d'un temple paleocristià sota l'ajuntament de Cornellà. La funció religiosa, la implantació sobre el que podrien haver estat centres senyoriais (cas de Cornellà) i la localització en llocs ben comunicats (prop de la via romana i del pont de Martorell, cas de Santa Margarida) suggereixen un procés de reorganització del poblament articulat per principis d'organització social, econòmica i ideològica molt ben definits, però no es coneixen assentaments associats a aquests llocs. A aquesta estructura de poblament definida entre els segles V i VI se superposa, de forma parcial, el poblament altmedieval i la xarxa de capelles rurals.

Aquestes transformacions de l'hàbitat van associades a canvis en l'organització del territori entre els segles V i VII, en especial pel que fa a la xarxa de comunicacions internes, i a la definició de noves relacions entre els diversos espais (muntanya, valls, litoral, aiguamolls) que el constitueixen. Els estudis paleoambientals recents relacionen aquest fenomen amb canvis en les estratègies econòmiques i en l'aprofitament dels recursos, amb una major insistència en la ramaderia i l'explotació dels productes forestals (Palet/Riera 1994; 1997 i 2000; Riera/Palet 1993). Aquesta situació s'acompanya de la modificació de les condicions i les formes de vida i de treball: funcionament autosuficient de petites unitats domèstiques, diversificació d'activitats, i importància dels processos de reciclatge.

BIBLIOGRAFIA

- BARREDA, M. Ll. 1993, L'ager de Barcino: un exemple d'hàbitat d'època romana a Sant Boi de Llobregat, *Actes del III congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, Barcelona, 79-86.
- BARREDA, M. Ll. 2004, Cal Reverter (Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 541-544.
- BARREDA, M. Ll., ESTRADA, A. 2004, La Roca (Gavà, Baix Llobregat), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 545-550.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2002, *De Barcino a Barcinona (segles I- VII), les restes arqueològiques de la Plaça del Rei*, Barcelona.
- BERNI, P., CARRERAS, C. 2001, El circuit comercial de Barcino: reflexions al voltant de les marques amfòriques, *Faventia* 23/1, 103-129.
- BIAJOT, M., GRANADOS, J. O., JULIÀ, M., PUIG, F., SOLÍAS, J. M. 1984, El poblamiento de la zona sur de la Layetania litoral en época ibérica y romana, *Arqueología espacial*, 2, Teruel.

- EDO, M., MILLÁN, M., BLASCO, A., BLANCH, M. 1993, Cova de Can Sadurní, Begues, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 95-96.
- ESTRADA, J. 1969, *Vías y poblamiento romano en el Area Metropolitana de Barcelona*. Barcelona.
- FIERRO, X. 1996, Resultats de la campanya realitzada l'any 1995 a un sector de la *pars rustica* de la *villa* romana de Sales, Viladecans, *Quaderns científics i tècnics. Estudis, informes i textos del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local*, Diputació de Barcelona, 291-298.
- FIERRO, X., CAIXAL, A. 2004, Darreres campanyes d'excavació a la vil·la romana i a l'església de la Mare de Déu de Sales (Viladecans), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 530-540.
- GORGES, J-G. 1979, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archeologiques*, Paris.
- GRANADOS, O., PUIG, F., BACARIA, A., FARRÉ, R., PAGÈS, E. 1993, Parc de Sant Pere del Camp, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 108.
- GRANADOS, J. O., RODÀ, I. 1993a, La Barcelona de l'època romana, *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona. Ponències i comunicacions*, vol. 1, Barcelona, 11-24.
- GRANADOS, J. O., RODÀ, I. 1993b, Barcelona a la baixa romanitat, *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona. Ponències i comunicacions*, vol. 1, Barcelona, 25-46.
- GRANADOS, J. O., ROVIRA, C. 1987, *Tres nous centres de producció d'àmfores a l'Ager de la colònia Barcino, i comerç al I col·loqui d'Arqueologia Romana: El vi a l'antiguitat, Economia, producció Mediterrani occidental*, Badalona, 1985, Badalona, 126-132.
- IZQUIERDO, P. 1998, El port antic de Viladecans: les Sorres, P. IZQUIERDO, F. X. MENÉNDEZ, J. M. SOLÍAS, *Història de Viladecans, I. Els antecedents ibèrics i romans*, Viladecans.
- JÁRREGA, R. 2000, El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC), *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 21, 271-301.
- JULIÀ, M., BERGADÀ, E., SOLÍAS, J. M. 1993, Ca la Còrdia, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 87.
- KEAY, S. J. 1990, T. BLAGG, M. MILLET (eds.), Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period. *The Early Roman Empire in the West*, Londres, 119-150.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1990, Une nouvelle fouille dans les centre producteur d'amphores de Sant Boi de Llobregat (Barcelone), *SFECAG. Actes du Congrès de Mandeure-Mathay*, Marsella, 187-198.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1995, Nouvelles marques sur amphores provenant du centre producteur de Sant Boi de Llobregat (Barcelone, Espagne), *SFECAG. Actes du Congrès de Rouen*, Marsella, 177-185.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., CAIXAL, A., ESTANY, I. 2004, Les darreres intervencions a les termes romanes de Sant Boi de Llobregat (Sant

Boi de Llobregat, Baix Llobregat). Datació i tipologia, *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 508-529.

- MENÉNDEZ, F. X. 1998, La vil·la romana de Sales, P. IZQUIERDO, F. X. MENÉNDEZ, J. M. SOLÍAS, *Història de Viladecans, I. Els antecedents ibèrics i romans*, Viladecans.

- MENÉNDEZ, F. X., SOLÍAS, J. M. 1985, Problemes entorn del Baix Imperi al curs inferior del Llobregat, *Pyrenae* 21, 157-168.

- MENÉNDEZ, F. X., SOLÍAS, J. M. 1996-1997, La romanització del territori meridional de la colònia Barcino. El cas de la vall de la riera de Sant Just Desvern (Baix Llobregat), *Hispania i Roma. D'August a Carlemany, Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII*, 755-782.

- MENÉNDEZ, F. X., SOLÍAS, J. M. 1997, La *Via Augusta* de Barcelone à Martorell, G. CASTELLVI, J. P. CAMPS, J. KOTARBA, A. PEZIN (dirs.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, Paris, 157-167.

- MIRET, M., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1991, From indigenous structures to the Roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia, G. BARKER, J. LLOYD, (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 47-53.

- MIRÓ, J. 1988, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR Int. Series 488, Oxford.

- MIRÓ, M. T., ROVIRA, C. 1993, Vil·la del cementiri, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya, Època romana, Antiguitat tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona.

- MIRÓ, M. T., BLASCO, M. 1993, Vil·la de Can Cortada, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 111.

- MOLIST, N. 1998, El Camí Vell del Llor: el procés de romanització d'un assentament ibèric al pla, M. MAYER, J. M. NOLLA, J. PARDO (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior, Homenatge a Josep Estrada Garriga*, Barcelona, 391-402.

- OLESTI, O. 1997, El origen de las *villae* romanas en Cataluña, *AEspArq*, 70, 1-20.

- OLESTI, O. 2000, Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral, *Empúries* 52, 55-86.

- OLESTI, O. 2005, Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager barcinonensis*, *Laietània* 16, Mataró, 163-176.

- PALET, J. M. 1997, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II-I aC – X-XI dC*, Barcelona.

- PALET, J. M.^a; RIERA, S. 1994, Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to early medieval times (12th century) in the Montjuïc-El Port sector (Plain of Barcelona, NE Iberian Peninsula), *ArchMedievale* 21, 517-540.

- PALET, J. M.; RIERA, S. 1997, Changements du paysage dans la Plaine

de Barcelone (Catalogne) de la Protohistoire au Moyen Age, *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes. XVIIe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, J. P. BRAVARD, J. BURNOUF, G. CHOUQUER (eds.), Sophia-Antipolis, 259-270.

- PALET, J. M.; RIERA, S. 2000, Evolución y antropización del paisaje en zonas de baja montaña mediterránea: estudio arqueológico y paleoambiental de los sistemas de terrazas en la sierra litoral catalana, *Cost Action 2. Paleoenvironmental analysis and landscapes studies*, Barcelona, 2000, Barcelona, 101-117.

- PIERA, L. 1986-1989, Resultats de les prospeccions a diversos jaciments ibèrics i romans de Catalunya, *Empúries* 48-50, vol. II, 206-211.

- PREVOSTI, M. 1981, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.

- PREVOSTI, M. 1984, L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic, *Fonaments* 4, 161-211.

- PREVOSTI, M. 1991, The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the roman period, G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 135-141.

- PREVOSTI, M. 2005a, L'etapa republicana, E. GIRALT (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. I, *L'antiguitat*, J. GUITART (coord.), Barcelona, 345-390.

- PREVOSTI, M. 2005b, L'arqueologia del vi, *ibid.*, 391-401.

- PREVOSTI, M. 2005c, August i la dinastia julioclàudia, *ibid.*, 403-422.

- PREVOSTI, M. 2005d, L'època flàvia i antonina, *ibid.*, 423-433.

- PREVOSTI, M. 2005e, De la dinastia severa a l'inici del Baix Imperi, *ibid.*, 435-445.

- PUIG, F. 1988, Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat, *Fonaments* 6, 61-94.

- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ, J. 1994, El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Illuro. *Laietania* 9, Mataró, 89-129.

- REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.

- REVILLA, V. 2004a, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, P. MORET, T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del Territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 175-202.

- REVILLA, V. 2004b, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, J. REMESAL (ed.), *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.

- REVILLA, V. MIRET, M. 1995, El poblament romà al litoral central de Catalunya. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, 395-416.

- RIERA, S., PALET, J. M. 1993, Evolució del sector de Montjuïc-el Port entre l'època romana i almedieval (s. III-X): una contribució a l'estudi diacrònic

del paisatge, *Actes del III Congrés d'Història del Pla de Barcelona. Ponències i comunicacions*, vol. 1, Barcelona, 49-70.

- RODÀ, I. 1977, La dispersión del poblamiento en el término de Barcelona en la época anterromana, *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* 17, 47-92.

- RODÀ, I. 1991a, Els homes, l'organització social i les formes de vida, J. SOBREQÜÉS (ed.), *Història de Barcelona. La ciutat antiga*, vol. 1, Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 343-382.

- RODÀ, I. 1991b, Les activitats econòmiques, J. SOBREQÜÉS (ed.), *Història de Barcelona. La ciutat antiga*, vol. 1, Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 385-418.

- RODÀ, I., MARTÍN, A., VELASCO, C., ARCOS, R. 2005, Personatges de *Barcino* i el vi laietà. Localització d'un *fundus* dels *Pedanii Clementes* a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC), *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, època II, núm. 1, 47-57.

- SANMARTÍ, J. 1991, Els primers pobladors del Pla, J. SOBREQÜÉS (ed.), *Història de Barcelona. La ciutat antiga*, vol. 1, Enciclopèdia Catalana-Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 109-137.

- SANMARTÍ, J. 1992, El poblat del Puig Castellar, J. SANMARTÍ, E. GIL, A. RIGO, J. DE LA PINTA, *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*, Història de Santa Coloma de Gramenet 1, Sta. Coloma de Gramenet, 47-102.

- SERRA-RÀFOLS, J. DE C. 1962, Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana. *VII Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza, Barcelona, 1960, Zaragoza*, 255-260.

- SOLÍAS, J. M. 1983, *Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*, Excavacions arqueològiques a Catalunya, 3, Barcelona.

- SOLÍAS, J. M. 1998, El poblament romà, P. IZQUIERDO, F. X. MENÉNDEZ, J. M^a. SOLÍAS, *Història de Viladecans, I. Els antecedents ibèrics i romans*, Viladecans.

- SOLÍAS, J. M. 2003, *Rubricatum. Roma al Baix Llobregat* (Catàleg de l'exposició), Sant Boi de Llobregat.

- SOLÍAS, J. M. inèdit, *El poblament del curs inferior del Llobregat en època ibèrica i romana, tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona*.

- SOLÍAS, J. M., MENÉNDEZ, F. X. 1986-1989, La vil·la romana de Ca l'Esplugu (Pallejà). Observacions sobre l'estructuració territorial i econòmica del curs inferior del Llobregat en època romana, *Empúries* 48-50, vol. II, Barcelona, 330-341.

- TARRADELL, M. 1977, Sobre el poblamiento romano en el Pla de Barcelona, *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* 17, 93-97.

- TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.

- TORRECILLAS, M., MAURI, A. 1993, Termes Glude, Martorell, *Anuari d'intervencions arqueològiques de Catalunya. Època romana, antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 89.

- ZAMORA, D. 1996, Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Turó d'en Boscà, Igualada.

Définition ou hiérarchisation des sites? Approche intégrée en Gaule méditerranéenne

Claude Raynaud
C.N.R.S., Montpellier, U.M.R. 5140

De 1992 à 1995, une trentaine de chercheurs œuvrant dans la vallée du Rhône et sur le littoral de la Gaule Narbonnaise, dans le cadre du programme européen Archaeomedes, a pu analyser de manière statistique près d'un millier de sites de la période gallo-romaine, base documentaire d'une ampleur inédite et dont les résultats mettent à mal nombre d'idées reçues (Van der Leeuw 1995). D'abord polarisés sur la période romaine, ces chercheurs pratiquent de plus en plus largement les approches diachroniques, s'ouvrant au le Moyen Age et à la protohistoire. A terme, il s'agit d'une tentative de définition et d'interprétation des hiérarchies d'occupation du sol, autour des pôles de pouvoir et d'initiative agraire que furent successivement l'oppidum gaulois, l'agglomération ou la villa antique, puis le castrum et le village médiéval. Une autre dimension de ce programme consiste à inclure dans les recherches spatiales la fouille extensive d'un ou de plusieurs "sites" de référence, et d'asseoir ainsi l'analyse des données de surface sur un corpus de données stratigraphiques.

1. La définition des sites: problèmes, positions

Le développement des études a provoqué l'affinement des méthodes d'identification et d'enregistrement des établissements, avec une interrogation autour du concept de "site". Les prospections systématiques, tentant d'appréhender l'impact de l'anthropisation sur l'ensemble du territoire en ne se limitant plus aux seuls habitats, imposait en premier lieu de cerner la limite entre les concepts de "site" et "non site". Entre autres apports, un tel travail débouche sur une lecture systémique du territoire, qui n'est plus seulement perçu à travers un semis discontinu d'établissements, mais apparaît sous l'angle de densités d'occupation, fortement contrastées selon que l'on se trouve au coeur, en périphérie ou à l'écart des pôles d'initiative agraire. Le classement des densités d'indices par tests souligne des seuils statistiques matérialisant la distinction entre

Nota : ce texte a été précédemment publié dans les actes du Colloque International de Pise, 1995 : *Non destructive techniques applied to Landscape Archaeology*, M. Pasquinucci et F. Trément dir., *Populus Monograph*, 4, Oxford, 2000, 223-232.

La présente version a fait l'objet d'une révision et d'une mise à jour bibliographique.

les sites d'habitats, à forte densité de vestiges, et les zones agraires à épandage de fumures, à faible densité.

On peut certes regretter qu'une approche d'une telle finesse demeure exceptionnelle en Narbonnaise, pour diverses raisons tenant à la faiblesse des crédits alloués aux programmes de prospection, au poids des traditions méthodologiques, ou encore à l'urgence des opérations en milieu péri-urbain, où les impératifs de sauvegarde du patrimoine l'emportent légitimement sur l'expérimentation scientifique. Une telle méthodologie ne peut être mise en oeuvre sans adéquation à l'échelle spatiale, ni sans évaluation de sa "rentabilité" en fonction des objectifs scientifiques assignés aux différents projets. En particulier, en dépit d'avantages indéniables au chapitre de l'appréhension statistique, la prospection en carroyage ne peut prétendre livrer une carte suffisamment riche pour nourrir une analyse hiérarchique des "sites" et de leur polarisation au sein de réseaux, comme peut le faire une approche plus exhaustive (Favory et al. 1994). De telles considérations expliquent en grande partie que cette démarche ne soit pas encore pratiquée dans la basse vallée du Rhône, où se développent plutôt des prospections "en ligne", sans grille de test.

Les ramassages réalisés de cette manière empirique ne perdent pas pour autant de leur intérêt, comme le montre l'exemple de la commune de Calvisson, en Vaunage. Dans ce territoire de trois km², l'enregistrement des données répond à la notion d'*unité sitologique*, définie comme une fraction de territoire présentant une image de surface homogène en termes de mobilier et de topographie. L'*unité sitologique* peut englober de la plus petite formation anthropique, concentration d'artefacts sur quelques mètres carrés reflétant une activité fugace, jusqu'à la plus grande extension de vestiges, épandages de très faible densité sur plusieurs hectares, en passant par les différents types d'habitats permanents. Pour 206 unités sitologiques enregistrées à Calvisson, on a calculé puis classé la densité de mobilier pour 100m², obtenant pour chaque période des courbes très comparables à celles fondées sur la méthode en carroyage. On observe par exemple, pour la période gallo-romaine, un seuil entre 18 et 24 indices/100m², seuil identique à celui observé à Mèze, en dépit d'un mode de collecte bien différent¹. Quand bien même les différences seraient-elles plus marquées, l'essentiel n'est évidemment pas d'obtenir des données identiques, mais d'observer des analogies de classement. Il est d'autant plus significatif de relever, à Calvisson, une bonne corrélation entre l'interprétation empirique, pratiquée dès la découverte sur le terrain, et l'analyse de la densité d'indices. Les zones présumées correspondre à un épandage agricole se classent de façon très cohérente au bas de la courbe, entre 0,05 et 5 indices/100m², tandis que les habitats supposés se rangent majoritairement au dessus du seuil de rupture, allant jusqu'à plus de 100 indices/100m². Subsiste tout de même entre les deux classes une marge d'incertitude entre 5 et 18 indices/100m², qui semble englober des zones à cultures plus intensives en périphérie d'habitat, des annexes vouées à l'exploitation du terroir (aires de stockage, de travail), ou encore de modestes habitats temporaires. Dans cette tranche intermédiaire, l'analyse des densités n'offre évidemment aucun moyen de discrimination,

1. Un premier élément de discordance des densités provient de la prise en compte dans le Bassin de Thau des fragments de tuile, tandis que ceux-ci ne sont pas comptés en Vaunage. L'usage de la tuile, y compris de la tegula, semble désormais trop courant durant tout le Moyen Age pour que l'on puisse, dans une collecte de surface et singulièrement hors habitat, attribuer avec certitude ces matériaux de construction à une période précise. Pour Calvisson, le calcul de la densité des zones d'épandage a été réalisé en multipliant par 3 le nombre d'éléments collectés, car dans ces unités sitologiques la collecte est réalisée selon un maillage (1 ligne de prospection tous les 6m) trois fois plus lâche que dans les «sites» (1 ligne tous les 2m). Une autre pondération a été introduite sur l'ensemble des résultats de Calvisson en divisant la densité d'indices par un coefficient de 1 à 5 tenant compte de la durée d'occupation de chaque unité sitologique (1: <1 siècle, 2: 1 à 2 siècles, ... 5: >4 siècles).

seule l'ampleur de l'*unité sitologique*, ainsi que des données qualitatives (topographie, taille et aspect des indices, anomalie pédologique, ...) permettant à l'approche empirique de proposer une interprétation d'attente. On voit donc finalement comment, loin de s'opposer, les deux approches -empirique et formelle- se confortent.

2. Dépasser les hiérarchies empiriques

Ces approches «archéocentriques» ont fait preuve d'efficacité et conservent leur place dans nombre d'opérations, mais la persistance du problème de définition **fonctionnelle et hiérarchique** du «site», régulièrement posé, trahit aussi les limites de la démarche. C'est peut-être qu'en s'appropriant le concept géographique de «site», l'archéologue s'est hâtivement débarrassé des dimensions spatiales du problème, mettant plutôt l'accent sur les aspects temporels et qualitatifs. Certes, ces méthodes ne dédaignent pas la taille des «sites», ainsi que leur position par rapport aux grands traits du relief et du réseau de communication, mais l'approche demeure quelque peu réthorique dans la mesure où l'analyse croisée des données est rarement entreprise. Force est de reconnaître en effet que l'interprétation des données se fait encore trop souvent à deux niveaux distincts, les paramètres strictement archéologiques supportant l'essentiel des interprétations tandis que les données spatiales et inter-sites se voient généralement confinées dans un rôle illustratif, réinjection à posteriori de la matière géographique initialement évacuée. On connaît la figure réthorique du site-carrefour, que l'on ne manque pas de souligner à propos d'une agglomération alors qu'il pourra passer inaperçu dans le cas d'un petit établissement dispersé, ou même étonner dans le voisinage d'une villa. Il est clair dans ce cas que la position spatiale du site intervient en bout d'analyse, comme élément de valorisation d'une interprétation préétablie.

Il y a donc là une réflexion à mener sur le statut de l'information archéologique de surface, favorable à l'individualisation et à la localisation des «sites», mais tout à fait insuffisante pour leur caractérisation hiérarchique. De cette dichotomie entre une dimension temporelle survalorisée et une dimension spatiale marginalisée, découle la schématisation routinière des classifications archéologiques.

La publication périodique d'un atlas des «Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise» (Pellecuer 1993, 1994, 1996), en multipliant les analyses morphologiques et fonctionnelles de sites fouillés, a contribué ces dernières années à une prise de conscience de l'insuffisance des interprétations classiques. La traditionnelle opposition habitat groupé/ habitat dispersé, avec ses subdivisions agglomération/hameau et villa/ferme conserve sa valeur opératoire pour une analyse globale de l'implantation humaine, mais elle ne peut rendre compte de contrastes régionaux et micro-régionaux dans le mode de développement des réseaux et dans la polarisation des systèmes agraires qui les sous-tendent. On en citera pour preuve la diversité des formes de la villa dont les nombreuses variantes, depuis la demeure confortable à peine dégagée de sa *pars rustica*, jusqu'au somptueux établissement palatial, doivent traduire différents modes et niveaux d'insertion de la grande propriété au sein de structures agraires

dont on commence à discerner la variabilité régionale (Van der Leuw 1995). De même, l'affinement des prospections a provoqué la multiplication des tout petits «sites», couvrant quelques centaines voire quelques dizaines de mètres carrés, sur lesquels plusieurs fouilles ont révélé des aménagements fugaces ne correspondant pas obligatoirement à des habitats, et que l'on range désormais dans la classe d'attente «annexe agraire» (Pellecuer 1993, 1994, Favory et al. 1994).

En définitive, plus encore que pour la localisation des «sites», leur classement hiérarchique impose désormais de dépasser les postulats traditionnels et de développer une approche expérimentale.

3. Hiérarchies statistiques

L'analyse statistique des données a été entreprise, depuis le milieu des années 80, avec l'ambition d'une part d'enrichir le corpus des critères archéologiques en leur assurant une valeur statistique, et d'autre part d'insérer l'analyse des établissements dans une approche dynamique et spatiale, en caractérisant leur rôle respectif dans la structuration du paysage et leur position dans les réseaux de peuplement.

De nombreuses analyses multivariées ont donc été pratiquées, à la fois sur des échantillons régionaux différents et dans le cadre d'équipes diverses au sein du G.D.R. 954, pour aboutir, en 1992-1994, à une analyse portant sur près de 1000 établissements gallo-romains du Languedoc oriental et de la vallée du Rhône (Van der Leeuw 1995 ; Favory et al. 1998). Cette démarche collective a fortement influencé l'élaboration des critères d'analyse dont le catalogue actuel résulte d'une maturation et d'une expérimentation de longue haleine, fruits de discussions régulières au sein d'un groupe d'une dizaine de chercheurs. Momentanément concentré sur la période gallo-romaine, cette démarche garde comme objectif d'appréhender progressivement les deux millénaires s'étendant du début des Âges du Fer à la fin du Moyen Âge.

Dès le départ, l'approche a conjugué des descripteurs de type archéologiques et des descripteurs géographiques, croisés dans le cadre d'une Analyse factorielle des correspondances (A.F.C) et d'une Classification ascendante hiérarchique (C.A.H), méthodes complémentaires d'analyse des données.

Les *descripteurs archéologiques*, initialement au nombre de 6 puis élargis à 9 lors de la dernière analyse, rendent compte de l'information livrée par les gisements de vestiges affleurant le sol et par l'environnement immédiat. Depuis la première expérience (Favory 1987-1988), ce codage de l'information archéologique a été progressivement adopté par l'ensemble des équipes, afin de comparer les différents essais typologiques :

Superficie (6 modalités), Matériaux (6 modalités), Mobilier (4 modalités), Indices d'activité (7 modalités), Date d'implantation (14 modalités), Durée d'occupation (6 modalités), Occupation antérieure (3 modalités), Pérennité (2 modalités), Période d'occupation (13 modalités)

Ces descripteurs ont évolué vers un affinement des classes et une amélioration de leur représentativité. Ce processus a été encouragé par l'augmentation progressive du nombre d'établissements soumis à l'analyse,

qui a autorisé la création de classes plus homogènes, tant au plan de la superficie des gisements, de la nature des matériaux utilisés dans l'architecture qu'à celui des découpages chronologiques. En revanche, en ce qui concerne la description du mobilier et l'exploitation des témoignages susceptibles d'éclairer les fonctions productives des établissements (Mobilier, Activité), on a dû, malgré des tentatives d'innovation découragées par l'inertie des résultats statistiques, s'en tenir à l'organisation initiale des descripteurs. La pratique intensive de l'Analyse de données a ainsi relégué au second plan ces descripteurs qualitatifs, peu discriminants en regard du classement des «sites», tandis qu'elle soulignait l'efficacité d'autres critères, chronologiques en particulier.

L'une des améliorations a porté sur le découpage du descripteur *Date d'implantation*, grâce à l'affinement des datations des céramiques, affranchies du découpage académique fondé sur l'histoire institutionnelle. Désormais les descripteurs *Date d'implantation* et *Durée d'occupation* adoptent un découpage séculaire, affiné encore dans le cadre du projet ARCHAEO MEDES², jusqu'au demi-siècle.

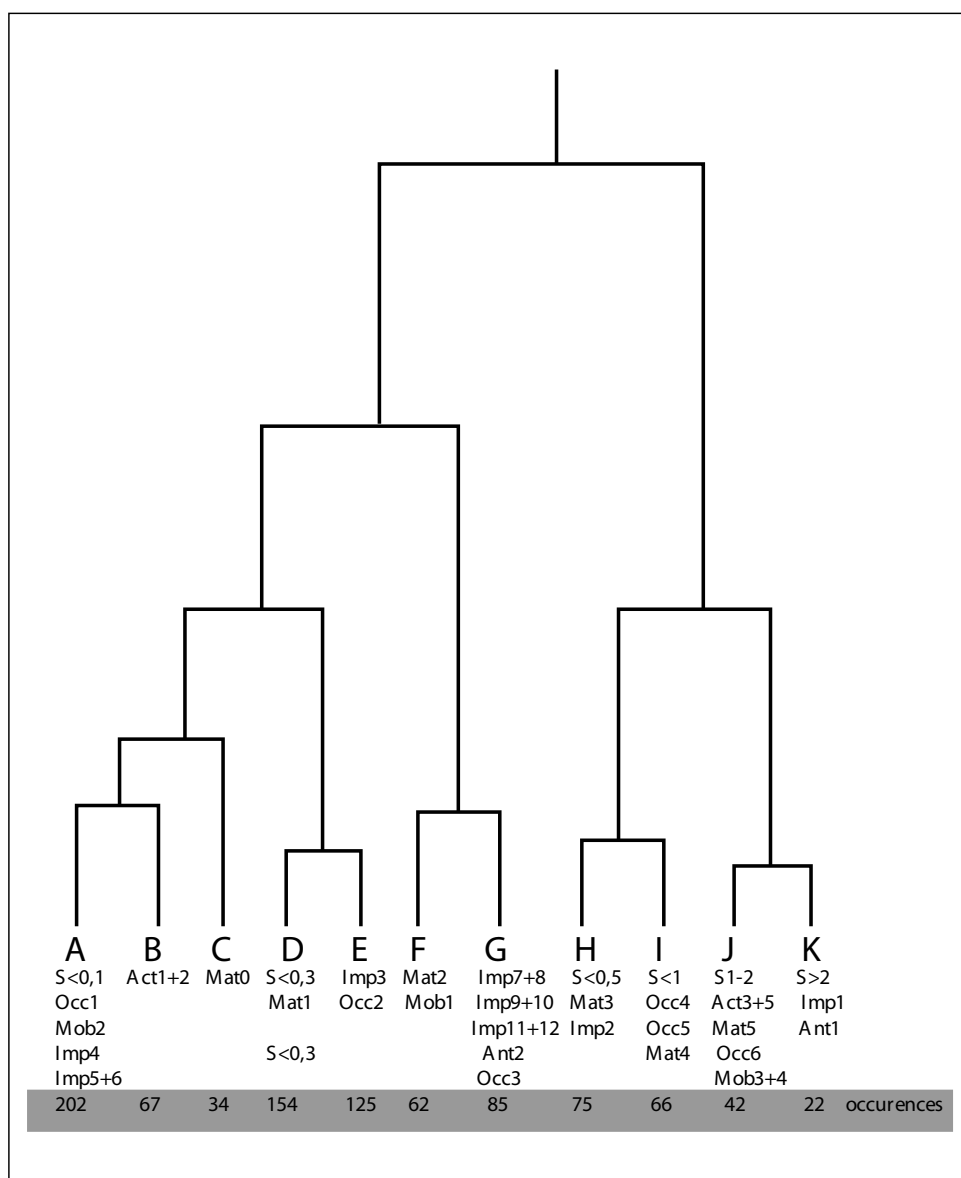
Les exigences liées à l'ouverture de l'éventail chronologique de l'analyse ont aussi contribué à diversifier la structuration des descripteurs archéologiques. Dès lors qu'on se fixe pour ambition d'appliquer l'analyse des données à un corpus d'établissements appartenant à des cultures différentes, nettement caractérisées par une architecture et un mobilier spécifiques, on doit affaiblir l'impact des indicateurs chronologiques sur la typologie, car ils concourent à structurer des classes homogènes par période, ruinant toute possibilité de comparaison. Il convient donc, au contraire, de confronter les établissements concernés à des descripteurs capables de briser le déterminisme chronologique et de susciter des regroupements et des différenciations significatives au plan spatial et/ou hiérarchique.

L'expérience ARCHAEO MEDES innove en ajoutant le descripteur *Occupation antérieure*, qui permet d'enregistrer le plus simplement possible la discontinuité dans l'occupation d'un «site», et d'éviter un découpage chronologique très complexe pour rendre compte de ce phénomène (2 modalités **Ant1**, **Ant2**). L'adoption de ce descripteur va permettre de mesurer l'impact éventuel d'une occupation antérieure sur la réussite d'une nouvelle implantation, à condition que cette ancienne occupation ne soit pas trop éloignée dans le temps.

Comme on vient de le mesurer, l'enquête diachronique suppose aussi qu'on interroge le corpus avec un questionnaire plus large. Ce faisant, on est conduit à modifier la perception traditionnelle de l'établissement, pour s'intéresser à sa position dans l'espace. Autrement dit, on dépasse l'unité documentaire centrée sur l'établissement et sur ses qualités intrinsèques pour l'appréhender dans son rapport à l'espace environnant qu'il contrôle et exploite, et qui le contient. La perspective était nouvelle, du moins en Narbonnaise, lorsque J.-L. Fiches élaborait en 1985 une série de descripteurs consacrés à l'implantation géographique des établissements et à fournir des indices susceptibles d'éclairer les conditions de leur succès ou de leur échec, évalué en termes de taille et de durée d'occupation (Favory et al.

2. Le programme ARCHAEO MEDES «Understanding the Natural and Anthropogenic Causes of Soil Degradation and Desertification in the Mediterranean Basin», dirigé par Sander Van der Leeuw, professeur à l'Université de Cambridge a été financé par la Direction Générale XII de la Commission des Communautés Européennes — Science, Recherche et Développement — au titre du Programme Environnement (IV.3. Désertification des régions méditerranéennes), dans le cadre du contrat EV5V.-0021 (1992-1994).

Figure 1. Classification hiérarchique ascendante de l'AFC des établissements gallo-romains de la basse vallée du Rhône.

1988) : **Terroirs** (4 modalités), **Sols** (4 modalités), **Pente** (5 modalités), **Distance à la voirie** (6 modalités), **Orientation du parcellaire** incluant le site.

Les quatre premiers descripteurs recensaient l'information au point topographique occupé par l'établissement. Les analyses suivantes vont améliorer ces descripteurs, puis innover en calculant, à partir du rapport aux chemins, le **nombre de dessertes aboutissant au site** et, à partir de cette information, le **nombre de relations avec des établissements contemporains**. Ces descripteurs s'imposent à l'expérience parmi les descripteurs les plus discriminants.

De même, l'analyse intègre un nouveau descripteur qui enregistre le degré de pérennisation dans le paysage contemporain de l'habitat disparu (*Paysage*: 4 modalités). Ce descripteur va jouer un rôle très structurant dans la hiérarchisation de l'habitat, singulièrement quand il comporte les établissements du haut Moyen Âge.

Une nouvelle analyse, appliquée à un corpus de 108 sites gallo-romains

du Lunellois, décrits par 40 caractères (Favory et Fiches 1994, 209-217), va résoudre le problème de la redondance, entre caractères géographiques et pédologiques, en constituant des catégories géo-pédologiques (7 modalités).

La réflexion engagée dans le projet Archaeomedes va partir, pour l'essentiel, de l'acquis de la dernière analyse sur le Lunellois. En ce qui concerne les descripteurs paysagers, on a dû résoudre le problème posé par la disparité documentaire constatée au sein des fichiers régionaux de données. Il importait donc d'élaborer pour l'ensemble des 934 sites retenus, une documentation homogène. La mise au point des descripteurs environnementaux a été menée avec le concours d'un laboratoire spécialisé dans le traitement de l'imagerie satellitaire (UNISFERE, Université de Besançon) et d'un laboratoire néerlandais qui a développé un Système d'Information Géographique spécifique (RAAP, Université d'Amsterdam).

Notre approche du rapport entre site archéologique et milieu environnant se fonde sur les analyses effectuées pour l'essentiel par UNISFERE. RAAP lui a fourni des fichiers élaborés par le SIG, à partir de données spatialisées et géoréférencées acquises sous forme de fichiers numériques ou par digitalisation de données livrées par la cartographie disponible. En outre, ce laboratoire a calculé la distance de chaque site au cours d'eau ou au plan d'eau le plus proche et a mesuré le degré de la densité viaire, c'est-à-dire le nombre de chemins alentour du site, qui est un indicateur de la capacité des établissements à structurer l'espace environnant

Distance à un cours d'eau (7 modalités), **Distance au réseau viaire actuel** (4 modalités), **Nombre de chemins** (4 modalités).

La description du milieu physique a porté sur deux de ses composantes, conçues à la fois comme les plus facilement exploitables à partir des sources documentaires disponibles et accessibles, et comme les plus stables, — appréciation toute relative, bien entendu —, ce qui importait dans une démarche qui prétend caractériser le milieu tel qu'il existait entre 21 et 15 siècles avant l'actuel. Il s'agit d'une part du relief et des effets qu'il induit, singulièrement du point de vue de l'exposition solaire et de l'exposition aux vents dominants, d'autre part du contexte pédologique, de stabilité variable selon les profils topographiques et hydrographiques considérés. L'analyse a été effectuée à deux échelles, selon les variables. Une partie d'entre elles porte sur l'emplacement même de l'établissement : pourcentage et orientation de la pente ou absence de pente, rayonnement solaire, exposition aux vents dominants. L'autre partie contribue à caractériser les alentours du site dans un rayon d'un kilomètre (proportions de secteurs plats et des différentes classes de pentes) ou de 500 m (associations de sols). Cette seconde classe de paramètres est chargée de décrire le cadre physique où s'exerce l'activité agro-pastorale et de suggérer, en respectant les compétences et les limites des forces productives de l'époque, une typologie qualitative des milieux exploités par les occupants des habitats étudiés. Les calculs ont permis de dégager une typologie des milieux topographiques (Van der Leuw 1995, 143-168) et une typologie des finages occupés par les sites gallo-romains (**Pédologie**: 7 modalités)

Les résultats

L'analyse statistique multivariée appliquée aux 934 établissements de la base ARCHAEOMEDES et aux seules variables archéologiques a confirmé la structure de la typologie issue de l'analyse consacrée antérieurement à 108 sites du Lunellois, en Languedoc oriental, ce que suggérait déjà la comparaison des tris à plat, donnant la fréquence de chaque variable. La CAH calculée sur les résultats de l'AFC répartit les sites en 11 classes (fig. 5-6), dont quelques sites fouillés éclairent la signification (Van der Leuw 1995, 60-67) :

Classe A (202 sites; 22%): très petits sites du Ier s., brève durée, vocation agraire sans habitat.

Classe B (67 sites; 7%): établissements d'occupation supérieure au siècle, vocation agraire pour partie, petits habitats pour d'autres.

Classe C (34 sites; 4%): petits établissements de facture indigène, à durée d'existence brève; habitats temporaires ou annexes agraires.

Classe D (154 sites; 16%): petits sites de la fin de la République et du Ier s. de n. è., durée brève; aucun site fouillé n'éclaire cette classe.

Classe E (125 sites, 13 %): sites petits et moyens, de facture modeste, à durée excédant un à plusieurs siècles; fermes développées.

Classe F (75 sites; 8%): petits sites tardo-antiques à occupation brève; annexes agraires.

Classe G (85 sites, 9%): sites moyens tardo-antiques et de durée moyenne; petites fermes ou habitats temporaires.

Classe H (75 sites; 8%): taille moyenne, implantés à la fin du Ier s. av. n. è. et au Ier s. de n. è.; fermes indigènes aisées et petites villae.

Classe I (66 sites; 7%): taille moyenne à grande,, implantés à la fin du Ier s. av. n. è. et au Ier s. de n. è.; villae.

Classe J (42 sites; 4%): grands sites durables, confortables; petites agglomérations ou grandes villae

Classe K (22 sites; 2%): plus grands sites; grandes agglomérations ou grandes villae, dotées d'ateliers artisanaux.

Parallèlement à l'AFC, de nombreux tris à plat ou croisés ont été effectués sur la base de données, dont on évoquera quelques résultats significatifs. La phase de création et de diffusion de l'habitat rural, dispersé et groupé, atteint son apogée au Ier s. ap. J.-C., au terme d'une croissance rapide, puis le nombre d'habitats tend à se réduire à partir du IIe s. La rétraction du peuplement est enrayée, dans certaines régions, par une seconde phase de créations aux IVe-Ve s. La projection spatiale des statistiques régionales montre que le développement le plus précoce de la romanisation du peuplement s'opère dans la basse vallée du Rhône, sans doute sous l'impulsion de la colonie grecque de Marseille, alliée de Rome. Ensuite, le front de la colonisation agraire progresse le long de la vallée du Rhône, jusqu'à la fin du Ier s. ap. J.-C. Ce sont les régions qui connaissent l'essor le plus tardif, les zones marginales par rapport au noyau géographique de la romanisation, qui enregistrent une reprise des créations au bas Empire. Ce que montrent les courbes générales, entre autres aspects, c'est que

la taille des établissements constitue seulement un indicateur partiel de la hiérarchie fonctionnelle, et exprime un statut qui a tendance à s'objectiver dans une durée spécifique. Autrement dit, les petits sites n'évoluent pas comme les sites de taille moyenne ou de grande taille. Le critère archéologique de taille des sites acquiert donc toute sa valeur heuristique seulement à l'issue du croisement avec les facteurs de durée et d'implantation.

Cette lecture appelle donc à nuancer l'interprétation du développement subit et éphémère du haut Empire : le croît des sites n'exprime pas uniquement l'envolée des exploitations mais marque tout autant la création d'un équipement agraire de «front pionnier». Sans contredire l'interprétation purement économiste, cette dimension technique introduit donc dans le raisonnement une pondération de l'essor de l'habitat dont l'ampleur est probablement surévaluée par la prise en compte indifférenciée d'exploitations de taille moyenne ou réduite et d'annexes *inhabitées*. On peut donc proposer une nouvelle lecture des courbes de fréquence des établissements. Loin de s'effacer, l'opposition entre haut et bas empire pourrait toutefois changer de sens. Ce ne serait plus tout à fait une opposition entre prospérité et déclin d'un certain modèle de développement, mais aussi un contraste entre des réseaux comprenant beaucoup d'installations dispersées et des réseaux moins diffus, plutôt regroupés ou fortement polarisés. Après avoir occupé une fonction de relais techniques entre les pôles d'initiative et les champs, ce vaste dispositif d'annexes agraires et d'habitats temporaires devint obsolète et fut délaissé lorsque le système atteint son profil d'équilibre. Le niveau important des abandons ne constitue donc pas le signe d'une déprise rurale uniforme, mais celui d'une maturation des réseaux d'habitat passant par une réduction du nombre des unités de résidence et des locaux d'exploitation.

L'évolution de la durée des établissements corrobore et amplifie celle de leur superficie. Aux réseaux du haut empire gros d'installations modestes et éphémères, s'opposent les réseaux du bas empire marqués par des implantations vastes et durables. La dualité entre des sites à occupation brève, inférieure à 2 siècles, et les occupations longues avec, entre les deux, quelques sites à occupation moyenne, peut donc s'interpréter comme la complémentarité entre, d'une part, les maillons d'un front pionnier, annexes agraires dont l'installation s'insère dans le cadre d'un programme d'équipement du territoire et, d'autre part, des pôles d'initiative agraire, supports durables du peuplement et du système productif. La valeur d'un abandon de site devient éminemment relative dans le cadre d'une telle approche.

Si l'on considère maintenant le rapport entre le milieu physique et l'évolution des réseaux d'habitat, on observe que si les conditions environnementales ont visiblement joué un rôle dans les choix des sites d'habitat, la structure spatiale, une fois mise en place au Ier s. ap. J.-C., s'est érodée de façon égale, presque indifféremment des conditions d'implantation. La répartition globale des implantations montre un intérêt particulier pour les contacts, des coteaux, les terroirs aux sols minces et naturellement bien drainés ou les finages à terroirs associés. Cette distribution spatiale des

installations gallo-romaines, qu'on imagine placées au cœur des terroirs exploités, concrétise les observations et les conseils livrés par l'agronomie latine, qui valorise ces types de milieux, propres à la culture des espèces méditerranéennes, céréales, vigne, olivier, légumineuses. Les régions planes n'offrent qu'un intérêt moindre, tandis que les reliefs vigoureux sont dissuasifs. Une A.F.C de «second niveau», opérant à la fois sur les descripteurs paysagers et sur les classes A à K obtenues par la première A.F.C, intégrées comme descripteurs autonomes, a permis d'entrer dans l'intimité de ces rapports site/habitat.

En ce qui concerne le phénomène très révélateur de la réoccupation d'un site abandonné par un habitat antérieur, on constate qu'il caractérise de manière dominante des classes de sites installés soit en plaine, dans un milieu relativement drainé, soit dans un paysage de contact, entre plaine et coteau, à versants faiblement à moyennement inclinés, toujours bien exposés et dotés d'un bon ensoleillement. Ce sont là les milieux les plus attractifs durant l'Antiquité gallo-romaine, ceux où l'on trouve le plus grand nombre de sites confortables et durables, mais qui enregistrent aussi le plus grand nombre de sites précaires. Autrement dit, les milieux les plus attractifs sont à la fois ceux qui accueillent le plus de sites durables et le plus de sites précaires. Les qualités naturelles du milieu, si elles expliquent le choix initial, ne constituent donc pas un facteur de découragement de l'entreprise agro-pastorale. En effet, l'habitat et ses occupants ne désertent pas le milieu lorsque celui-ci enregistre ainsi l'abandon de certains sites. Après la mise en place du front pionnier et la stabilisation de l'habitat en réseaux hiérarchisés et fonctionnels, certains établissements seulement sont abandonnés : les plus petits, les plus modestes et, en même temps, comme le montre leur fouille, les plus spécialisés dans une activité. Cette spécialisation explique la modestie de leur taille et de leur mobilier, et c'est probablement elle qui est la cause de leur précarité : si, par exemple, la viticulture régresse, les installations spécialisées dans le vignoble en subiront la conséquence plus rapidement et plus vivement que les autres établissements.

Dernier exemple des possibilités offertes par la méthode, le croisement des données pratiqué par l'AFC révèle toute son efficacité en ce qui concerne le problème épineux des établissements réoccupant un site occupé antérieurement. Ceux-ci ne représentent qu'un dixième de la population analysée, mais forment un groupe cohérent, essentiellement localisé dans la classe K où se concentrent par ailleurs les sites les plus grands, les plus confortables et les plus durables, agglomérations ou *uillae*. Les établissements qui réussissent paraissent donc en bonne part des installations opportunistes, sachant exploiter les avantages d'un site et d'un environnement déjà aménagés par des occupants antérieurs.

La manipulation et l'exploitation de la base de données ainsi constituée sont désormais proposées aux diverses équipes archéologiques grâce à une base interactive *ArchéBase*, créée par J.-J. Girardot sous HyperCard, extensible à de nouveaux sites et à de nouvelles variables. Les utilisateurs peuvent, à volonté, sélectionner tout ou partie des données archivées, pour travailler soit sur leur fichier régional, soit un groupe de régions, opérer la

sélection en définissant des critères archéologiques ou environnementaux pour extraire l'information recherchée, combiner différents types de critères de sélection... Dès lors, chacun peut explorer le profil d'une classe de sites dont il aura lui-même défini les contours, et exporter les résultats de sa sélection vers d'autres applications statistiques (tri à plat, tri croisé, matrice ordonnée, AFC et CAH). Cette possibilité d'enquête multiforme ouvre des perspectives inédites pour la recherche sur l'habitat rural.

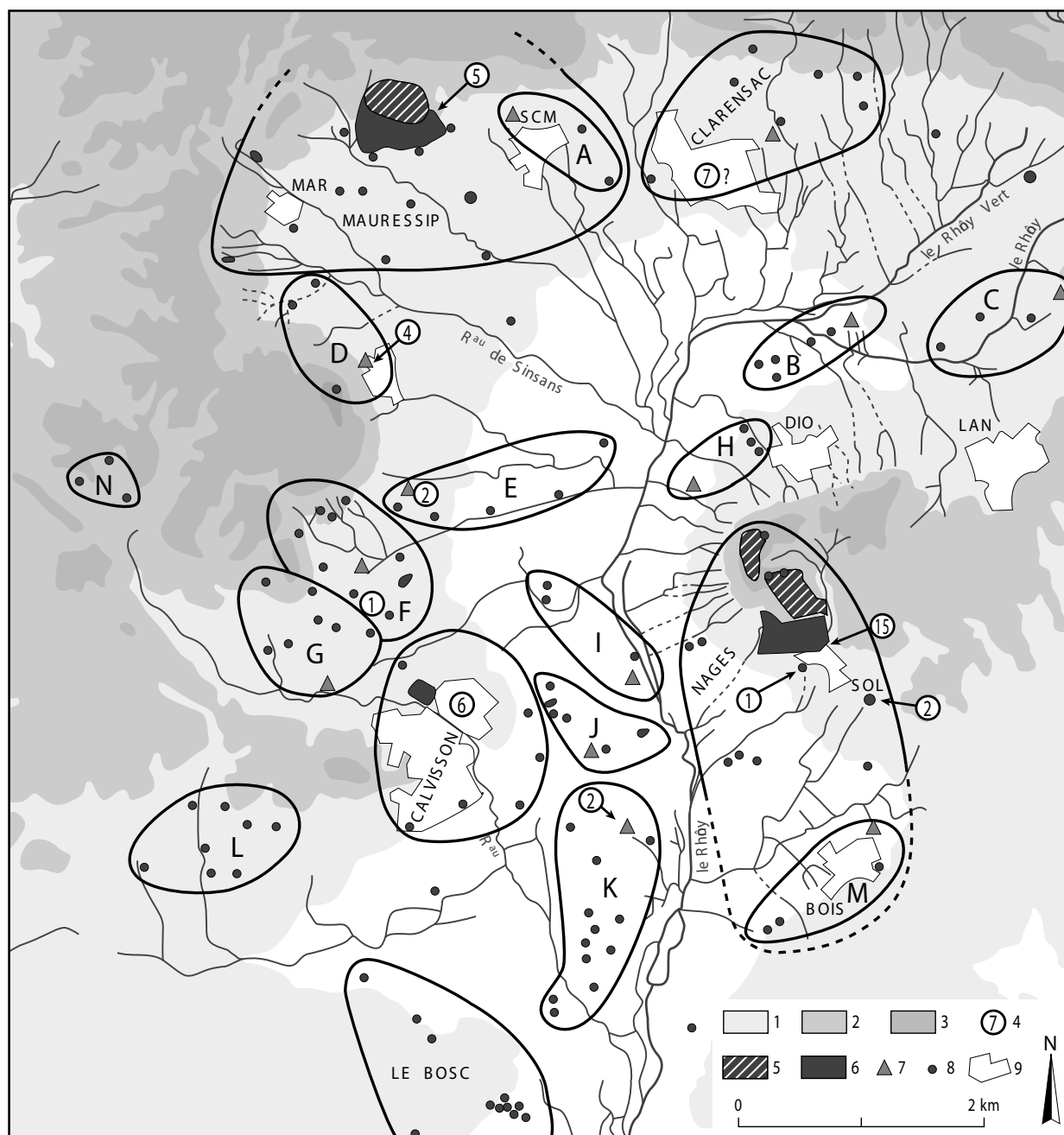

Figure 2. Carte des réseaux locaux de la Vaunage (Gard) au haut Empire.

4. L'approche systémique: des réseaux hiérarchisés

Au delà de la typologie des «sites», l'analyse multivariée permet ainsi de préciser les modalités des processus de dispersion et de concentration des réseaux d'habitats, polarisés par des agglomérations ou par des établissements au statut architectural et fonctionnel supérieur à celui des établissements dispersés alentour. Un *réseau d'habitats* se présente comme un dispositif spatial cohérent, regroupant à une période donnée des établissements aux fonctions diverses, liés entre eux par des relations fonctionnelles et hiérarchiques. La forme dominante de ces réseaux est structurée à partir d'un pôle d'initiative agraire, dont la fonction organisatrice est relayée par des habitats intermédiaires, hameaux ou fermes de taille moyenne et dont le contrôle et la maîtrise de l'espace agropastoral s'exercent concrètement grâce à des locaux et des aires techniques spécialisées, installées au plus près de l'activité de production, ainsi que par des petits habitats occupés de manière temporaire à l'occasion de certaines activités. On parle alors de **réseaux polarisés** (fig. 7). Un second type de réseau, associant des établissements de rang sensiblement égal et n'ayant pas ou peu suscité l'émergence de «sites» annexes, a pu être identifié en Lunellois. En marge des réseaux polarisés et dans le contexte spécifique d'un littoral lagunaire, ce voisinage d'établissements de rang moyen évoque une économie domaniale, dans ce que l'on propose de qualifier, faute de hiérarchie explicite, de **réseaux linéaires** (Favory et al. 1994, 170-180).

Avancée significative vers une analyse systémique du peuplement, cette perception des réseaux embrasse désormais les différentes strates et stratégies d'appropriation du territoire, depuis le niveau de l'exploitation paysanne ou domaniale, jusqu'aux réseaux supérieurs exprimant la polarisation des campagnes autour de la ville. La modélisation et l'analyse formelle de ces réseaux ont été développées dans un premier temps en collaboration avec les géographes de l'équipe P.A.R.I.S. (Favory et al. 1998), énoncées dans une perspective systémique (Raynaud 2003) puis développées dans plusieurs thèses récentes (Nuninger 2002),

Bibliographie

- FAVORY, F., FICHES, J.-L., GIRARDOT, J.-J., 1988, L'Analyse des données appliquée à la typologie des sites gallo-romains dans le Beaucairois (Gard) : matériel de prospection et environnement paysager : essai méthodologique, *Gallia*, 45, 1987-1988, p. 67-85.
- FAVORY, F., FICHES J.-L., 1994, *Les campagnes de la France méditerranéenne dans l'Antiquité et le haut Moyen Age. Approches micro régionales*, Documents d'Archéologie Française, vol. 42, 1994.
- FAVORY, F., GIRARDOT, J.-J., RAYNAUD, CL., ROGER, K., 1994, L'habitat gallo-romain autour de l'étang de l'Or (Hérault). Hiérarchie, dynamique et réseaux du IIe s. av. au Ve s. ap. J.-C., *Mélanges Pierre Lévêque*, vol. 8, Paris, 1994, p.123-215.
- FAVORY, F., FICHES, J.-L. , MATHIAN, H., RAYNAUD, CL., SANDERS, L. , 1998, La dynamique de l'habitat gallo-romain dans la basse vallée du Rhône (chapitre III), Sélection géographique, déterminisme et hasard (chapitre V), in *Des oppida aux métropoles*, D. Pumain dir., Paris.

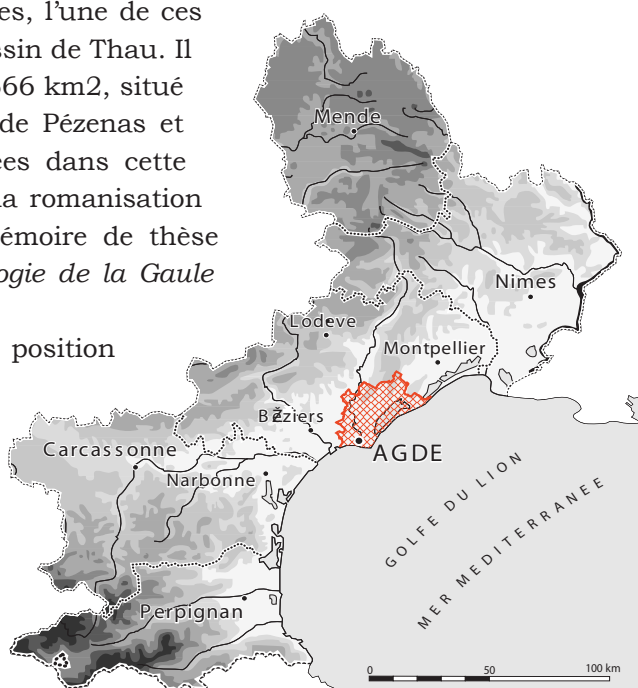
- NUNINGER, L., 2002, Peuplement et territoires protohistoriques du VIIIe au Ier s. avant J.-C. en Languedoc oriental, thèse, Université de Franche-Comté, 2 vol.
- PELLECUER, Ch. édit., 1993, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, n°1, Juan-Les-Pins, 1993.
- PELLECUER, Ch. édit., 1994, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, n°2, Juan-Les-Pins, 1994.
- PELLECUER, Ch. édit., 1996, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, n°3, Juan-Les-Pins, 1996.
- RAYNAUD, Cl., 2003, Archéologie et géographie historique : le système de peuplement de l'Age du Fer au Moyen Age, *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne*, Hommage à Guy Barraol, *Suppl. à la Revue Archéologique de Narbonnaise*, 323-354.
- VAN DER LEEUW, S., FAVORY, F., FICHES, J.-L., dir., 2003, *Archéologie et systèmes socio-environnementaux. Etudes multiscalaires sur la vallée du Rhône dans le programme Archaeomedes*, Monographies du CRA, 27, Paris, 403 p.

Le littoral languedocien à l'époque tardo-républicaine et durant le Haut Empire : le secteur d'Agde et du bassin de Thau (Hérault, France)

Iouri Bermond, Christophe Pellecuer
U.M.R. 5140 Lattes-Montpellier (Culture)

Les recherches sur l'occupation des sols et le peuplement du Midi de la Gaule, pour ce millénaire qui court du début de l'âge du Fer jusqu'à la période tardo-antique, ont trouvé avec le littoral languedocien un terrain de prédilection et cela depuis plus d'une vingtaine d'années. Quelques fouilles d'importance — l'un des chantiers les plus connus et les plus productifs est celui de *Lattara* (Lattes, Hérault) — ont été prolongées par des programmes de prospection pedestre menés à l'échelle de micro-régions, qui sont autant de fenêtres d'étude contiguës entre Nîmes et Béziers. La plupart de ces travaux sont venus abonder naturellement le projet *Archaeomedes*, présenté par C. Raynaud. Nous avons souhaité présenter, à l'occasion de la journée d'étude de Banyoles, l'une de ces zones privilégiées, le secteur d'Agde et du bassin de Thau. Il s'agit d'un espace géographique de quelque 566 km², situé entre les agglomérations modernes d'Agde, de Pézenas et Montpellier. Les principales données utilisées dans cette approche destinée à cerner les rythmes de la romanisation ont fait l'objet de publications récentes, mémoire de thèse et volume de collection de la *Carte Archéologie de la Gaule* (Mauné 1998, Lugand, Bermond dir. 2001). Agde et le bassin de Thau occupent une position centrale dans le golfe du Lion (fig. 1). Cette micro-région est façonnée par deux milieux géographiques bien distincts, unifiés par un cordon littoral sableux. A l'ouest, on trouve la plaine alluviale de l'Hérault, véritable trait d'union entre la côte et les premiers contreforts du Massif Central. L'embouchure du fleuve est dominée par le relief volcanique d'Agde qui a

Figure 1. Le golfe du Lion et le secteur d'Agde/bassin de Thau.

favorisé l'implantation de la colonie grecque d'*Agathe*. À l'est, le bassin de Thau abrite le plus vaste et le plus profond des étangs languedociens, bordé par un paysage de coteaux au faible modelé. La colline de Sète, dans le prolongement des reliefs jurassiques qui forment la limite occidentale de cet ensemble, a longtemps été isolée sur un lido mouvant, cela jusqu'à la création du port et de la ville à l'époque moderne (Ambert *in* Lugand, Bermond dir. 2001, 48-57).

On ne perçoit avec certitude une unité territoriale pour la majeure partie du secteur considéré qu'à la fin de l'Antiquité, avec la mise en place de la *civitas* et de l'évêché agathois. Cette nouvelle entité serait issue d'un démembrement de la colonie romaine de *Baeterrae*, qui vient confronter l'*ager* de la colonie latine de *Nemausus* à l'extrémité orientale de l'étang de Thau. Des hypothèses ont été avancées pour tenter de comprendre ce qui a pu guider un tel découpage, certainement basé sur les contours de *pagi* biterrois. Ses subdivisions territoriales auraient pu conserver le souvenir d'une situation d'autonomie civique qui prévalait jusqu'à l'époque augustéenne et une partie du Haut Empire pour des agglomérations d'origine indigène comme *Cessero*, *Piscenae* ou l'ancienne colonie de Marseille, disposant toutes du droit latin (Christol 1998). La géographie de l'Antiquité tardive trouverait ainsi ses racines dans l'histoire des marges mouvantes de l'espace biterrois.

Cette contribution permettra de s'interroger sur les capacités de l'archéologie à apporter des confirmations sur l'évolution des cadres politiques et administratifs depuis la période de la conquête. Les enquêtes de terrain permettent de mettre en évidence d'autres formes d'organisation territoriale et de maîtrise de l'espace rural antique. Il nous a semblé pertinent de corréliser les étapes de l'occupation de sols dans le secteur d'Agde et du bassin de Thau avec les rythmes propres au phénomène de la romanisation. La réflexion proposée portera principalement sur la période tardo-républicaine et celle du Haut Empire. Elle viendra prolonger une première contribution parue en 1998 (Bermond, Pellecuer 1998) qui peut être enrichie grâce aux apports de fouilles récentes et à la poursuite d'études engagées parfois plus d'une dizaine d'années.

1. *Agathe*, un comptoir grec et sa périphérie durant la protohistoire

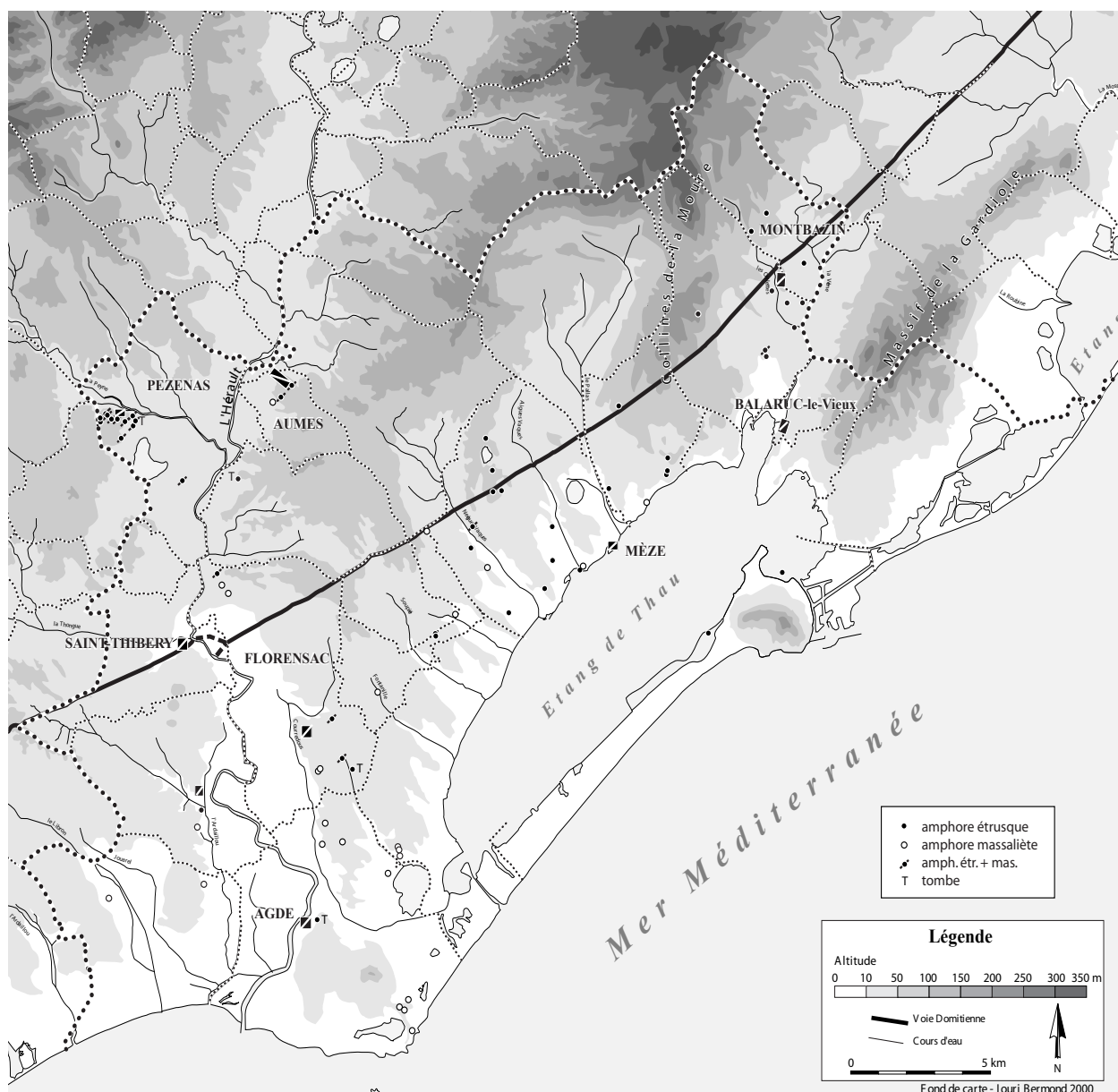
Un constat s'impose lorsque l'on veut traiter des campagnes protohistoriques, celui d'une connaissance très partielle de l'occupation des sols dont les principaux résultats sont à mettre au compte des prospections pédestres. Seules les agglomérations — et Agde n'échappe pas à cette situation — ont pu faire l'objet de fouilles, même s'il s'agit la plupart de temps d'interventions limitées à des sondages.

Elles se répartissent pour l'essentiel selon l'axe nord-sud matérialisé par la vallée de l'Hérault. Depuis Agde, probable *emporion* phocéén occupé au plus tard vers le milieu du VIe siècle (Garcia 1995, 143), on trouve en remontant le fleuve, la Monédière (Bessan), Montjoui (Florensac), Lico-Castel (Aumes) et Saint-Siméon (Pézenas). À côté de ces implantations d'une première génération, apparaissent au siècle suivant de nouveaux sites côtiers comme Mèze ou Balaruc le Vieux, si l'on tient compte des données partielles à notre

disposition pour dater de ces sites. Durant le Ier âge du Fer, le corpus de l'habitat rural isolé reste encore peu fourni (fig. 2). Les découvertes signalées sont pour la plupart du temps sporadiques, discontinues. Lorsque les investigations de terrain ont été plus systématiques, les images obtenues décrivent des situations très contrastées : des sites peuvent être agglutinées au pied de l'oppidum comme à Saint-Siméon, formant un véritable quartier bas (Mauné *in* Lugand, Bermond 2001, 329) ; au nord-est de l'étang de Thau, la mise en place d'une prospection par grille d'échantillonnage et tests de ramassage de 100m² a mis en lumière un semis de points d'occupation du VIe siècle, matérialisés sous la forme d'une association de quelques fragments d'amphores étrusques et de céramique non tournée. Ces implantations rurales échappent au rayon d'influence de tout habitat aggloméré (Bermond 1998). D'autres explications devront être recherchées pour en comprendre la distribution.

Le 2e âge du Fer s'ouvre avec la fondation de la colonie massaliète

Figure 2. L'occupation de l'âge du Fer dans le secteur Agde/bassin de Thau.

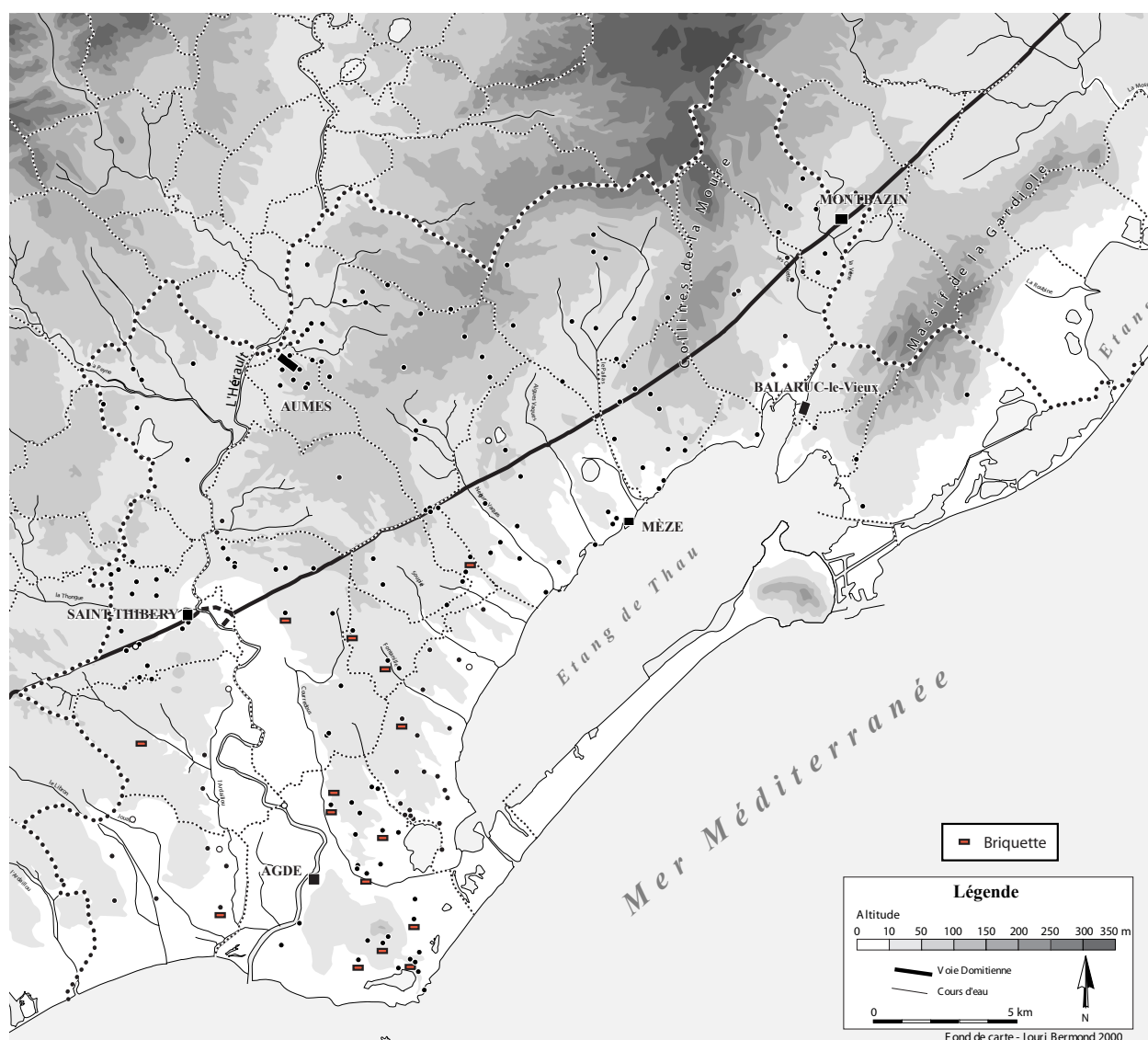
d'Agde, à la fin du Ve siècle (Garcia 1995, 147). On a tenté de définir la Chora agathoise, en utilisant des méthodes de la géographie spatiale comme celle des polygones de Thiessen ou du plus proche voisin, mais aussi par la restitution des trames cadastrales (*op. cit.* 149, Clavel-Lévêque 1989-1990, Pérez 1990). Ces approches théoriques, mais aussi l'affirmation de l'agglomération ne trouvent pas d'échos significatifs dans l'organisation des campagnes, toujours marquée par un faible nombre de sites, même dans les secteurs où les investigations de terrain ont été les plus exigeantes. Il faut en fait attendre le IIe siècle pour voir s'amorcer un changement, avec une fréquence nouvelle des « témoins archéologiques » dans l'espace rural, principalement les productions amphoriques gréco-italiques.

2. Un espace dynamique mais contrasté au Ier siècle avant notre ère

Ce Ier siècle apparaît comme un moment-clé de l'histoire du peuplement local, avec la multiplication des points d'occupation, même si une part d'entre eux a été créée durant le siècle précédent. Les transformations de l'espace rural agathois ne peuvent être corrélées avec les évolutions politiques de la période considérée, qui ont pu suivre le siège de Marseille ou la création de la colonie voisine de Béziers dans la deuxième moitié du Ier siècle avant J.-C. Les données obtenues montrent cependant, avec la plus grande clarté, que le comptoir des origines est devenue une agglomération dotée d'un territoire.

Des disparités spatiales doivent être signalées entre la périphérie agathoise et les autres zones du secteur d'étude — rives de l'étang de Thau et secteur de Pézenas. Pour illustrer cette question, on a choisi d'utiliser la distribution des briquettes de céramique utilisées pour les revêtements en *opus spicatum* (fig. 3). Ces matériaux peuvent être assez facilement associés à des cuves à vocation vinicole, comme le démontrent la fouille de quelques établissements ruraux et la découverte de ces aménagements à cupule de décantation datés du début du Ier siècle ou de la fin du IIe siècle avant notre ère (site des Barettes, Saint-Michel à Agde, des Belles, de l'Eglise du Bagnas 2 à Marseillan). Une vingtaine d'établissements ruraux ont livré ce type de brique, ces sites formant une couronne autour d'Agde. C'est aussi dans cette zone qu'ont été fouillés des fours de potiers ayant produit des amphores de type italique durant les deux derniers siècles avant notre ère (Gomez *in* Lugand, Bermond 2001, 150-151). Ces premiers éléments permettent d'appréhender de façon concrète l'espace agricole agathois, par ailleurs fortement individualisé grâce à un important épandage généralisé de fragments d'amphore italique. Les prospections extensives ne révèlent pas une telle présence dans les secteurs de Pézenas ou du nord-est de l'étang de Thau (Bermond, Pellecuer 1997).

L'habitat rural montre, sur la base des quelques exemples de fouilles à notre disposition, de profondes différences selon sa localisation dans la zone d'étude. Le site d'Embonne, au cap d'Agde, est implanté sur le plus important secteur d'extraction de basalte qui couvre plusieurs dizaines d'hectares. L'état le plus ancien de cet établissement rural appartient au second âge du Fer, antérieur à la fin du IIe siècle avant J.-C. Deux tronçons de murs reconnus obéissent à une orientation autour de 45°Est, qui

n'est pas sans rappeler les directions de la trame urbaine agathoise et la cadastration de la Chora. L'état tardo-républicain, aux environs de 30°Est, est en rupture avec la phase précédente, plus proche de l'orientation de la centuriation Béziers B datée du premier quart du Ier siècle avant notre ère. Dès cette seconde époque, la construction adopte un plan régulier. Elle pourrait s'organiser autour d'une cour centrale bordée d'une galerie de 70m², qui sera réutilisée durant les périodes postérieures. Des pièces à vocation techniques sont dotées de sols de tuileau à agrégat de fragments d'amphore italique et dans une moindre proportion de Tarraconaise précoce. Deux cuves à revêtement de mortier hydraulique pourraient être associées à quelques *dolia* de petites dimensions (Bermond, Pomarède 2002). Hors de la Chora, à Loupian, sur le site des Prés-Bas qui deviendra villa à l'époque impériale, les aménagements les plus anciens sont datés du milieu du Ier siècle avant notre ère. Ils se limitent les plus souvent à des tranchées étroites, des trous de piquets et de poteaux, relevant d'une architecture en terre et matériaux périssables. Deux silos souterrains et les traces d'un grenier aérien sont à mettre en relation avec les réserves alimentaires d'un groupe réduit d'occupants. Un fossé de grandes dimensions pourrait

Figure 3. L'occupation tardo-républicaine dans le secteur Agde/bassin de Thau.

limiter au nord le développement de cette première installation, que l'on pourrait interpréter comme une de ces fermes en enclos maintenant mieux connus dans le Midi de la Gaule (Bermond, Pellecuer 1997, 59 ; Pellecuer 2000, 47-52).

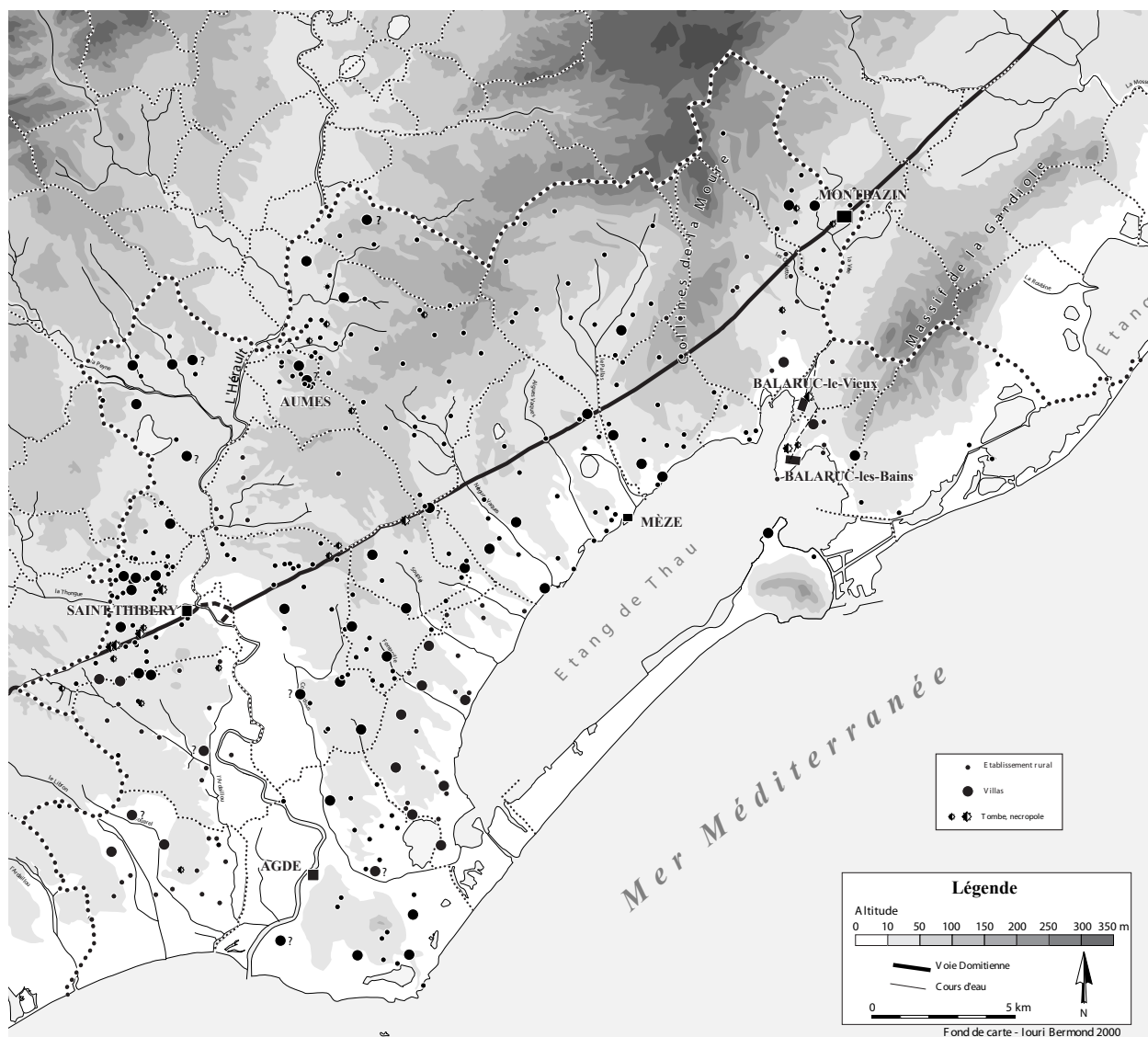
Dans la traversée de Loupian par la voie Domitienne, un habitat d'un type original a pu être fouillé de part et d'autre du franchissement d'un modeste thalweg (fig. 4). Plusieurs bâtiments se sont agglomérés à ce point de passage et se présentent comme des constructions à solins de pierres, d'une surface de 400 à 500 m², se répartissant sur une assiette de 2000 m². L'absence de tuiles de couverture est un fait notable, mais le mortier a pu être utilisé pour certains aménagements (cuve, sol ?). Des activités en relation avec la fréquentation de l'axe viaire peuvent être postulées et l'un des arguments décisifs pour cette proposition est la très forte représentation du monnayage dans le mobilier de fouille, avec des assemblages de frappes romaines, marseillaise et gauloises. Ce degré élevé de monétarisation (échanges, paiement de service ou de taxes ?) individualise du point de vue régional cet établissement routier occupé seulement pendant quelques générations durant le Ier siècle avant notre ère.

3. Terroirs pleins et généralisation des investissements durant le Haut Empire

Le tableau général de l'habitat rural durant les deux premiers siècles de notre ère pour le secteur littoral considéré n'échappe pas, d'un point de vue quantitatif, aux tendances mises en évidence par l'enquête *Archaeomedes* et qui ont été observées plus largement en Narbonnaise. On constate ici comme ailleurs, durant le Ier siècle, une augmentation sans précédent du nombre des points occupés, avec plus de 300 sites contre 150 pour la période antérieure (Bermond *in* Lugand, Bermond dir. 2001, 93-94) (fig. 5). Les créations nombreuses de ce début du Haut Empire viennent enrichir le stock des établissements fondés au cours du dernier siècle avant notre ère, toujours en activité. On obtient ainsi les densités les plus élevées connues pour l'Antiquité avec 0,5 à 1 site rural au km². Le poids démographique que

Figure 4. Loupian, Marinesque, un habitat tardo-républicain en bordure de la voie Domitienne (campagne 2004).

de tels chiffres laissent entrevoir est largement confirmé par l'importance des épandages, témoins de l'intensité de la pression agraire. Dans le secteur de Mèze et de Loupian, il est possible de montrer que le maillage serré des sites ruraux est étroitement associé à des zones d'épandages dont l'extension varie selon le rang et les capacités de l'exploitation rurale ou du groupe d'exploitations.

L'image d'une mise en valeur continue, de terroirs pleins est celle qui caractérise le mieux l'espace littoral étudié. Les agglomérations, d'origine protohistorique ou de création romaine, ne sont pas absentes, mais, peu nombreuses en définitive — de l'ordre de la dizaine —, leur distribution apparaît trop irrégulière pour assurer à elles seules l'exploitation de ce territoire ample. La plus importante d'entre elles, Agde, ne semble pas connaître un destin exceptionnel durant le Haut Empire, à tel point que l'on a pu s'interroger sur le devenir du tissu urbain au cours de cette période (Ugolini *in* Fiches dir. 2002, 364). À l'opposée, l'habitat rural de quelques centaines à quelques milliers de mètres carrés — le lot des fermes — voit ses effectifs évoluer à la hausse, avec plus de 200 unités. Elles sont présentes dans tous les types de terroirs et vont même jusqu'à coloniser des

Figure 5. L'occupation du Haut Empire dans le secteur Agde/bassin de Thau.

terroirs marginaux sous les effets d'une pression agraire exigeante en terres nouvelles. Le véritable maillage structurant est constitué d'une cinquantaine de sites de superficie de l'ordre de l'hectare ou plus, livrant des matériaux luxueux, dans lesquels on reconnaîtra pour l'essentiel des villas. La densité théorique de ce type de site est de l'ordre de 1 unité pour 1000ha environ. Pour cerner avec plus de précision les finages domaniaux, différentes méthodes de restitution peuvent être mises en œuvre, tenant compte de la topographie, de la relation au plus proche voisin, des aires d'épandage ou des capacités de production, elles aboutissent toutes à des surfaces de quelques centaines d'hectares, de l'ordre de 100 à 600ha. La distribution de ces pôles agraires est régulière dans la basse vallée de l'Hérault comme sur les rives de l'étang de Thau. Leur permanence d'occupation, au-delà de la période du Haut Empire, montre qu'il s'agit d'entreprises solides, de valeurs foncières stables qui justifient les investissements engagés dans ces domaines ruraux.

L'histoire de la villa des Prés-Bas, à Loupian, illustre pour la zone considérée les stratégies successives qui ont présidé à ces investissements : l'implantation initiale autour du milieu du Ier siècle avant notre ère, dont on a souligné précédemment la modestie, a pu s'accompagner d'un véritable effort de rassemblement des terres et de construction de l'espace agraire. Dès le changement d'ère, soit à peine quelques générations plus tard, on voit apparaître une ferme de plan régulier, une construction en U, rapidement agrandie, avec des corps d'habitation pour la main d'œuvre domaniale et un cellier pour les productions. C'est dans la deuxième moitié du Ier siècle qu'est constituée la villa à proprement parler, par la réforme et l'amplification de l'ensemble préexistant. À côté des logements des dépendants, est édifiée une aile résidentielle sur cour à péristyle, dotée de bains. Un chai d'une capacité de l'ordre de 1500hl indique qu'une part de l'activité du domaine est tournée vers la viticulture. Les capacités de production et les possibilités de commercialisation ont justifié l'installation d'un atelier de fabrication d'amphores gauloise, à une distance d'un kilomètre de la villa, sur les rives de l'étang (Pellecuer 2000).

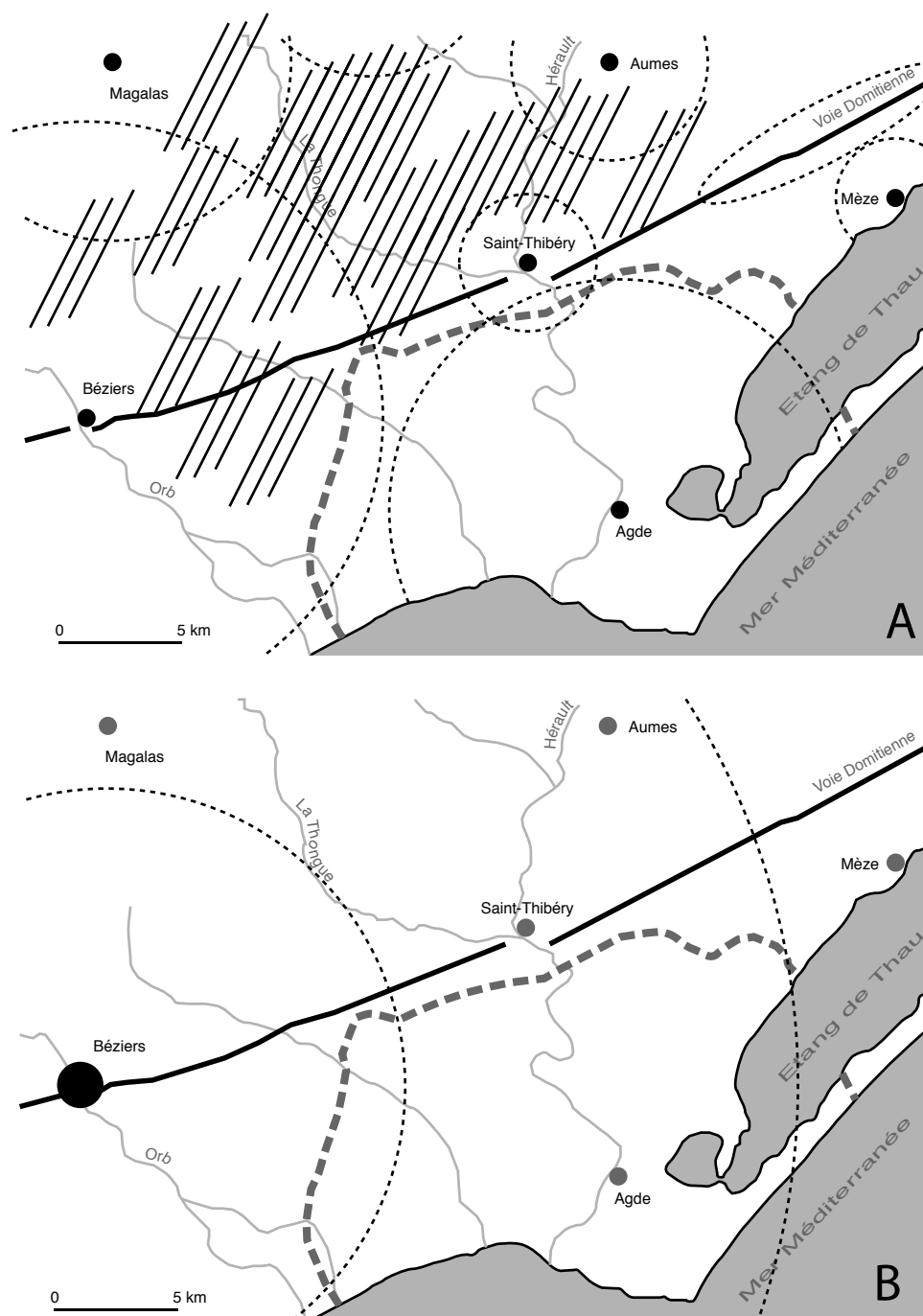
À titre de conclusion, il nous a semblé utile de proposer trois schémas successifs d'occupation des sols qui permettent de décrire l'évolution du secteur d'Agde et de l'étang de Thau depuis la Protohistoire jusqu'à Haut Empire. Cette démarche pourra paraître caricaturale, ne retenant que quelques traits majeurs, mais elle est aussi une invitation au débat.

Pour l'âge du Fer, il faut encore admettre que cet espace littoral est encore fortement marqué par le poids de l'habitat aggloméré et se caractérise par des campagnes à l'occupation encore bien clairsemée. Les travaux des dernières décennies, principalement les prospections, ont cependant permis d'individualiser un habitat isolé. Si le phénomène est bien réel et mérité d'être mis en relief, ses premières manifestations sont encore difficiles à cerner. Faute de fouilles, il n'est pas encore possible d'en définir le statut exact — véritables fermes plutôt que simples « annexes agraires » ? Les effectifs sont encore insuffisants pour dresser un tableau d'une évolution depuis le VIe siècle avant notre ère, auquel peut être attribuée la plupart de

ces sites, et les siècles ultérieurs, pour lequel la documentation fait encore largement défaut. Le développement de l'archéologie préventive dans les années à venir est cependant susceptible de modifier cette vision, comme cela a pu être le cas dans la région nîmoise

À partir du IIe siècle avant notre ère et plus particulièrement durant le siècle qui suit la conquête romaine, la situation change de façon radicale avec la mise en place d'un maillage dense de l'habitat rural. Sa répartition est le fait de polarités locales, avec des concentrations de sites autour d'agglomérations comme Agde mais aussi dans la périphérie de l'oppidum d'Aumes ou de *Cessero* (fig. 6, A). Au-delà des concentrations qui se dessinent dans l'aire d'influence de ces agglomérations de fondation

Figure 6. Schémas d'occupation des sols sur le littoral languedocien, à l'époque républicaine et durant le Haut Empire.

A- Le peuplement du secteur d'Agde et du bassin de Thau, au cours des deux derniers siècles avant notre ère, résulte de l'addition de polarités locales induites par les principales agglomérations. Des zones d'influence peuvent être dessinées, proportionnelles à l'importance économique, au statut de chacune d'entre elles. Pour Agde, on a indiqué en outre les limites de la Chora (tirets gris), telles que définies par Garcia 1995. Le caractère discontinu de cette organisation territoriale est atténué par d'autres dynamiques spatiales, comme les implantations rurales liées à la trame de la cadastration précoloniale Béziers B ou l'attraction de l'habitat générée par le tracé de la voie Domitienne.

B- La période du Haut Empire va rompre avec le caractère hétérogène de la période précédente, avec l'affirmation du chef-lieu biterrois et la perte d'autonomie des agglomérations dans le cadre de la *civitas*. Ce premier niveau hiérarchique est complété par le maillage des villas, régulièrement décroissant depuis le chef-lieu (Pellicuer, à paraître). Le secteur d'Agde et du bassin de Thau est alors intégré dans le territoire d'approvisionnement et de production de la colonie de *Baeterrae*.

ancienne, des conditions nouvelles peuvent intervenir pour expliquer une part des implantations reconnues. Dans le nord de la zone d'étude, des liens peuvent être établis entre l'émergence de l'habitat tardo-républicain et le développement du cadastre précolonial Béziers B (Clavel-Lévêque 1995, Mauné 1998, 47-56). La voie Domitienne, que l'on considère comme un tracé créé *ex nihilo*, peut elle-aussi devenir zone d'attraction et fixer des formes nouvelles d'occupation. La création de l'agglomération de *Forum Domitii* ou l'installation d'habitats de bord de voie comme celui du franchissement fouillé à Loupian en sont les exemples les plus manifestes. On insistera sur cette impression de discontinuité et d'hétérogénéité qui se dégagerait de l'étude du peuplement des deux derniers siècles avant notre ère avec le cas particulier du territoire agathois. Densité élevée de l'habitat rural et intensité de l'exploitation des sols, développement précoce d'une viticulture tournée vers le marché et diffusion de techniques de construction élaborées en font un espace particulièrement dynamique et un vecteur privilégié de la romanisation du littoral.

L'organisation des campagnes du Haut Empire (fig. 6, B), avec l'accroissement de la pression agraire et une véritable hiérarchie de l'habitat, prolonge les tendances de la période antérieure. La continuité de l'occupation des sites ne doit pas masquer cependant l'ampleur des créations qui introduisent une rupture, sinon qui indiquent un nouveau seuil tant démographique qu'économique. Les mutations observées ne sont pas simplement d'ordre quantitatif. La multiplication des centres domaniaux, qui adoptent la forme architecturale aboutie de la villa, constitue, du point de vue de la structure de la production, l'indice sans équivoque d'une emprise des élites sur les campagnes du secteur d'Agde et du bassin de Thau. L'affirmation du fait domanial est générale dans la cité de Béziers et les villas littorales appartiennent dorénavant au territoire d'approvisionnement et de production biterrois (Pellecuer à paraître). Le changement d'échelle intervenu, le passage des polarités locales à la dépendance au chef-lieu, marque une étape nouvelle dans le processus de la romanisation.

Bibliographie

- BERMOND, I. 1998, L'occupation protohistorique du Nord-Est du Bassin de Thau (Région de Mèze, Hérault). In : Mauné, S., dir., *Recherches récentes sur les établissements ruraux protohistoriques en Gaule méridionale*. Montagnac, Editions Monique Mergoïl, 29-43. (Protohistoire européenne, 2).
- BERMOND, I., PELLECUER, Ch. 1997, Recherches sur l'occupation des sols dans la région de l'étang de Thau : son apport à l'étude de la villa et des campagnes de Narbonnaise. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 30, 63-84.
- BERMOND, I., PELLECUER, Ch. 1998, La villa et le domaine dans la région de l'étang de Thau (Hérault, France) de l'époque républicaine à la période du Haut Empire. In : CLAVEL-LEVÊQUE, M., VIGNOT, A. ed., *Cité et Territoire II*. Colloque européen, Béziers, 24-26 octobre 1997, Paris, Presses Universitaires Franc-Comtoises, Les Belles Lettres, 55-66.

- BERMOND, I., POMAREDES, H. 2002, Evolution des centres de production et pôles de peuplement dans la vallée de l'Hérault. Les exemples d'Embonne (Agde) et Peyre Plantade (Clermont-l'Hérault). *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 35, 241-258.
- CLAVEL-LÉVEQUE, M. 1989-1990, Les paysages antiques : le territoire d'Agde et les sédimentations cadastrales. *Etudes sur l'Hérault*, N. S., 5-6, 27-34.
- CLAVEL-LEVEQUE, M. 1995, Béziers : territoire et cité. La fonction génétique du cadastre précolonial. In : CLAVEL-LEVÊQUE, M., PLANAMALLART R. ed., *Cité et territoire*. Ier colloque européen, Béziers, 14-16 octobre 1994, Paris, Les Belles Lettres, 89-100.
- CHRISTOL, M. 1998, Cités et territoires autour de Béziers à l'époque romaine. In : CLAVEL-LEVEQUE, M., VIGNOT, A. ed., *Cité et Territoire II*. Colloque européen, Béziers, 24-26 octobre 1997, Paris, Presses Universitaires Franc-Comtoises, Les Belles Lettres, 209-222.
- FICHES, J.-L. dir. 2002, *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon. Projet collectif de recherche (1993-1999)*. Lattes, ADAL, 994 p. (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 13 et 14).
- GARCIA, D. 1995, Le territoire d'Agde grecque et l'occupation du sol en Languedoc central durant l'Âge du fer. In : COLLECTIF, *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*. Paris, Lattes, Editions Errance, A.D.A.M., 137-167. (*Etudes Massaliètes*, 4).
- LUGAND, M., BERMOND, I. dir. 2001, *Agde et le Bassin de Thau*. Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 448 p. (Carte Archéologique de la Gaule, 34/2).
- MAUNÉ, S. 1998, *Les campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale) (IIe s. av. J.-C. - VIe s. ap. J.-C.)*. Montagnac, Editions Monique Mergoïl, 532 p. (Archéologie et Histoire Romaine, 1).
- PELLECUER, Ch. 2000, *La villa des Prés-Bas (Loupian, Hérault) dans son environnement. Contribution à l'étude de la villa et de l'économie domaniale en Narbonnaise*. Université de Provence, 565 p.
- PELLECUER, Ch. A PARAITRE, Les territoires de la villa et de l'agglomération : quelques réflexions à propos de la Narbonnaise occidentale. *Hommages à Philippe Leveau*, Bordeaux, Ausonius.
- PEREZ, A. 1990, Les cadastres antiques de la cité de Béziers. Systèmes inédits et problèmes de chronologie. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 23, 33-51.

Nîmes, réflexions sur l'origine et la romanisation du peuplement périurbain

Hervé Pomarède
Ingénieur chargé de recherche, INRAP

Jean-Yves Breuil
Chargé d'opération et de recherche, INRAP

Le cadre de la recherche

L'objectif de cette communication est de faire un bilan synthétique des recherches portant sur la romanisation de l'habitat implanté à proximité de la ville de Nîmes (fig. 1). Ces recherches s'inscrivent dans un Projet Collectif de Recherche (PCR) intitulé "Espace rural et occupation du sol de la région nîmoise, de la préhistoire récente à l'époque moderne"¹. Ce projet s'appuie essentiellement sur des opérations d'archéologie préventive, planifiées dans des secteurs soumis à un développement urbain sans précédent. L'élargissement progressif de la zone d'étude sur près de 20 km² (fig. 2) permet aujourd'hui de porter de nouveaux regards sur la campagne périurbaine et sur son peuplement et d'apprécier, dans la longue durée, certaines caractéristiques géomorphologiques et paléo-écologiques du secteur.

Cet espace, devenu, en une quinzaine d'année, un véritable "territoire-atelier", s'inscrit essentiellement dans une plaine alluviale drainée par un petit fleuve méditerranéen: Le Vistre. Ce fleuve suit le piémont des garrigues calcaires sur lequel fut implantée l'agglomération nîmoise. Celle-ci est fondée sur la colline du Mont Cavalier au VIe s. av. J.-C. À la fin du Ier s. av. J.-C., son expansion vers les bas de pentes, se traduit notamment par l'édification d'un important rempart, d'un vaste sanctuaire impérial (Augusteum) et d'un nouveau forum. Sous le règne d'Auguste, la *Colonia Augusta Némausus*, offre ainsi une surface de près de 220 ha ce qui la porte, après Vienne, au deuxième rang des chefs-lieux de cité de Gaule Narbonnaise. Ses nouvelles dimensions la distinguent définitivement des oppida et des agglomérations rurales de la région.

Le territoire qui s'étend au sud de la ville est incisé par plusieurs affluents du Vistre dont le fonctionnement hydrologique est de type méditerranéen (comparable à celui des oueds). Dans les zones basses, la topographie s'est adoucie au fil du temps. Les débordements réguliers du Vistre et l'érosion des reliefs ont en effet entraîné le comblement des dépressions et ont permis le développement de sols variés et mosaïqués.

Figure 1. Nîmes en Narbonnaise occidentale.

1. Ce groupe de travail, dirigé par Jean-Yves Breuil, réunit aujourd'hui une quarantaine de chercheurs. Il est soutenu par le Ministère de la Culture, représenté par M. Schwatler et Ch. Pellecuer (conservateur du patrimoine, Service Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon) qui assure le suivi scientifique et la programmation des interventions.

■ Emprises des opérations archéologiques en zone périurbaine (diagnostics et fouilles, fin 2004)

Figure 2. Les opérations d'archéologie préventive au sud de la ville de Nîmes (d'après Breuil/Séjalon 2004).

Les précédents protohistoriques

Le cadre général de ce travail étant posé, il convient également de présenter à grands traits les principales caractéristiques du peuplement protohistorique du secteur. Celui-ci est documenté depuis peu de temps par des découvertes originales qui permettent enfin d'aborder la question de l'existence de " fermes indigènes " dans nos régions méridionales (Sauvage 1996).

Figure 3. Exemple de structuration et d'habitat rural protohistorique dans la plaine nîmoise, la zone Vignoles-Abeilles (d'après Breuil/Séjalon 2004).

Il semble que ce soit à la fin de l'Âge du Bronze que les activités agricoles aient entraîné l'émergence d'habitats étendus dans cette plaine (Breuil/Séjalon 2004; Breuil/Séjalon à paraître). Ce n'est cependant qu'à la fin du VIe s. av. J.-C., rappelons-le, qu'apparaît une première structure communautaire avec la création de l'oppidum nîmois. En plaine, l'occupation du sol se développe alors en parallèle de l'agglomération. À ce jour, P. Séjalon a pu mettre en évidence une organisation privilégiant les abords des premières voies de communication d'intérêt local ou régional dont la particularité est de s'adapter au tracé de certains affluents du Vistre. Les vestiges de cet habitat, que l'on pourrait donc qualifier de périurbain, sont relativement nombreux mais nous parviennent de manière incomplète (fig. 3). Pour l'heure, on observe essentiellement des concentrations de fossés qui limitent, selon les cas, des espaces funéraires, des zones d'habitat situées de préférence en bord de voie (remarquables par des concentrations de trous de poteaux et de mobiliers) ou des parcelles agricoles.

Ce modèle d'implantation ne peut encore être confronté, dans notre région, à d'autres enquêtes territoriales du même genre. Globalement, on ne dispose que des résultats des prospections au sol (plus rarement de prospections aériennes comme celles de la vallée de l'Aude) et des analyses spatiales, menées sur de grandes surfaces², qui nous permettent d'intégrer ce type d'implantation à un vaste processus de conquête de terres agricoles et à une économie régionale florissante.

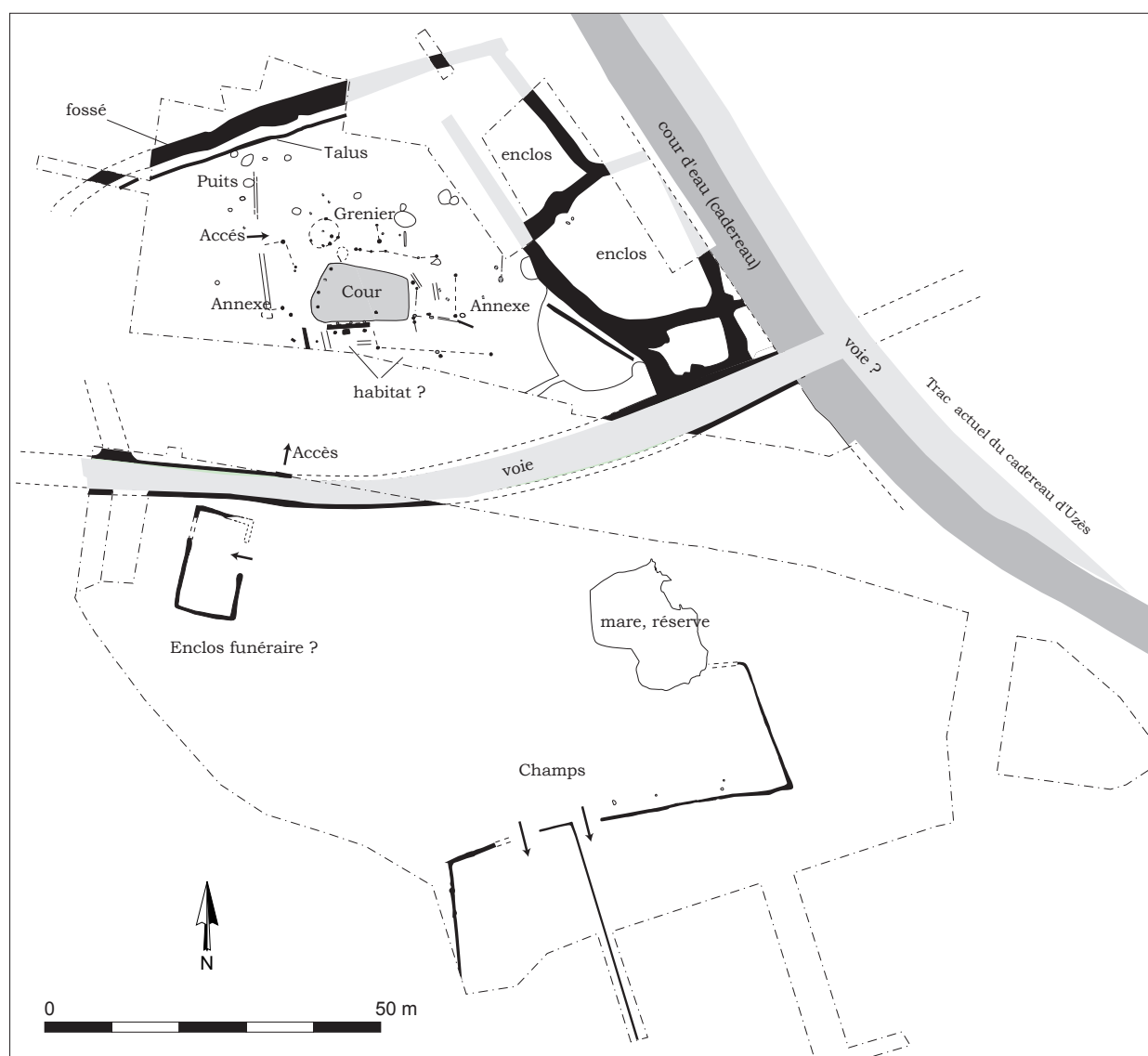
Si l'on revient au cas nîmois, plusieurs questions majeures restent cependant posées; notamment celle de la subordination de ces premières fermes à l'agglomération et celle de la présence de propriétés foncières individuelles. Une autre zone d'ombre persiste concernant les IVe et IIIe s. av. J.-C. puisque les marques de l'occupation tendent à disparaître dans la plaine. On note en effet l'absence d'habitats correctement identifiés ainsi que celle d'épandages agricoles (Bel *et al.* 2005). On ne peut, non plus, confirmer le maintien de tous les réseaux parcellaires antérieurs (fossés de drainage et traces de plantations notamment).

Les fermes à enclos des IIe et Ier s. av. J.-C.

La situation apparaît un peu plus claire à partir du milieu du IIe s. av. J.-C. La ville connaît alors une phase de croissance qui se traduit par une réoccupation progressive des bas de pente et par la réfection de son enceinte. Vers le milieu du Ier s. av., le tissu urbain couvre pour cette période 35 à 40 ha. L'urbanisme paraît être en partie réformé et les premières domus à cour centrale d'inspiration gréco-italique apparaissent progressivement (Monteil 1999).

Dans la plaine, certains grands décapages ont permis de mettre en évidence de nouveaux établissements. Ils intègrent un parcellaire étendu qui reprend en partie les découpages antérieurs de l'espace. Au sud-est de l'agglomération, sur le site de Magaille Est (Breuil 2004), le paysage de prairie plus ou moins humide de cette période est découpé par une série de profonds fossés, dessinant une juxtaposition d'enclos (fig. 4). La présence d'une voie a apparemment motivé le choix du site. Un habitat est installé au nord de celle-ci, dans un secteur légèrement surélevé. Il est limité par de

2. On pense notamment aux approches géo-historiques et statistiques du programme européen Archéomédès réalisées à partir d'importantes bases de données concernant plusieurs milliers de sites archéologiques.

larges fossés certainement doublés d'un talus. Les constructions, remarquables grâce à de nombreux trous de poteaux, s'organisent autour d'une dépression (cour basse ?) et sont tournées vers la voie. Le système de fossés vise ici à réduire la menace des inondations. Au sud de la voie, l'activité agro-pastorale semble se concentrer dans une partie basse, avec la création de parcelles cernées des fossés. À proximité de la voie, on trouve une zone funéraire limitée par un petit enclos rectangulaire.

Les travaux effectués sur le site du Gouffre des Bouchers (Compan/Pellecuer/Pomarèdes 1993; Pomarèdes/Rascalou 2002) ont révélé un autre exemple d'exploitation agricole implantée durant la seconde moitié du IIe s. av. J.-C. (fig. 5). On observe ici encore le rôle attractif et structurant qu'a pu jouer la voirie ainsi que le réseau parcellaire plus ancien (VIe-IIIe av. J.-C.). L'établissement, couvrant plus de 4000 m², est organisé autour de fossés profonds qui délimitent une série d'enclos "emboîtés" à l'intérieur desquels des vestiges se répartissent de manière sectorisée (fosses de plantation, constructions à poteaux, étables autour d'une dépression, citerne, puits). Leur association à un mobilier assez abondant permet de confirmer la

Figure 4. L'habitat d'époque républicaine sur le site de Magaille Est (milieu IIe – milieu Ier s. av. J.-C.) (d'après Breuil 2004).

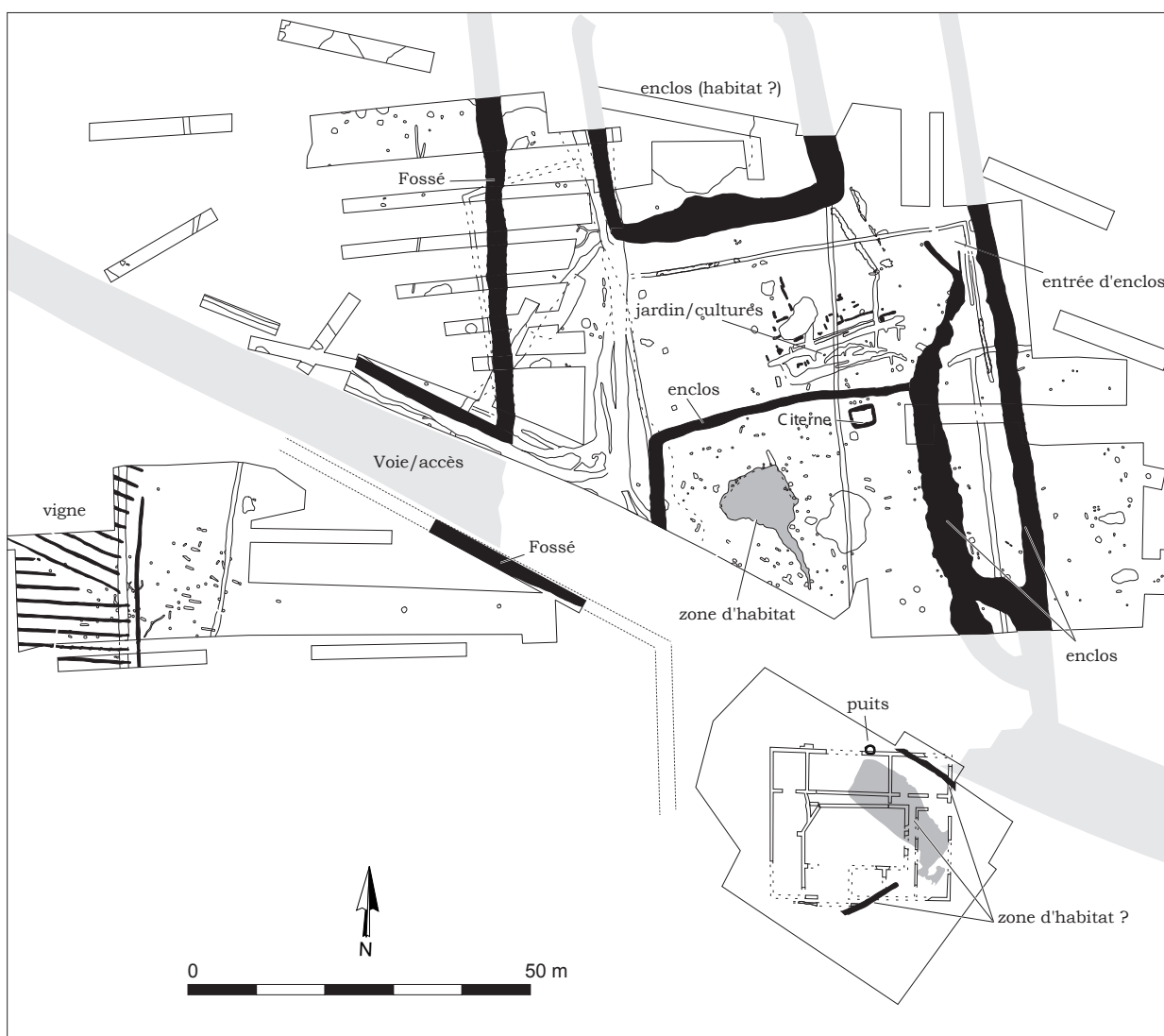

Figure 5. La ferme à enclos du site du Gouffre des Bouchers (fin IIe – Ier s. av. J.-C.) (d'après Pomarède/Rascalou 2002).

présence d'un habitat dont l'ossature pourrait être composée, en plus des fossés, de levées de terres et d'architectures de matériaux périssables. La présence de tegulae peignées peut être envisagée, comme en ville, à partir du milieu du Ier s. av. J.-C. À l'Ouest de l'établissement se développent des parcelles de culture marquées par des tranchées correspondant à la préparation du terrain en vue de la plantation de vignes.

La compréhension et la restitution précises de ces grands établissements restent cependant difficiles car les exemples de sites de ce genre sont encore rares dans notre région. Par contre, des comparaisons décisives ont été tentées avec les fermes à enclos mieux connues dans le centre, l'ouest et le nord de la France (Agache 1978; Bayard/Collard dir. 1996) où des dizaines de fermes à enclos ont pu être fouillées et hiérarchisées en fonction de leur taille, de leur équipements et des mobiliers découverts. En Picardie, par exemple, certains de ces établissements correspondraient à des fermes aristocratiques ou à de grands domaines, indépendants des agglomérations (Malrain/Matterne/Ménier 2002).

Les problématiques relatives à ce type d'établissement existent pourtant en Languedoc depuis plus de vingt ans. Dans l'Aude (en Lauragais), l'existence

d'habitats structurés par des enclos a été envisagée par M. Passelac grâce à des prospections aériennes (Passelac 1980). En rive droite du Rhône (en Beaucairois), M. Py a suggéré l'existence d'une aristocratie foncière d'origine indigène présente dans la ville comme dans les campagnes (Py 1990, 245-246). J.-L. Fiches a proposé pour ce secteur l'existence de domaines ruraux en relation avec la conquête de terres alluviales. Selon cet auteur, ce phénomène, perceptible dès le IIe s. av., doit être mis en relation avec la découvertes de tombes à armes et avec le développement d'une classe de "paysans-guerriers" tributaires d'une élite indigène (Fiches 1989).

Depuis peu de temps, les opérations d'archéologie préventive alimentent de manière plus précise ces problématiques. En plus de nos premiers exemples nîmois, on peut citer les découvertes d'habitats "pré-augustéens" faites dans la vallée de l'Aude, à Carcassonne/La Cavayère (Guillaume 2004; Wuscher 2005) et à proximité du barrage de la Ganguise à Belflou (Ginouvez 2001).

Dans l'Hérault, d'autres indices ont été signalés à Fontès/Fontcouverte (Mauné 1999, 65-66) et à Capestang/Malamort (Barbey/Petitot in Garmy 1998, 82-83) où la présence d'enclos est avancée. Dans la vallée de l'Hérault, à Paulhan/Vareilles (Mauné 2003) ou encore à Clermont-l'Hérault/Peyre-Plantade (Bermond/Pomarèdes 2002), on a recensé des occupations "pré-augustéennes" d'ampleur certaine, associées à des constructions encore peu influencées par l'architecture romaine (fossés, enclos, palissades, constructions sur poteaux...). Enfin, dans le Vaucluse, les opérations menées sur le tracé du TGV Méditerranée à Blagnat/Montmeyran et à Mondragon/Les Brassières Nord, ont permis de reconnaître l'existence de système d'enclos et de constructions dotées ici encore de fossés, de palissades et de poteaux (Saintot 2002; Vermeulen 2002).

La romanisation de l'habitat: un semis dense de petites unités agricoles...

Autour de Nîmes, les premières voies aménagées dans la plaine et les parcellaires protohistoriques semblent avoir joué un rôle important dans le déploiement de cet habitat rural. Aux IIe et Ier s. av. J.-C., le cas du Gouffre des Bouchers et, dans une moindre mesure, celui de Magaille Est illustrent bien ce processus puisque l'organisation des enclos de cette période va s'adapter à ces grands réseaux structurant la campagne périurbaine.

Entre le milieu du Ier s. av. J.-C. et le début du Ier s. ap. J.-C., ces établissements dont le modèle socio-économique reste à détailler³, vont à leur tour jouer un rôle important dans le développement du peuplement rural de la plaine de Nîmes.

Comme dans de nombreux exemples du nord de la Gaule, l'habitat y est réorganisé progressivement. Des formes architecturales, beaucoup plus rigides et appelant l'emploi de nouveaux matériaux et de nouvelles techniques de construction de tradition méditerranéenne vont remplacer un grand nombre de bâtiments de terre et de bois. Les campagnes et la voirie vont également faire l'objet de remembrements entraînant des modifications importantes dans le paysage périurbain.

Au Gouffre des Bouchers, le nouvel établissement présente un plan quadrangulaire de près de 600 m² (27 x 22 m) (fig 6). Les différentes pièces qui le composent s'organisent en trois ailes établies autour d'une cour centrale ouverte vers le sud et bordée, sur deux de ses côtés, par une galerie. L'assainissement de l'habitat est assuré par le creusement de la cour par rapport aux pièces latérales. À l'intérieur de celles-ci, les sols sont constitués

3. Quel système économique (autoconsommation ou économie d'échange) et quel statut (propriété individuelle d'origine indigène) leur attribuer?

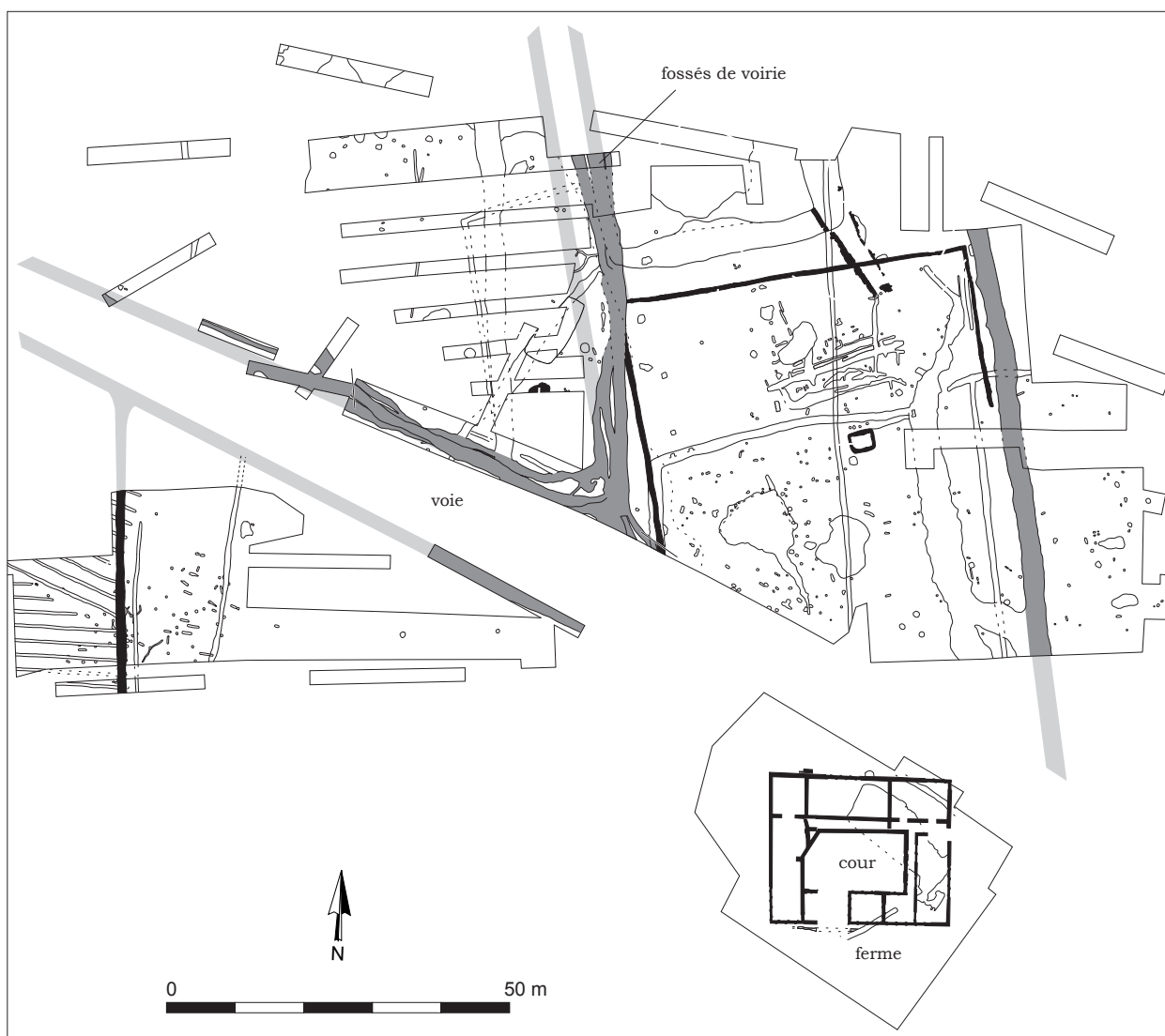

Figure 6. La ferme à cour centrale du Gouffre des Bouchers (fin Ier s. av. J.-C. – fin du IIe s. ap. J.-C.) (d'après Pomarède/Rascalou 2002).

de terre battue (peut-être aussi des planchers de bois) et la restitution d'un étage ne paraît possible qu'à l'aplomb des certaines salles (fig 7). Les espaces utilitaires à l'ouest et au nord se distinguent cette fois-ci assez correctement des pièces de vie, établies dans la partie orientale de la ferme. Le rôle économique et les activités de l'établissement restent cependant difficiles à préciser. On note la très faible représentation du dolium (qui ne jouerait donc qu'un rôle domestique?) et l'absence d'infrastructure de fabrication notamment de vin ou d'huile. Ces observations nous invitent à envisager la présence d'autres activités comme l'élevage ou la céréaliculture à l'image de ce que l'on propose, à l'époque impériale, pour la colonie voisine d'Arles (Leveau 1998, 20).

À Magaille Est, c'est au sud de la voie que prennent place les nouvelles constructions (fig 8). Elles occupent près de 700 m² et s'organisent, elles aussi, autour d'une cour centrale. Les corps de bâtiment se développent à l'est, à l'ouest et au sud de celle-ci et dessinent, comme au Gouffre des Bouchers, une forme en U dont la partie ouverte est tournée vers la voie. La destruction des niveaux de sol rend, ici encore, la lecture de l'organisation intérieure assez difficile. Une partie de l'aile orientale est cependant marquée par la présence de six dolia qui, associés à des plantations de vignes, illustrent une production de vin. L'architecture des bâtiments associe l'usage de solins de pierre, d'élévations en adobes et de couvertures

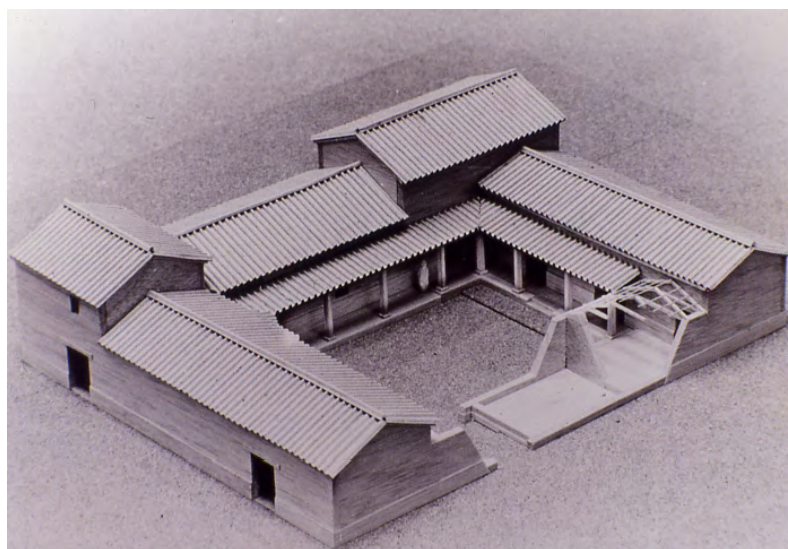

Figure 7. Restitution de La ferme du Gouffre des Bouchers (maquette de L. Vidal, architecte, photo de R. Rogliano).

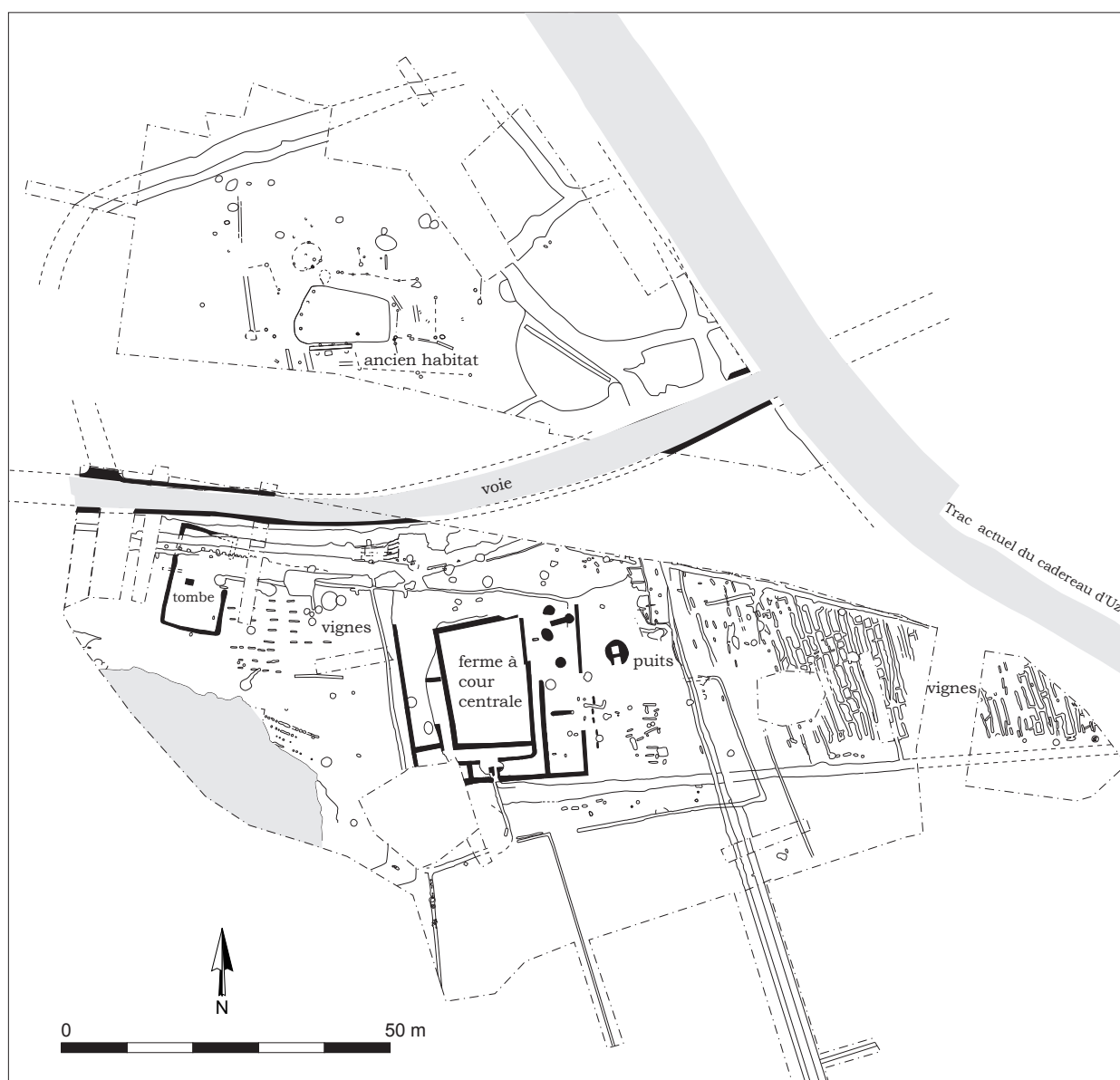

Figure 8. La ferme à cour centrale de Magaille Est (milieu Ier s. ap. J.-C. – IIIe ap. J.-C.) (d'après Breuil 2004).

de tuiles. Quelques éléments décoratifs ou emblématiques soulignent une recherche de qualité de vie intérieure (enduits peints, colonnes, statuette, inscription).

La cour, creusée dans le substrat et aménagée d'un sol de galets et blocs calibrés (fig 9), adopte pour sa part une fonction avant tout utilitaire. Elle réceptionne les eaux de pluies et d'infiltration en vue de leur stockage. Un système d'évacuation, aménagé sur le côté sud de la cour, permet l'irrigation des cultures voisines.

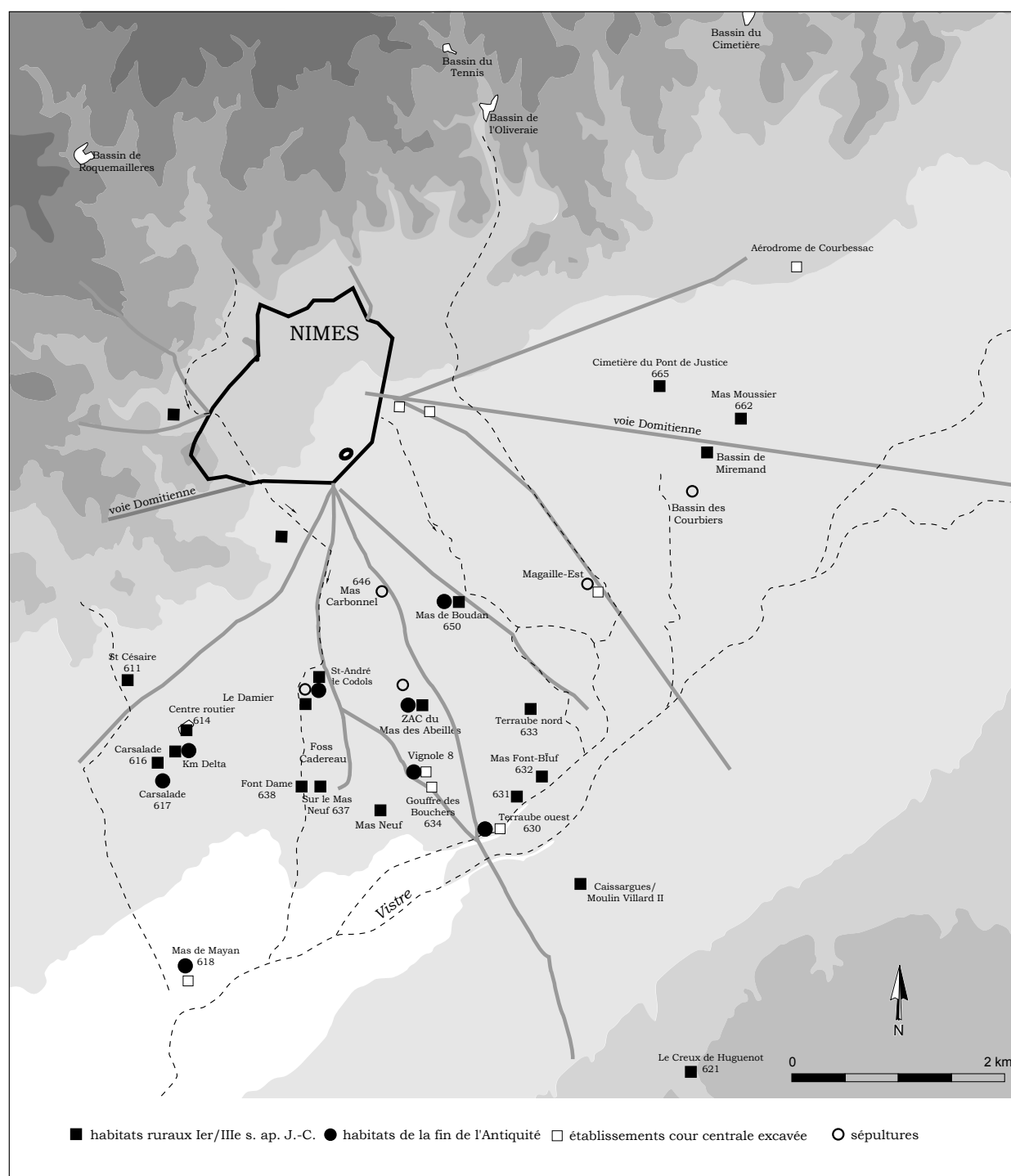

Figure 9. Vue depuis le nord de la ferme de Magaille Est et de sa cour centrale (photo J.-Y. Breuil).

Ce type de ferme à une cour centrale est à présent attesté sur plusieurs autres sites de la plaine de Nîmes comme ceux de Terraube ouest, Mas de Vignole VIII, Mas de Mayan, Aérodrome de Courbessac (fig 10 et 11). Il est également attesté dans d'autres cités de Gaule Narbonnaise comme celle de Fréjus, de Béziers ou de Lodève.

Du point de vue de leur organisation, on constate une partition assez nette entre secteurs d'habitation et bâtiments d'exploitation. Les installations de production et de stockage sont concentrées dans une aile de l'établissement et les pièces de vie, marquées par une subdivision particulière, se répartissent à l'opposé. Au Gouffre des Bouchers ainsi que sur les établissements de Péret/la Combe de Fignols (Olive 1993) ou de Béziers/Le Crès (J.-C. Meffre resp.), la partie productrice de l'établissement se situe dans l'aile occidentale et une galerie, construite dans la cour intérieure, permet de mettre en liaison les deux parties de la ferme. À Loupian/Les Prés Bas (Pellecuer 2000), à Saint-Raphaël/Le Suveret (Var) (Lelièvre 1993) comme à Magaille Est, les installations de production viticole sont par contre établies dans l'aile orientale. Ces différences d'un établissement à l'autre sont susceptibles de correspondre à des impératifs (ensoleillement, ventilation...) liés au type de productions envisagées. On peut enfin rappeler que seule la ferme du Gouffre des Bouchers ne présente aucune installation viticole ou oléicole (pressoirs, cuves et dolia).

À Nîmes, bien que l'on suppose que ces cours excavées soient bien adaptées à l'assainissement et à la protection des bâtiments contre les inondations, celles-ci posent cependant le problème du fonctionnement général de l'habitat. Elles apparaissent en effet très mal adaptées aux circulations et à la distribution des salles voisines.

... Et de rares villae ?

Les deux premiers siècles de notre ère semblent ainsi marqués par la création régulière d'établissements à la périphérie de la ville. Les recherches de ces dernières années ont cependant montré une grande diversité de situations. Les témoignages d'abandon les plus anciens remontent à la fin du Ier s. ap. J.-C. ; période à partir de laquelle on enregistre les premiers signes de déprise urbaine. C'est effectivement à cette époque que certains habitats du faubourg oriental (rue Séguier, Forum des Carmes) sont abandonnés. Dans le même temps, la ferme du Mas de Mayan (fig 11) ainsi qu'un des habitats du secteur de Carsalade paraissent péricliter. Durant cette période, on

Figure 10. Localisation dans la plaine nîmoise des habitats antiques à cour centrale et excavée (d'après Breuil 2004).

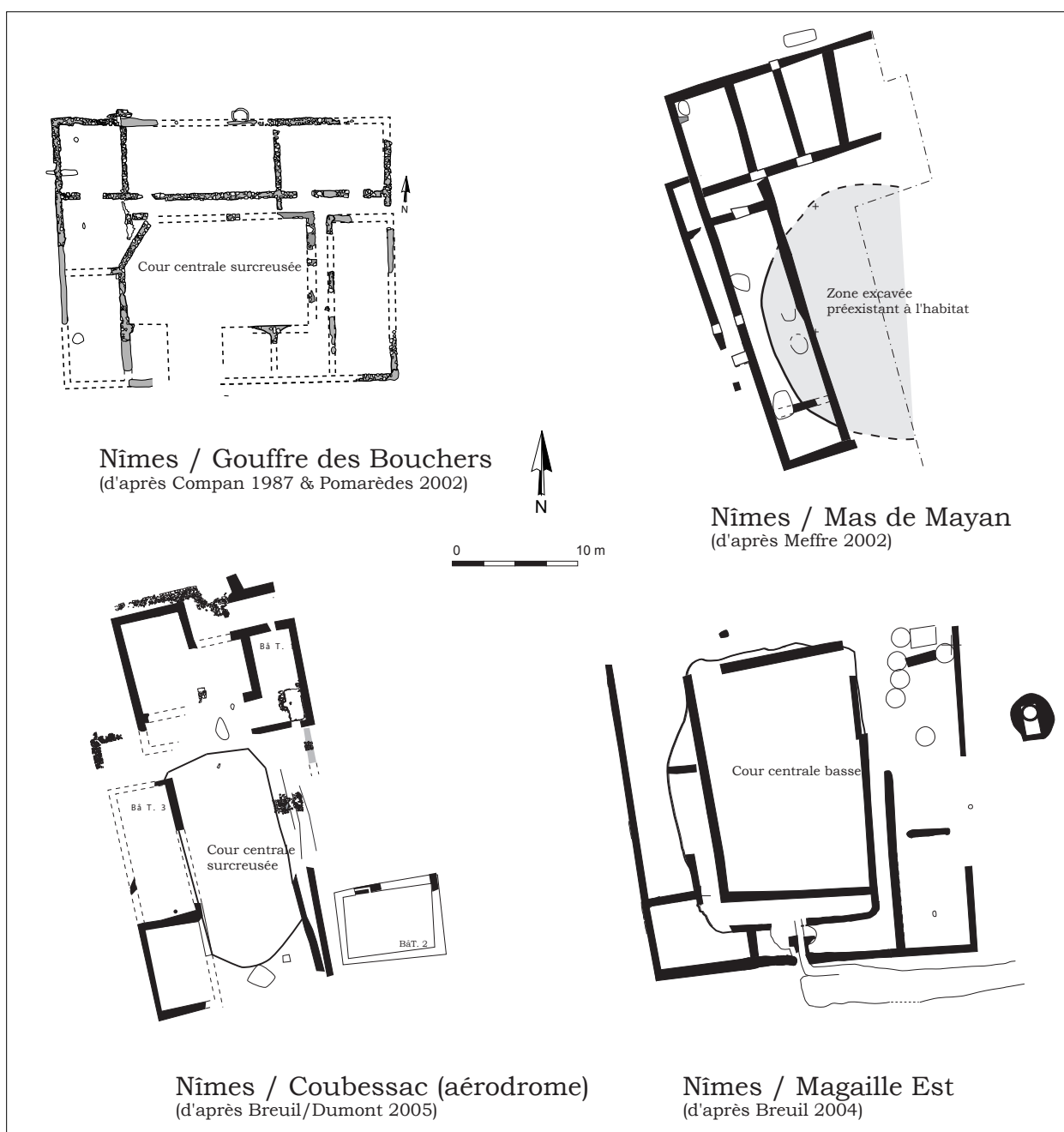

Figure 11. Exemples d'habitat ruraux à cour centrale et excavée (d'après Breuil 2004).

enregistre par contre le déploiement d'un habitat relativement important, sur quelque 5000 m², dans le secteur de Saint-André de Codols (Pomarès et al. 1996). Le plan révèle ici une partition en deux grands ensembles de construction séparés par un axe de circulation intérieur (fig 12). À l'est, trois unités alignées sont implantées en bord de route et paraissent affectées à des fonctions particulières (balnéaire, boutiques, auberge?). À l'ouest, des bâtiments d'exploitation et de l'habitat sont attestés, mais la présence d'une résidence luxueuse (pars urbana) ne peut être assurée. L'hypothèse d'un établissement spécialisé dans les services et l'approvisionnement de la ville a donc été envisagée et la présence d'une vaste villa n'est clairement signalée ici, qu'à partir du milieu du IIIe s. (Pellecuer/Pomarès 2001). Pour la période du Haut Empire, le dossier relatif à la présence de villae à la périphérie de la ville est donc peu fourni. On note seulement la découverte d'équipements thermaux et d'un chapiteau ionique au Cimetière du Pont-

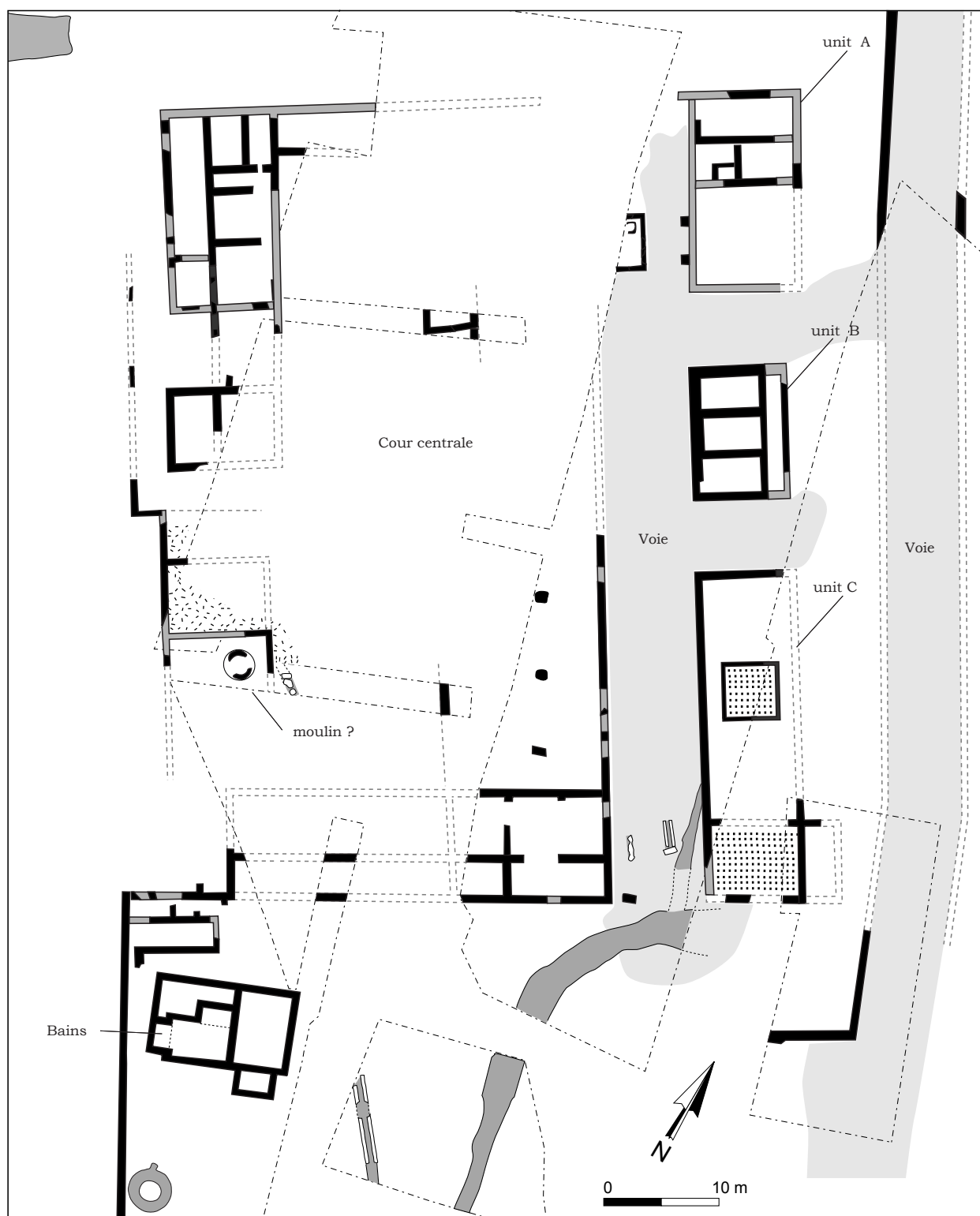

Figure 12. Plan de l'établissement de Saint-André de Codols (IIe s. ap. J.-C.) (d'après Pomarède *et al.* 1996).

de-Justice, à l'est de la ville, et d'un fragment de mosaïque et de quelques éléments lapidaires au Mas de Boudan à 1,3 km à l'est de Saint-André de Codols. La fouille, prévue, dans ce secteur pour la fin de l'année 2005, apportera donc de nouveaux éléments pour répondre aux questions portant sur la hiérarchisation de l'habitat et sur la structuration socio-économique des campagnes périurbaines.

Bibliographie

- AGACHE, R. 1978, *La Somme pré-romaine et romaine, d'après les prospections aériennes à basse altitude*, Amiens, 515 p.
- BAYARD, D., COLLART, J.-L. 1996, *De la ferme indigène à la villa romaine. La romanisation des campagnes de la Gaule. Actes du 2e colloque de l'association AGER, Revue archéologique de Picardie*; n° spécial 11, 336 p.
- BEL, V., BREUIL, J.-Y., MONTEIL, M., POMARÈDES, H., avec la collaboration de SAUVAGE, L., VIDAL, L. 2005, Réflexions sur une ville et sa proche campagne dans l'Antiquité: le cas de Nîmes, Gard, *Hommages à Philippe Leveau*, Editions Ausonius, Bordeaux, 19-44.
- BERMOND, I., POMAREDES, H., 2002, Evolution des centres de production et pôles de peuplement dans la vallée de l'Hérault. Les exemples d'Embonne (Agde) et Peyre Plantade (Clermont-l'Hérault). In : GARMY (P.) dir., LEVEAU (Ph.) dir. *Villas et Vicus en Gaule Narbonnaise. Revue Archéologique de Narbonnaise* 35, Montpellier, 241-258.
- BREUIL, J.-Y. 2004, *Le site de Magaille Est à Nîmes (Gard). Occupations du second âge du Fer au IIIe s. ap. J.-C. Document Final de Synthèse de fouille archéologique*, INRAP, DRAC Languedoc-Roussillon, 206 p.
- BREUIL, J.-Y., SÉJALON, P., 2004, Nouvelles données sur l'occupation de la fin du VIe s. au Ier s. av. J.-C. dans la plaine de Nîmes (Nîmes, Gard), Breuil (J.-Y.) et coll.: *Espace rural et occupation du sol de la région nîmoise, de la Préhistoire récente à l'époque moderne. Projet Collectif de Recherche, Rapport intermédiaire d'activités scientifiques*, 119 p.
- BREUIL, J.-Y., SÉJALON, P., à paraître, Nouvelles données sur l'occupation de la fin du VIe s. au Ier s. av. J.-C. dans la plaine de Vistre (Nîmes, Gard), *L'exploitation agricole à la fin de l'Age de Fer. Nouvelles approches méthodologiques*, Actes de la table ronde co-organisée par le centre d'Anthropologie (UMR 8555) de l'EHESS de Toulouse et l'archéosite gauloise de Saint-Julien, les 18 et 19 novembre 2004.
- COMPAN, M., PELLECUER, C., POMAREDES, H. 1993, Le Gouffre des Bouchers, *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, volume 1. Editions A.P.D.C.A., Juan-les-Pins.
- FICHES, J.-L. 1989, Tombes et monuments lapidaires dans l'espace rural arécomique (III-I siècles avant notre ère), *Mélanges P. Lévêque* 2, Paris, Les Belles Lettres, 207-235.
- GARMY, P. 1998, *Bilan Scientifique Régional 1997*, Direction Régionale des Affaires Culturelles du Languedoc-Roussillon, Service Régional de l'Archéologie, Sous Direction de l'Archéologie.
- GARMY, P. 2000, *Bilan Scientifique Régional 1999*, Direction Régionale des Affaires Culturelles du Languedoc-Roussillon, Service Régional de l'Archéologie, Sous Direction de l'Archéologie.
- GINOUEZ, O. 2001, *Le barrage de la Ganguise à Belflou (Aude). Document Final de Synthèse de diagnostic*, INRAP, DRAC Languedoc-Roussillon.

- GUILLAUME, M. 2004, *Les résidences du Lac (tranche 2), La Cavayère à Carcassonne (Aude). Document Final de Synthèse de diagnostic*, INRAP, DRAC Languedoc-Roussillon.
- LELIEVRE, V. 1993, Le Suveret (Saint-Raphaël), *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise* 1. Editions A.P.D.C.A., Juan-les-Pins.
- LEVEAU, P. 1998, Echelles d'anthropisation et archéologie des campagnes de Gaule du Sud à l'époque romaine, Méditerranée. *Revue géographique des pays méditerranéens* 4. Aix-en-Provence, 17-26.
- MALRAIN, F., MATTERNE, V., MÉNIEL P. 2002, *Les paysans gaulois (III siècle – 52 av. J.-C.)*, Errance – INRAP, Paris, 236 p.
- MAUNÉ, S. 1999, L'habitat rural dispersé des IIe - Ier s. av. J.-C. en Languedoc occidental et Roussillon, *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del ferro de l'Europa Occidental: de la produccio al consum*, Girona, 55-73.
- MAUNÉ, S. 2003, La villa gallo-romaine de Vareilles à Paulhan (Hérault, fouilles de l'autoroute A75). Un centre domanial du Haut Empire spécialisé dans la viticulture?, Lepetz, S., Matterné, V., *Cultivateurs, éleveurs et artisans dans les campagnes de Gaule romaine, matières premières et produits transformés. Actes du VIe colloque de l'association AGER de Compiègne*, 309-338.
- MONTEIL, M. 1999, Nîmes antique et sa proche campagne. Étude de topographie urbaine et périurbaine (fin VIe s. av. J.-C.-VIe s. ap. J.-C.), *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne* 3, Lattes, 528 p.
- OLIVE, C. 1993, La Combe de Fignols (Peret), *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise* 1. Editions A.P.D.C.A., Juan-les-Pins.
- PASSELAC, M. 1980, *Premières campagnes de prospection archéologiques aériennes en Languedoc*. Bulletin de la Société Scientifique de l'Aude 80.
- PELLECUER, C. 2000, *La villa des Prés bas (Loupian, Hérault) dans son environnement. Contribution à l'étude des villae et de l'économie domaniale en Narbonnaise*. Thèse de doctorat de nouveau régime, Archéologie, Histoire et Civilisation de l'Antiquité et du Moyen Age. Université Aix-Marseille I - Université de Provence, 2 tomes.
- PELLECUER, C., POMARÈDES, H. 2001, Crise, survie ou adaptation de la villa romaine en Narbonnaise Première ? Contribution des récentes recherches de terrain en Languedoc-Roussillon, Ouzoulias, P., Pellecier, C., Raynaud, C., Van Ossel, P., Garmy, P. dir., *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité, Actes du IVe Colloque de l'association AGER*, Éditions APDCA, Antibes, 503-534.
- POMARÈDES, H., BARBERAN, S., MAUFRAS, O., SAUVAGE, L. 1996, Saint-André-de-Codols (Nîmes), *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise* 3, spécial "villa" romaine. Editions A.D.P.C.A., Juan-les-Pins.
- POMARÈDES, H., RASCALOU, P. 2002, ZAC de Vignole - Bassin Sud - Tranche 2 à Nîmes, Gard. *Genèse et évolution de l'habitat et organisation de l'espace rural à "Vignole 7 / Gouffre des Bouchers (VIe s. av. / VIe s. ap. J.-C.)*. Document Final de Synthèse de fouilles archéologiques, INRAP, Service

Régional de l'Archéologie du Languedoc-Roussillon.

- PY, M. 1990, *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nîmoise*, Collection de l'Ecole Française de Rome 131. Rome, 2 vols.
- SAINTOT, S. 2002, Bâtiments et enclos antiques à Montmeyran (Drôme), *Archéologie du TGV Méditerranée 3, Antiquité, Moyen âge, Epoque moderne. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne* 10. Lattes, 653-658.
- SAUVAGE, L. 1996, Existe-t-il une ferme indigène dans le midi de la France, Bayard, D., Collart, J.-L., *De la ferme indigène à la villa romaine. La romanisation des campagnes de la Gaule. Actes du 2e colloque AGER, Revue archéologique de Picardie*, n° spécial 11, 287-292.
- VERMEULEN, C. 2002, Les Brassières-nord. Des structures d'habitat du deuxième âge du Fer à Mondragon (Vaucluse), *Archéologie du TGV Méditerranée 3, Antiquité, Moyen âge, Epoque moderne. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne* 10, Lattes, 803-820.
- WUSCHER, P. 2005, *Les résidences du Lac (3ème tranche), La Cavayère à Carcassonne (11). Un enclos et une ferme républicaine. Rapport Final d'Opération de diagnostic*, INRAP, DRAC Languedoc-Roussillon, 24 p.

Romanisation de La campagne nîmoise. L'exemple des *villae*

Loïc Buffat
Post-doctorat, ICAC - Tarragona
(lfuffat@icac.net)

La *villa* est certainement la forme d'habitat rural la plus typique de la civilisation romaine. De fait, pour celui qui tente d'analyser la romanisation d'un espace donné, d'en saisir les rythmes ou la géographie, il est important de s'intéresser à cette forme d'habitat. C'est pour cette raison, que nous nous proposons dans le présent article de suivre le développement des *villae* dans un territoire de l'antique province de Narbonnaise, celui de la cité de Nîmes. Il s'agit pour nous de cerner les modalités d'apparition des *villae* et la répartition géographique de cette forme d'habitat, dans l'espoir d'entrevoir certains aspects de la romanisation d'une cité de Gaule Narbonnaise. Ce travail peut être proposé car depuis une dizaine d'années, les centres domaniaux de l'*ager nemausensis* font l'objet d'études soutenues¹. A ce jour, 210 sites de *villae* potentiels sont connus dans le territoire envisagé. Il n'est certainement pas inutile de préciser que nous entendons par *villa*, un établissement rural pourvu d'éléments résidentiels. Sur ces 210 sites, 198 sont suffisamment bien datés pour être pris en compte statistiquement et être utilisé dans la présente analyse.

1. Les occupations à la période républicaine : prémices à la formation des centres domaniaux

Commençons par nous interroger sur les origines de la *villa*, à la période républicaine (fin du IIe s.-Ier s. av. J.-C.). Disons d'emblée que l'on connaît encore mal la forme des occupations républicaines sur les sites de *villae*. Les plus importantes fouilles (La Ramière, Saint-André-de-Codols, Croix de Fenouillé) n'ont pas livré de structures d'habitat de cette période. Les autres fouilles ne sont guère plus instructives. A Mayran (Saint-Victor-la-Coste), l'établissement de cette période n'a pas été dégagé et ce ne sont que quelques fossés qui témoignent de cette phase ancienne de l'occupation (fig. 2). Les testes de ramassage superficiels laissent cependant deviner l'existence d'un habitat très limité (Buffat 2004, p. 276-279).

1. Les *villae* de la cité de Nîmes ont constitué le sujet de notre thèse de doctorat (Buffat 2004). Celle-ci a bénéficié des prospections intensives conduites en différents points de la région ainsi que de plusieurs fouilles préventives qui ont permis le dégagement intégral de *villae* : La Ramière à Roquemaure (Gard, Barberan et alii 2002), Saint-André-de-Codols à Nîmes (Pomarède dir. 1996). Cette thèse a été l'occasion de mener toute une série de sondages sur différentes *villae* : Mayran à Saint-Victor-la-Coste (Buffat, Petitot, Vidal sous presse), La Gramière à Castillon-du-Gard (Buffat 2004, p. 211-270), Croix de Fenouillé à Castillon-du-Gard (Buffat, Longepierre, Masbernat 2005).

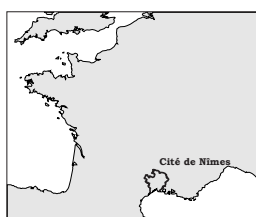

Figure 1. Localisation de la cité de Nîmes.

Les prospections révèlent invariablement des occupations limitées. Sur les 85 sites de *villae* sur lesquels on a détecté des indices républicains, la céramique de cette période n'est, sauf exception, représentée que par une poignée de tessons, concentrés sur une petite surface. En somme, ces occupations républicaines des sites de *villae* pourraient renvoyer à des réalités modestes. Elles pourraient se rapprocher par exemple de l'habitat républicain dégagé sous la *villa* de Loupian : une structure de faible ampleur construite en matériaux périssables (Pellecuer 2000, p. 47-54, p. 438-441). Il est vrai aussi qu'on ne peut exclure que les recherches à venir mettent en évidence des bâtiments plus structurés et/ou relevant de techniques de construction plus spécifiquement romaines (avec *opus signinum* et *tegulae*), telles ces constructions rencontrées sur quelques sites ruraux du Var (Brun in CAG 83/1, p. 151-152), du Languedoc occidental ou du Roussillon (Mauné 2000, p. 249-250). Mais d'une façon générale, les occupations d'époque républicaine connues sur les *villae* de l'*ager nemausensis* semblent correspondre à des établissements très modestes, encore très éloignés du modèle italien de la *villa*. Si le phénomène de romanisation est indubitablement en marche, il faut bien reconnaître en l'état de la recherche que ces effets se perçoivent peu dans les formes de l'habitat.

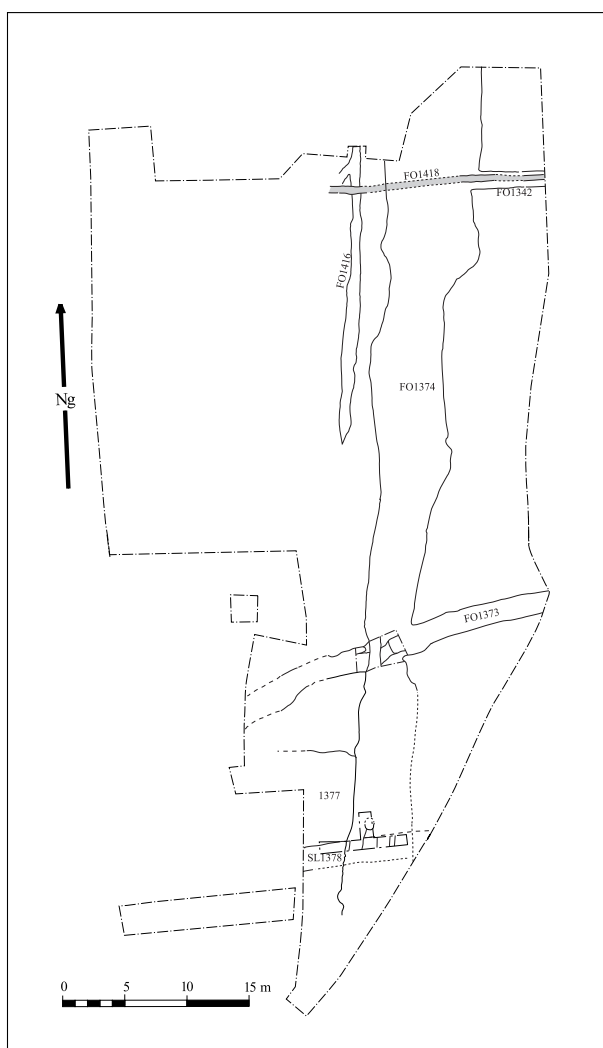

Figure 2. Aménagements d'époque républicaine (1er s. av. J.-C.) reconnus sur la *villa* de Mayran.

Si les établissements qui précèdent le développement de véritables *villae* semblent encore bien modestes, on peut tout de même s'interroger sur l'existence, au sein de ce groupe, de domaines ruraux privés, développés de façon précoce. On sait par quelques textes souvent cités, notamment le *Pro Fonteio* de Cicéron, que des entités domaniales existaient en Gaule Transalpine au 1er s. av. J.-C. Mais il est encore difficile de déterminer si les sites que nous étudions ici renvoient bien à ces modes d'exploitation privés ou s'ils relèvent d'autres modèles, plus dépendants de l'initiative collective. L'identité des occupants de ces sites est un élément qui pourrait

nous éclairer sur ce point, mais qui constitue toujours un problème débattu: paysans indigènes ? aristocrates indigènes ? colons romains ?

J.-L. Fiches a apporté des éléments de réflexion importants dans ce débat (Fiches 1989). Il a effectivement mis en évidence l'existence d'une série de tombes et monuments funéraires des IIe-Ier s. av. J.-C., situés en pleine campagne, et généralement proches de sites de *villae* occupés dès l'époque républicaine (en Beaucairois, en Vaunage, en Haute Uzège ou autour de Nîmes). Ces découvertes iraient dans le sens d'une implantation précoce de l'aristocratie dans certains secteurs des campagnes nîmoises. Comme nous l'indiquent ces documents funéraires, ces élites seraient essentiellement composées de personnages d'origine indigène. Effectivement, ces tombes et monuments funéraires relèvent majoritairement de traditions indigènes, malgré quelques apports de la culture romaine. A l'appui de cette hypothèse, rappelons qu'un peu plus tard, au Haut Empire, les aristocrates nîmois sont pour l'essentiel des personnages puisant leurs racines familiales dans la société indigène, ainsi que l'ont montré les études épigraphiques (Syme 1977, p. 379-380, Christol 1995, p. 103-105).

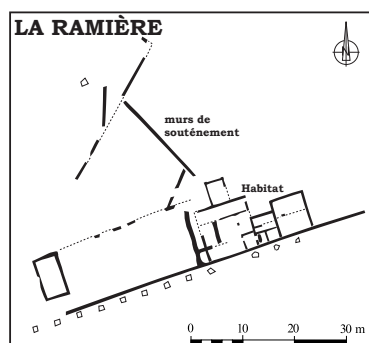
En somme, les données se rejoignent pour imaginer en cette période républicaine le développement d'une petite propriété rurale. Une propriété qui, jusqu'à preuve du contraire, se trouvait essentiellement aux mains d'une population indigène.

2. La mise en place des *villae* : l'essor du Ier s. ap. J.-C.

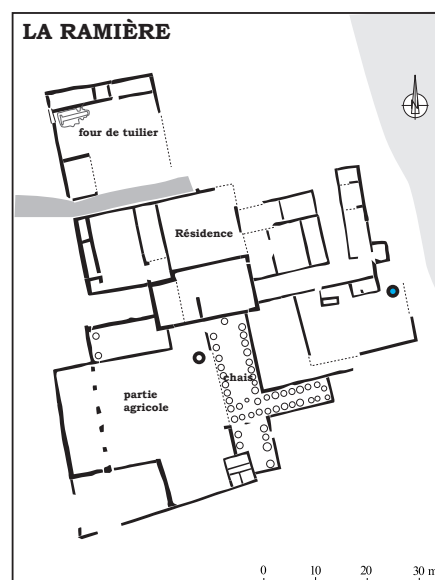
Il est désormais banal de dire que le Ier s. ap. J.-C. correspond à une période de forte expansion de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise. C'est un phénomène amplement prouvé par les recherches conduites ces vingt dernières années dans l'ensemble de la *Provincia* (Archaeomedes 1998, Brun in CAG 83/1, p. 143-154). C'est durant cette période de dynamisme exceptionnel que naissent véritablement les *villae* dans le territoire nîmois. Nous avons vu qu'une part importante de ces *villae* se développe sur des établissements plus anciens. Une autre part, non moins importante, correspond à des fondations du Haut Empire. Sur un total de 184 *villae* potentielles occupés au Ier s. ap. J.-C., 99 seraient des créations ex-nihilo du début du Haut Empire.

Essayons d'envisager les modalités de mise en place de ces *villae*, en tentant de saisir la création des parties résidentielles. L'état de la documentation n'aide pas toujours à avancer avec certitude sur cette question. Effectivement, beaucoup de parties résidentielles sont assez mal datées (cf. par exemple la *villa* des Charbonniers : Esteban et alii 2000). Mais en l'état des recherches, on est porté à croire que le développement de ces installations résidentielles ne démarre pour l'essentiel qu'à partir du milieu du Ier s. ap. J.-C. Le site de la Ramière (Roquemaure) illustre bien ce fait. A la période augustéenne, l'établissement n'est encore qu'un ensemble fort réduit composé de deux bâtiments. Une ferme d'une certaine qualité architecturale, dont le plan et les matériaux de construction relèvent nettement de l'influence romaine, succède à ce premier ensemble dans la première moitié du Ier s. ap. J.-C. (3). Mais il faut attendre la seconde moitié du Ier s. ap. J.-C. pour voir apparaître ce qui correspond réellement à la *villa*. Le cas est identique à

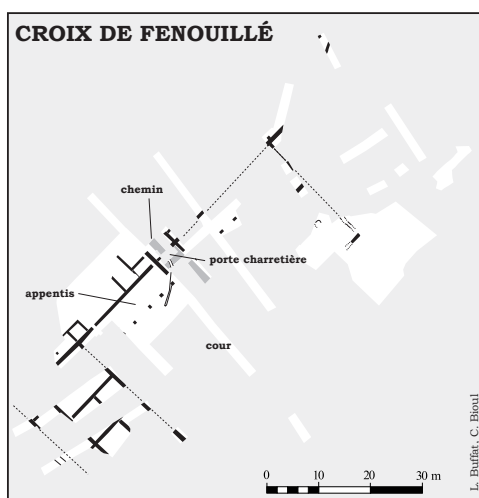
Croix de Fenouillé (Castillon-du-Gard). Sur ce site un peu particulier, qui semble avoir cumulé la fonction de *villa* et celle d'auberge, la construction de la première moitié du Ier s. ap. J.-C. occupe une surface importante et témoigne d'un degré de romanisation élevé (fig. 3). Mais ce n'est que dans le dernier quart du Ier siècle que l'on voit apparaître les équipements résidentiels de la *villa* (sol à *crustae*, thermes). Le même scénario se répète à Carreiron-et-Pesquiers (Milhau) ou à Cadenet (Sernhac) (Buffat 2004, p. 27-28). La *villa* de la Font du Rey (Beaucaire) fait en revanche exception. Ici des aménagements architecturaux de qualité sont attestés dès le début du Ier s. ap. J.-C. Le site a notamment livré une base de colonne attique, qui avait, à l'origine, fait croire à l'existence d'installations résidentielles dès l'époque républicaine (Michelozzi 1994). Mais cet élément a été récemment redaté de l'époque augustéenne par A. Roth-Congès (Pellecuer 2000, p. 348).

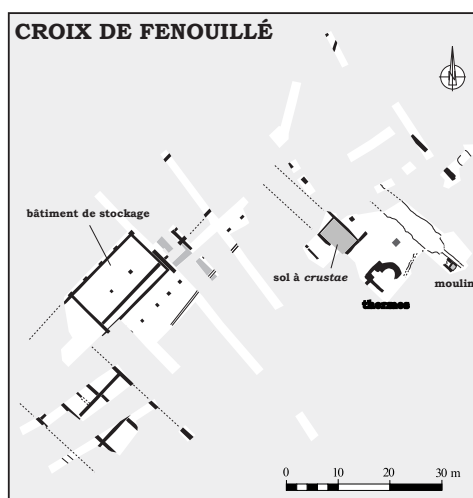
Première moitié Ier s. ap. J.-C.

Fin Ier-IIe s. ap. J.-C.

Première moitié Ier s. ap. J.-C.

Fin Ier-IIe s. ap. J.-C.

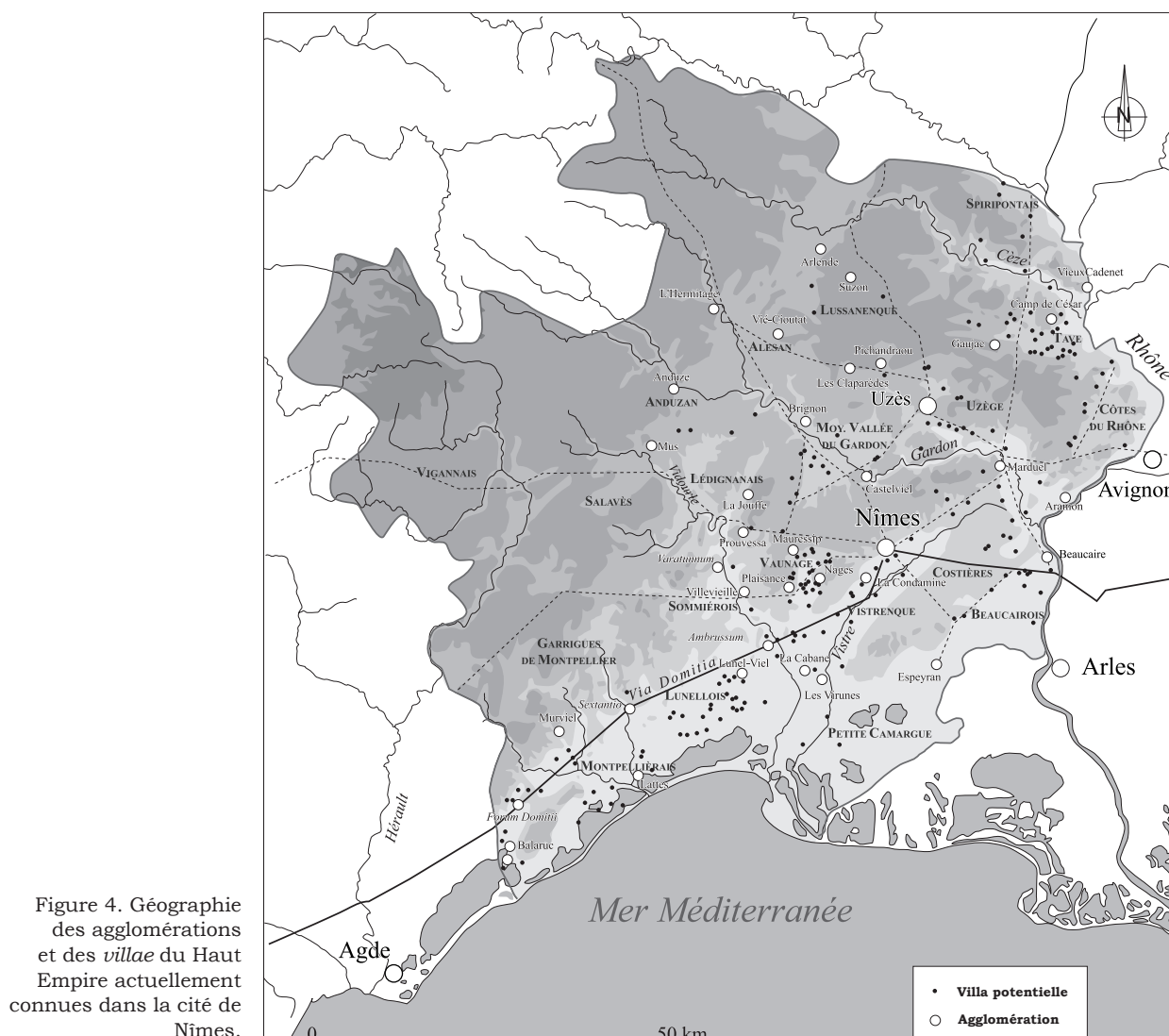
Figure 3. L'évolution architecturale de deux *villae* au cours du Ier s. ap. J.-C. : La Ramière (Roquemaure), Croix de Fenouillé (Castillon-du-Gard).

Hormis le cas particulier de la Font du Rey, l'apparition de la *villa* au sens d'établissement doté d'une partie résidentielle est un phénomène qui intervient essentiellement à partir de l'époque flavienne. La région nîmoise ne fait pas exception en Narbonnaise, où l'on compte bien peu d'établissements dotés d'une *pars urbana* au début du Ier s. ap. J.-C. A l'échelle de la Gaule, le même phénomène est perceptible, par exemple en Picardie (Collart 1996) ou en Aquitaine (Balmelle 2001, 98-102). La mise en place de véritables villae est largement plus tardive en Gaule qu'elle ne l'est en Italie, où ce type d'établissement est attesté dès le IIe s. av. J.-C. (Leveau *et al.* 1993a, 130-139, Broise/Lafon 2001, 196-200). On arguera que c'est un fait normal, le modèle de la *villa* se développant en Italie pour être ensuite diffusé dans les Provinces. Mais la Catalogne (antique province de Tarraconnaise) offre également les traces d'un développement ancien de la *villa*. L'apparition de véritables villae y est manifestement plus ancienne qu'en Gaule, certainement parce que la présence romaine y est également antérieure. Ainsi, quelques villae présentent avant le changement d'ère des aménagements résidentiels: Tolegassos (Viladamat - Casa i Genover in Collectif 1995, 278-280), El Vilarenc (Calafell - Revilla Calvo 2003, 286-292) ou El Moro (Torredembarra - Piñol Masgoret 2000).

Géographie de la villa au Ier s. ap. J.-C.

La répartition géographique des villae est un paramètre à prendre en compte pour juger de la romanisation de l'espace qui nous intéresse. Il faut cependant se garder de considérer les zones sans villae, comme des zones peu ou pas romanisées. Effectivement, d'autres formes d'habitat empreintes de romanité (fermes, agglomérations) peuvent assurer le contrôle et la mise en valeur de ces zones.

La carte des villae occupées au Ier s. ap. J.-C. (fig. 4) témoigne avant tout d'une diffusion privilégiée du domaine aristocratique le long du Rhône et dans la plaine littorale. Faut-il voir dans ces zones des espaces plus fortement romanisés ? Nous nous garderons bien de franchir ce pas. D'autant que, de notre point de vue, cette situation a plus de chances de relever d'une logique économique, que d'un fait géopolitique. Nous sommes enclins à penser que la grande propriété a affectionné ces secteurs de plaine, pour leurs conditions agrologiques favorables, mais aussi pour la proximité de grands axes de communication. De fait, de nombreuses villae se structurent en réseaux linéaires, le long d'axes de communication terrestres ou fluviaux. Ceci semble obéir à une logique économique. Grandes terroirs cultivables et bonne desserte (routière ou fluviale) sont apparemment les éléments qui ont grandement aidé au développement des villae. On peut penser que les propriétaires ont recherché cette double situation pour exploiter de larges surfaces et assurer un écoulement rapide des produits de leurs exploitations. On mesure bien l'importance de ces paramètres lorsque l'on s'enfonce dans l'arrière-pays. Ici les centres domaniaux deviennent plus rares et le caractère plus partiel des prospections ne semble pas en cause. En Moyenne vallée du Gardon, où les prospections ont été intensives et menées sur une large échelle, la grande majorité des sites correspondent à de petits établissements et la proportion des villae est faible (Buffat 2004,

p. 86-95). Les quelques *villae* connues se répartissent en deux réseaux linéaires, le long d'un axe de communication terrestre et au bord de la voie fluviale du Gardon.

L'influence des agglomérations dans la géographie domaniale apparaît assez limitée. On ne relève pas d'exemples clairs de réseaux de *villae* polarisés autour des villes et villages. Si l'on ramène la situation à des concepts de la Géographie, c'est véritablement les réseaux linéaires qui prédominent sur les réseaux polarisés. Ceci ne signifie pas que les agglomérations n'aient rien à voir avec l'émergence et le développement des réseaux de *villae*. Mais la localisation des *villae* s'affranchit souvent de la proximité de la ville. On notera dans ce sens, l'absence de *villae* à proximité immédiate de quelques agglomérations majeures de la cité (par exemple Brignon et Murviel-lès-Montpellier). En définitive, si l'idée de villes et villages «lieux centraux organisateurs de l'espace» (Leveau 1983, 924) ne peut être déniée, elle ne rend compte qu'imparfaitement de la réalité des campagnes nîmoises. L'*ager nemausensis* ne répond pas à une organisation simple, celle dessinant une large couronne de *villae* autour des villes, comme à

Cherchel ou dans d'autres parties de l'Empire (*Ibid.*, 924).

Cette relative indépendance géographique des *villae* par rapport aux agglomérations signifie-t-elle quelque chose d'un point de vue socio-économique ? La question mérite d'être posée, bien qu'elle ne puisse susciter que de prudentes hypothèses. Une réponse est peut-être à rechercher dans les débouchés envisagés par les *possessores*, c'est à dire les marchés visés pour écouler la production domaniale. La situation semble en effet indiquer une ouverture à plusieurs marchés : les villes locales constituent des débouchés importants, mais ce ne sont pas les seuls. Les cités voisines ou les autres provinces (proches ou éloignées) sont des marchés potentiels, qui peuvent être atteints d'autant plus facilement que la *villa* était bien située pour expédier ses produits. Ceci pourrait expliquer l'implantation privilégiée des *villae* le long des grands axes de communication de la cité : voies terrestres des plaines littorales et du couloir rhodanien, voies fluviales du Rhône et du Gardon. La réussite des nîmois dans le grand commerce viticole est là pour nous indiquer qu'un tel schéma n'est pas invraisemblable.

3. Evolutions de la villa durant le IIe s. : des dynamiques contrastées

Nous avons donc pu constater que le processus de romanisation atteignait un développement particulièrement important dans la seconde moitié du Ier s. ap. J.-C. Quand est-il un peu plus tard, durant le IIe s. ?

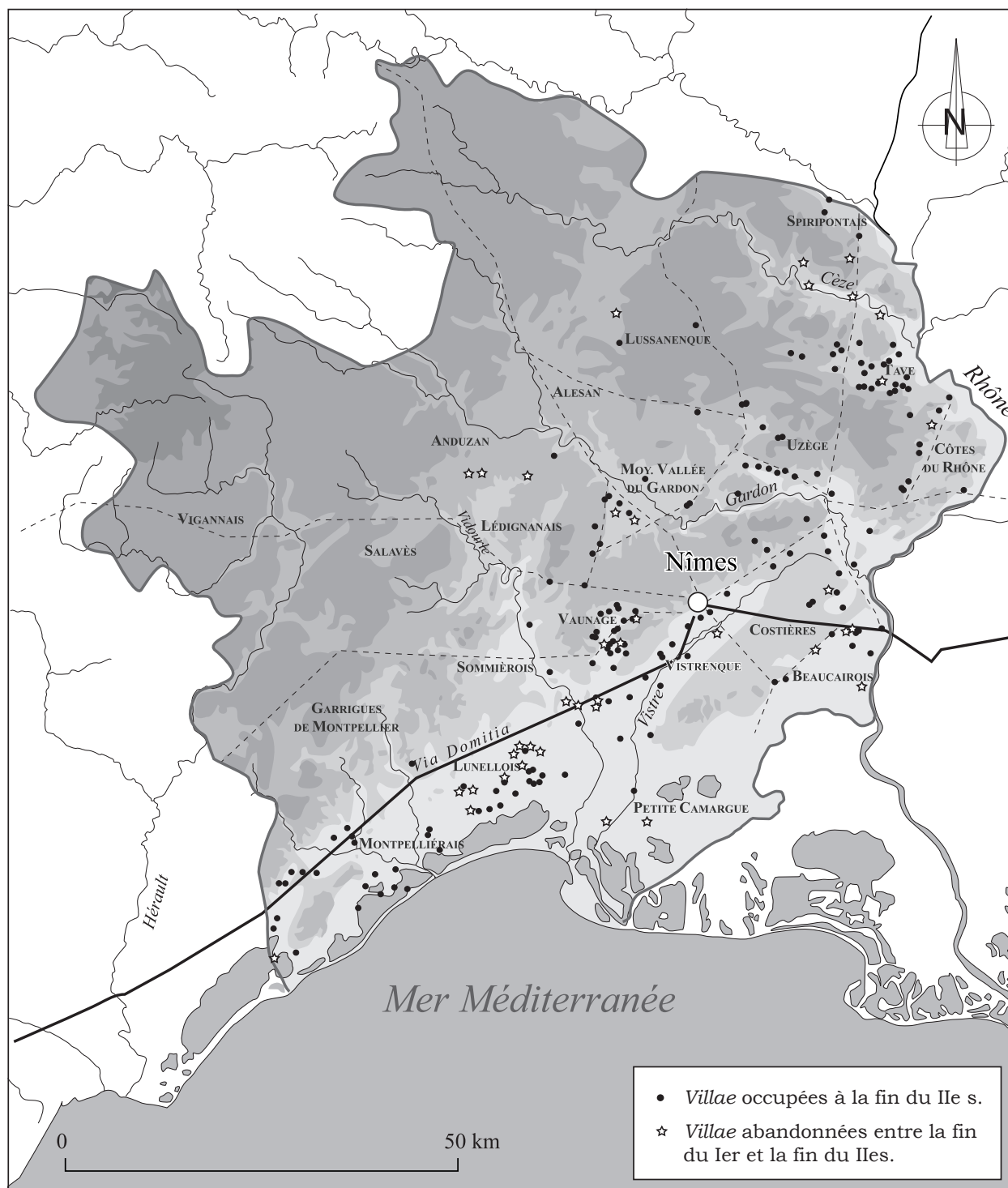
A cette époque l'évolution des *villae* apparaît sous un jour contrasté. Le dynamisme est de règle sur certains sites. Ainsi à Saint-André-de-Codols (Nîmes), le petit bâtiment du Ier s. ap. J.-C. est remplacé par un complexe nettement plus grand. Il s'agit d'un cas intéressant d'investissement massif pour l'édification d'un centre domanial à une période où beaucoup de *villae* sont en place depuis quelques décennies. Sur beaucoup de sites, la structure de l'édifice du Ier s. est conservée sans guère de modifications. A la Ramière (Roquemaure), à Cadenet (Sernhac) ou à Carreiron (Milhaud), quelques agrandissements ou modifications de la structure existante témoignent d'une évolution en continu de l'activité, sans soubresauts apparents, ni investissements massifs. Mais quelques établissements livrent aussi les signes d'une récession. Ainsi il est probable qu'une partie de la *villa* des Charbonniers (Saint-Paul-les-Fonts) ait été abandonnée durant le IIe s. De même, l'abandon des bâtiments résidentiels de la *villa* du Bosquet/Labassan (Bezouce) est daté des années 150 par les fouilles de F. Gaud. Si le contexte est positif pour certaines *villae*, il l'est moins pour d'autres.

On tire un constat analogue en observant les données issues des prospections. 180 *villae* sont attestées au début du IIe s., mais 28 seraient abandonnées durant ce siècle (fig. 5). En ce siècle, des secteurs restent très dynamiques et n'enregistrent quasiment pas d'abandons. C'est le cas au nord-est de la *civitas* (Uzège, Côtes du Rhône, Tave) et au sud-ouest (MontPELLIÉRAIS). Au contraire, d'autres régions voient disparaître un nombre important de *villae* : ainsi, les établissements domaniaux connus dans la vallée de la Cèze sont tous abandonnés, de même que ceux du Lédignanais. Certaines des grandes *villae* du Beaucairois (celles qui sont

situées en piémont des Costières) sont également délaissées ou donnent des signes d'affaiblissement. En Lunellois, il existe un contraste très net entre un littoral très dynamique et une plaine où la majorité des établissements domaniaux périclitent.

On le voit bien, les dynamiques d'évolution des *villae* diffèrent entre les secteurs de la cité. Elles opposent des secteurs en pleine activité à d'autres en proie à l'affaiblissement. Quelles furent les raisons de ces pertes de dynamisme localisées de l'économie domaniale ? Il est difficile de répondre

Figure 5. Evolution des *villae* au IIe s. ap. J.-C.

à cette question. Mais l'essor agricole, en Narbonnaise tout autant que dans l'ensemble de l'Empire, a probablement engendré une concurrence féroce sur le marché des productions agricoles, concurrence qui a dû toucher l'économie domaniale dans des secteurs plus fragiles que d'autres. Ces secteurs plus fragiles peuvent correspondre à des zones mal situées pour expédier les productions domaniales, comme le Lédignanais. Ils peuvent être aussi des zones d'économie trop spécialisée, comme le piémont du Beaucairois très orienté vers la viticulture. Ici les *possessores* ont construit de grandes *villae*, dotées de fabriques d'amphores et cette spécialisation a pu s'avérer néfaste à une période où de nouveaux centres de production vinicoles émergent en Gaule, et viennent concurrencer les productions de Narbonnaise (Mauné 1998, p. 113, Brun, Laubenheimer 2001, p. 214-215). Ce phénomène n'est cependant pas uniforme et ne traduit pas une «crise viticole» généralisée, puisque de grands secteurs de production (Tave, Uzège) demeurent dynamiques durant le période.

5. Conclusions

L'analyse des *villae* permet de saisir certains des rythmes de la romanisation de l'*ager nemausensis*. On a ainsi pu constater que beaucoup des sites qui nous intéressent étaient occupés à la période républicaine. Les études de cas montrent cependant que ces établissements n'avaient pas encore la morphologie d'une *villa*. Ils en étaient apparemment bien loin. Si l'on se fie aux données actuelles, on garde l'impression de sites tout à fait modestes, avec un habitat assez rustique, ne couvrant que quelques centaines de mètres carrés. Parallèlement, les documents funéraires laissent deviner l'existence d'une aristocratie rurale dès cette époque, qui semble essentiellement d'ascendance indigène. Si l'on se risque à schématiser ces informations, se dégage le panorama d'une propriété foncière essentiellement indigène, en voie de constitution, et probablement très progressivement romanisée.

Ce n'est qu'au Ier s. ap. J.-C. que les *villae* se structurent, de façon progressive. Dans la majorité des cas, un premier édifice dépourvu d'éléments résidentiels va se développer dans la première moitié du Ier s. On parlera alors plus volontiers d'une ferme que d'une *villa*. Ces constructions de la première moitié du Ier s. présentent néanmoins des signes tout à fait clair de romanisation, en terme de plan, ou de techniques de construction (emploi de la *tegula* et du mortier de chaux). C'est dans la seconde moitié du Ier s. ap. J.-C. que les équipements résidentiels apparaissent de façon assez massive dans les constructions. On peut alors considérer que le processus de romanisation a atteint un «seuil» dans son développement. L'évolution du IIe s. confirme cette assertion. A partir de cette période, il n'y a plus guère d'édification de *villae*, et quelques centres domaniaux commencent à être abandonnés. La longue phase de développement (qui coïncide avec la phase de romanisation) du Ier s. av. J.-C. et du Ier s. ap. J.-C. fait alors place une phase de sélection, qui voit l'abandon de *villae* économiquement fragiles.

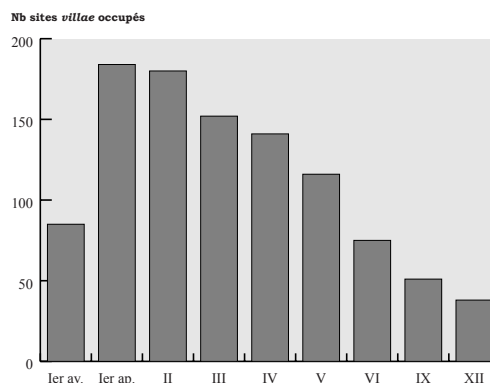

Figure 6. Evolution chronologique du nombre de sites de villae.

BIBLIOGRAFIA

- ARCHAEOEDEDES: DURAND-DASTES, F., FAVORY, F., FICHES, J.-L., MATHIAN, H., PUMAIN, D., RAYNAUD, Cl., SANDERS, L., VAN DER LEEUW, S., 1998, *Des oppida aux métropoles*. Anthropos, éd. Economica, Paris, 280 p.
- BARBERAN, S., FABRE, L., MAUFRAS, O., PETITOT, H., POMAREDES, H., SAUVAGE, L. et THERNOT, R., 2002 — Les *villae* de La Ramière à Roquemaure, Gard. In : *Archéologie du TGV Méditerranée, Fiches de Synthèse. Tome 3, Antiquité, Moyen Age, Epoque moderne*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 10, p. 889-919.
- BROISE, H., LAFON, X., 2001 — *La villa Prato de Sperlonga*, Collection de l'Ecole Française de Rome, 285, 218 p.
- BRUN, J.-P., LAUBENHEIMER, F., 2001 — Conclusion. In : BRUN (J.-P.), LAUBENHEIMER (F.) dir., *La viticulture en Gaule, Gallia*, 58, p. 203-219.
- BUFFAT, L., 2004, *L'économie domaniale en Gaule Narbonnaise : les villae de la cité de Nîmes*, Thèse de doctorat, Aix-en-Provence, 457 p.
- BUFFAT, L., LONGEPIERRE, S., MASBERNAT, A. 2005 : Entre villa et auberge : Croix de Fenouillé (Castillon-du-Gard), *Archéologies Gardoises 2 : Les villas gallo-romaines*. Conseil Général du Gard, 2005.
- BUFFAT, L., PETITOT, H., 2005, La villa de Mayran (Saint-Victor-la-Coste). *Archéologies Gardoises 2 : Les villas gallo-romaines*. Conseil Général du Gard, 2005.
- BUFFAT, L., PETITOT, H., VIDAL, L. sous presse, Un centre domanial en vallée de Tave : Mayran (Saint-Victor-la-Coste), *Revue archéologique de Narbonnaise*, sous presse.
- CAG 83/1 = BRUN, J.-P., 1999, *Carte archéologique de la Gaule, Le Var. 83/1*. Maison des Sciences de l'Homme, Paris.
- CHRISTOL, M., 1995 , Béziers en sa province. In : CLAVEL-LEVEQUE, M., PLANA MALLART, R., *Cité et territoire*. Actes du colloque de Béziers (14-16 octobre 1994), Paris, Les Belles Lettres, p. 101-124.
- CHRISTOL, M., GOUDINEAU, Chr., 1987-1988, Nîmes et les Volques Arécomiques au Ier s. av. J.-C., *Gallia*, 45, p. 87-103.
- COLLART, J.-L., 1996, La naissance de la villa en Picardie : la ferme gallo-romaine précoce. *De la ferme indigène à la villa romaine*. Actes du 2ème colloque AGER (Amiens), *Revue archéologique de Picardie*, 11, p. 121-156.
- COLLECTIF, 1995 — Recent work on villas around Ampurias, Gerona, Iluro, and Barcelona (NE Spain), *Journal of Roman Archaeology*, 8, p. 271-307.
- ESTEBAN, A., BUFFAT, L., GUERRE, J., PETITOT, H., 2000, Une mosaïque du Ier s. ap. J.-C. découverte à Saint-Paul-les-Fonts - Sondages de repérages sur une villa gallo-romaine implantée en bordure du couloir rhodanien, *Rhodanie*, 76, p. 25-40.

- FICHES, J.-L., 1989 — Tombes et monuments lapidaires dans l'espace rural arécomique (IIIe-Ier s. av. n.è.), *Mélanges Pierre Lévêque*, 2, p. 207-232.
- GOUDINEAU, Chr., 1976, Le statut de Nîmes et des Volques Arécomiques, *Revue archéologique de Narbonnaise*, p. 105-114.
- LEVEAU, Ph., 1983, La ville antique et l'organisation de l'espace rural: villa, ville, village, *Annales ESC*, p. 920-942.
- LEVEAU, Ph., SILLIÈRES, P., VALLAT, J.-P., 1993, *Campagnes de la Méditerranée romaine*, Bibliothèque d'Archéologie, Ed. Hachette, 309 p.
- MAUNÉ, S., 1998, *Les campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale) (IIe s. av. J.-C. - VIe s. ap. J.-C.)*, Ed. Monique Mergoïl, Montagnac, 532 p.
- MAUNÉ, S., 2000, La question des premières installations rurales italiennes en Gaule transalpine (fin du IIe s.-milieu du Ier s. avant J.-C.), *Gallia*, 57, p. 231-260.
- MICHELOZZI, A., 1994, Beaucaire, La Font dou Rey. PELLECUER, Chr., dir., *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, 2. Ed. APDCA, Sophia Antipolis, 7 p.
- PELLECUER, Chr., 2000 — *La villa des Près-Bas (Loupian, Hérault) dans son environnement. Contribution à l'étude des villae et de l'économie domaniale en Narbonnaise*. Thèse de Doctorat Nouveau Régime, Université Aix-Marseille I, 2 vol., 565 p.
- PIÑOL MASGORET, L., 2000, Villa romana del Moro. Torredembarra. In : CORTÈS (R.) dir. - Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999) Servei arqueològic. URV, p. 133-148.
- POMAREDES, H., dir. 1996— Nîmes, Saint-André-de-Codols, PELLECUER, Chr., dir., *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, 3. APDCA, Juan-les-Pins, 5 p.
- REVILLA CALVO, V., 2003, Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell), GUITART (J.), PALET (J. M.), PREVOSTI (M.) — *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, El Vendrell, 8-10 novembre 2001, Barcelona. Generalitat de Catalunya, p. 285-301.
- SYME, R., 1977, La richesse des aristocraties de Bétique et de Narbonnaise, *Ktema* 2, 373-380.

CONTENTS

Introduction.....	7
Patterns and evolution of rural habitation in the interior region of Girona <i>Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Rafael Dehesa, Iolanda Puigdevall</i>	11
Rural territory on the north-eastern coast <i>Josep Burch, Josep Casas, Josep M. Nolla, Lluís Palahí</i>	31
Organisation and dynamics of habitation in the Iluro territory (2 nd C. BC - 5 th C. AD) <i>Victor Revilla, Dolors Zamora</i>	41
Habitation in the Barcino territory during the late Republican and imperial periods: problems of archaeological and historical analysis <i>Victor Revilla</i>	67
Definition or hierarchisation of sites? A comprehensive approach in Mediterranean Gaul <i>Claude Raynaud</i>	89
The coast of Languedoc in the late Republican period and during the High Roman Empire: the Agde and the Thau lagoon sector (Hérault) <i>Iouri Bermond et Ch. Pellecuer</i>	103
Nîmes, reflections on the origin and the Romanisation of peri-urban habitation <i>Hervé Pomarèdes, Jean-Yves Breuil</i>	115
Romanisation of the Nîmes countryside: the example of the <i>villae</i> <i>Loïc Buffat</i>	131
Contents	143
Guidelines for contributors.....	145

NORMES PER AUTORS

El text

Els manuscrits es presentaran a doble espai i seran enviats en format electrònic, preferentment per a PC i en MS Word. Les taules, figures i peus de taules i figures es trametran en arxius separats. L'extensió màxima de l'article serà de 12 pàgines de text (equivalent a unes 21.600 pulsacions). Aquest text podrà estar acompanyat per un màxim de 6 pàgines d'il·lustració. Els treballs s'hauran d'enviar a la següent adreça: qtremoleda@gmail.com

Les cites bibliogràfiques dins del text esmentaran el nom de l'autor (o dels tres autors, o el nom del primer autor més l'expressió *et al.*, en el cas de més de tres autors), any de publicació i referències específiques de pàgina, figura (separades per una coma). Si hi ha més d'un autor, la separació es farà amb barra «/». Si hi hagués diverses publicacions del mateix autor, s'ha de donar el nom de l'autor i les dates separades per punt i coma. Si hi hagués diferents publicacions per part del mateix autor amb la mateixa data, s'hauria d'afegir una lletra minúscula a la data. Si hi hagués diferents publicacions de diferents autors, les referències hauran d'anar separades també per punt i coma. Si el nom de l'autor se cita dins del text, es posaran entre parèntesis les dates i les pàgines de referència. Poseu seguir els següents exemples:

- (Almagro 1952)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998)
- (Gurri *et al.* 1998)
- (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112) o (Berni/Carreras/Revilla 1998, 109-123) o (Berni/Carreras/Revilla 1998, 112, fig. 1)
- (Nolla 1992, 83-89; 1993a, 659-665)
- (Nolla 1993a, 656, 1993b, 210, fig. 2)
- (Almagro 1952; Gurri *et al.* 1998; Berni/Carreras/Revilla 1998)
- «... documentat per Castanyer/Tremoleda/Roure (1991), ...»

Al final del text, es donarà el llistat bibliogràfic de les referències citades per ordre alfabètic dels autors. Si us plau, seguiu els següents exemples:

- ALMAGRO, M. 1952, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas II, Barcelona.
- BERNI, P., CARRERAS, C., REVILLA, V. 1998, Sobre dos nuevos Cornelii del vino tarraconense, *Laietània* 11, Mataró, 109-123.
- GURRI, E., GURRI, J., BAGUR, F., MEDRANO, J. 1998, Un centre productor de vi laietà: el Morè (Sant Pol de Mar. El Maresme). De la realitat arqueològica a la virtual, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 563-568.
- NOLLA, J.M. 1992, L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades, Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens, Tarragona, 83-89.
- NOLLA, J.M. 1993, Les ciutats romanes del nord-est de Catalunya. Els municipis flavis, *Estudis Universitaris Catalans*, XXIX, *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, 659-665.
- NOLLA, J.M. 1993, Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 207-224.

- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. i ROURE, A. 1991, Un conjunt ceràmic de finals del segle III d.C. a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), *Cypsela* VIII, Girona, 157-191.

Si cal, per alleugerir el text, es poden fer notes a peu de pàgina.

II·lustració

La il·lustració contempla mapes, taules, gràfiques, plànols, làmines i fotografies. La il·lustració pot ocupar un màxim de 6 pàgines.

La situació geogràfica de la zona a tractar es farà amb mapes topogràfics a l'escala desitjada que entri en un format màxim de full A4. S'acompanyarà escala gràfica.

La il·lustració preferiblement serà planimètrica dels jaciments. Si es tracta de plantes completes s'aconsella que siguin simplificades, amb el traç lineal de les estructures i farcides en negre. Eventualment es poden incloure subfases o reformes vinculades a una fase amb trama de grisos. Per tal de poder fer comparables les plantes, l'escala serà d'1:500. Si les restes estructurals són limitades i no aporten una planta completa es poden presentar en despeçament i a escala 1:100.

Es poden incloure un màxim de tres fotografies.

Les figures (tot tipus d'il·lustracions) hauran de ser tramesos en blanc i negre (no s'acceptaran il·lustracions en color, excepte les fotografies que es publicaran igualment en blanc i negre) i hauran d'ajustar-se al format de DIN A4. Les figures, que hauran d'anar necessàriament en documents separats, seran citades dins del text en llocs que calgui fer-ne referència entre parèntesis, utilitzant la paraula «fig.» seguida del número per ordre d'aparició en el text, per exemple (fig. 2). Les diverses il·lustracions es numeraran correlativament.

Pel que fa als mapes, planimetries i làmines s'aconsella presentar-les en document d'Adobe Illustrator 10 o inferior, encara que també es poden utilitzar programes anàlegs i convertibles, com ara FreeHand.

Les taules i les gràfiques es presentaran en document d'Excel.

Les fotografies es presentaran preferiblement en format digital (JPG, TIFF), tot i que també poden ser en suport de paper o diapositiva.

Únicament seran acceptades les il·lustracions d'alta qualitat.